

Hans von Weispriach és a nyugat-magyarországi reformáció¹

Csermelyi József

Bevezetés, forrásbázis és szakirodalom

A reformáció 500. évfordulója kiváló alkalmat nyújtott Magyarországon is az evangélikus, református és más felekezetek történetének kutatói számára egyrészt alap kutatások elvégzésére, másrészt az eredmények publikálására. E sorok írója családtörténeti kutatásai révén találta meg a „reformációs szálat” az utolsó Weispriach férfi révén. E kapcsolat azonban nem áll önmagában, térbeli, időbeli és felekezettörténeti keretek nélkül nem lehetne kiaknázni a benne rejlő lehetőségeket. Jelen tanulmány ezért egyrészt be kívánja mutatni a vizsgált főúr rövid életrajzát, majd Nyugat-Magyarország 16. századi különleges helyzetét, és az itteni felekezetváltási folyamatokra kiható ausztriai és magyarországi hitújítást, végül pedig Hans von Weispriach és a reformáció szorosán vett kapcsolatát, amelynek nagy része a betelepült horvátok megnyerésének kísérlete a lutheri tanok részére. Az életrajz jórészt egy korábbi munkám rövidített és újabb kutatási eredményeimmel frissített változata. Az ausztriai és magyarországi reformációs folyamatokat főleg magyar és német nyelvű szakirodalom feldolgozásával fogom ismertetni. A nyugat-magyarországi horvátok bevándorlásával és megtelepedésével ugyancsak számos szakmunka foglalkozott, továbbá analógiaként kitérek a Hans Ungnad támogatásával folyt, és többek között Primož Trubar nevével fémjelzett délszláv reformációra, akkor is, ha az közvetlenül nem érintette a Weispriach-uradalmakat. Weispriach és a reformáció, továbbá az általa behívott legismertebb prédikátor, Stephan Consul bemutatása esetében a bőséges, elsősorban német nyelvű szakirodalmat igyekszem saját, a kőszegi levéltárban folytatott kutatásaim eredményeivel kiegészíteni. Tisztában vagyok vele, hogy nem léphetek fel a teljesség igényével, de bízom benne, hogy írásom hozzájárul a nyugat-magyarországi reformációval kapcsolatos ismeretek bővítéséhez.

Hans von Weispriach rövid életrajza

Hans von Weispriach egy salzburgi eredetű egykori középnemesi, de a ranglétrán az évszázadok során lassanként feltört család Magyarországon megtelepedett ágának harmadik generációjához tartozott. Első itteni birtokukat, a kaboldi uradalmat 1451-ben kapták meg zálogjogon, később Hans nagyapja, Sigmund, nagybátyja, Andreas és apja, Ulrich tevékeny szerepet játszottak a Cillei-örökségért folytatott küzdelmekben, valamint Mátyás király és III. Frigyes háborúiban. Utóbbi végén a győztes oldalon, a Habsburgok hívei között találták magukat, visszaszerezték az időközben elveszített Kaboldot, amelyhez bárói (Freiherr zu Kobersdorf) rangot is elnyertek, és háborús kiadásai II. Ulászló általi megtérítésére is kilátásuk nyílt. Ulrich a Kabolddal szomszédos lánzséri uradalmat is meg tudta szerezni.

¹ A tanulmányt a Reformáció Emlékbizottság kutatási pályázata (REB 2016-2-0007 KUTATAS) támogatta. Köszönöm továbbá Oross András levéltári delegátus úrnak bécsi kutatásaim során nyújtott önzetlen segítségét.

Neki és feleségének, Gertraud von Hohenwartnak összesen tíz gyermekük született, köztük három fiú: Hans, Georg és az ifjabb Ulrich. Utóbbiról keveset tudunk, 1519-ben elrabolták, majd kalandos úton Szepeshelyre vitték, de további sorsa ismeretlen.² Ulrich halála után özvegye és fiai hosszú küzdelmet vívtak Lánzsér megtartásáért, s miután anyjukat és öccsüket foglyul ejtette ellenfelük, Trenka György soproni városkapitány, a két idősebb fiú vette át a Weispriach-uradalmak igazgatását. Hans 1522-ben szerencsés házasságot kötött Jagelló Anna magyar királylány és osztrák főhercegné kedvenc udvarhölgyével, Lónyay Borbálával, aki később a magyar királlyá választott Ferdinánd főherceg gyermekeinek nevelőnője lett. Nászajándék-ként, és Borbála szolgálatainak elismeréseképp, 4000 rajnai forintért elzálogosították az ifjú párnak a retzi uradalmat.³ Házasságukból három leány született: Esther, Judith és Susanna. Utóbbiról tudjuk, hogy 1547-ben ment hozzá Christoph Teuffelhez, tehát legkésőbb az 1530-as évek elején születhetett. Jóval túlélte 1570-ben elhunyt férjét, csak 1590-ben távozott az élők sorából.⁴ Judith házassága sem várathatott sokáig magára, bár ezt egy szomorú apropóból tudjuk: a kismartoni plébániatemplomban található az a kelheimi mészkőből készített sírkőlap, amely Weispriach 1555-ben csecsemőkorban meghalt unokájának, Elisabeth von Polheimnek a földi maradványait takarja.⁵

A mohácsi csata és I. Ferdinánd megválasztása, majd sikeres 1527. évi nyári hadjárata sok lehetőséget biztosított a Weispriach-fivéreknek, hogy bizonyítsák hűségüket és rátermettségüket. 1529-ben Hans soproni ispán lett. 1530 januárjában ő irányította Körmend ostromát. Habár hadvezéri tehetségét Ráday Mihály negatívan jellemezte, végül sikerült elfoglalni ezt

-
- ² CSERMELYI JÓZSEF: Egy 16. századi soproni ispán és városkapitány, Hans von Weispriach életrajza 1550-ig. In: *Soproni Szemle*, 2015. 1. sz. 8–15. p. (továbbiakban: CSERMELYI, 2015.); HÁZI JENŐ: Sopron szabad királyi város története. I/1-7., II/1-6. Sopron, 1921–1943. (továbbiakban: HÁZI, 1921–1943.) II/6. 354–359. p.
- ³ CSERMELYI, 2015. 9–10. p.; GATT, ANNELIESE: Der Innsbrucker Hof zur Zeit Kaiser Maximilians I. 1493–1519. Innsbruck, 1943. (Kézirat.) 34. p. – Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (továbbiakban: ÖStA. HHStA.), Habsburgisch-Lothringische Hausarchiv, Familienakten Kt. 97. Konv. 6. fol. 6. Lónyay Borbála később Katalin főhercegnő főudvarmesternője lett, és 1549-ben elkísérte őt Mantovába, a Gonzaga Ferencsel kötendő esküvőjére. – ÖStA. Allgemeine Verwaltungsarchiv–Finanz- und Hofkammerarchiv (továbbiakban: AVA-FHKA.), Alte Hofkammer (továbbiakban: AH.), Niederösterreichische Herrschaftsarchiv (továbbiakban: NÖHA.), W 61/A-9/1. Teil. fol 31., 35–36.
- ⁴ BASTL, BEATRIX: Zur sozialen Identität der adeligen Frau. Ihre Ausdrucksformen an kleinen Höfen. In: *Adelige Hofhaltung im österreichisch-ungarischen Grenzraum (vom Ende des 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts)*. Wissenschaftliche Schriftleitung und Redaktion: Kropf, Rudolf –Schlag, Gerald. Eisenstadt, 1998. 34. p.; *Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Niederösterreich südlich der Donau I-II*. Bearb.: Achinger-Rosenberger, Peter et al. Horn–Wien, 2003. (továbbiakban: *Dehio-Handbuch*, 2003.) 2719. p.
- ⁵ *Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes II. Der Verwaltungsbezirk Eisenstadt und die Freistädte Eisenstadt und Rust*. Eisenstadt, 1963. (továbbiakban: *Allgemeine Landestopographie*.) 416. p. (A vonatkozó rész Josef Karl Homma és Rudolf Brandlhofer munkája.)

a várat, továbbá Szombathelyt is, amelyek megtartásához I. Ferdinánd február végén Batthyány Ferenctől kért utánpótlást.⁶ Amint egy 1549-ben kelt királyi parancslevélből kiderült, az ostrom előtt Kőszegen állomásozó Hans január 18. körül elküldte a kőszegi várnagyot, Pulay Mihályt 1500 nehézlovassal a mai Nemesbődbe, ahol Czakó Mihály kúriájából gabonát, szalonnát, 525 forintnyi készpénzt, ruhaneműket és ékszereket zsákmányoltak. Előbbiek elvitelének oka minden bizonnyal a katonaság ellátása volt, utóbbiakat a fosztogató katonák saját maguknak lopták el, külön erre szóló parancs nélkül.⁷ Szombathely két évig volt a kezén, azután lemondott róla Bakics Pál javára, cserébe Ferdinánd 300 jobbágytelket ígért neki Sopron és Vas megyékben, továbbá kilátásba helyezték számára a soproni kapitányság elnyerését.⁸ Utóbbi tisztséget végül 1537 elején nyerte el, elődje (és sógora), Dietrich von Hartisch halála után. Ekkor tíz évre zálogosították el neki a kapitányi jövedelmeket, cserébe azért a költségért, amelyet az esztergomi vár élelmezéséért vállalt. 1539-ben ezer forintnyi összeg kiutalását ígérték meg neki a Sopron megyei, valamint a Vas megyében fekvő Batthyány-birtokok (elsősorban a németújvári uradalom, bár papíron Rohonc és Szalónak is az övék volt) után járó rovásadóból, cserébe azért, hogy Weispriach fizette és ellátta Ferdinánd spanyol katonáit. Ez azt jelentette, hogy ezt a királyi adót a földesurak közvetlenül Weispriachnak küldték el, természetesen nyugta ellenében.⁹ 1539 elején az említett Szalónakból a király spanyol hadinépe kiostromolta Longin von Puchheimot, így Batthyány Ferencknek végre lehetősége nyílt rá, hogy érvényre juttassa az 1527-ben kapott adománylevelet.¹⁰ Erre azonban még egy kis ideig várnia kellett, ugyanis előbb tisztázni kellett, hogy a Rohoncot és Szalónakot korábban birtokló Baumkircherek leszármazottja, Magdalena Stubenberg rendelkezik-e valamilyen öröklési jogcímmeel. Addig is az uradalmat Weispriach és Ehrenreich von Königsberg igazgatta.¹¹ Március 25-én Weispriachnak és nejének, Borbála asszonynak Ferdinánd a neki és a királynénak tett szolgálataikért cserébe 6000 forintot adományozott a szalónaki és rohonci rovásadóból.¹² Szalónaki tartózkodása idején, 1540-ben Weispri-

⁶ CSERMELYI, 2015. 10–11. p.; ÖStA. HHStA. Ungarische Akten Allgemeine Akten (továbbiakban: UA. AA.) Fasc. 14. Konv. B. fol. 49.

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL. VML.) XII. 1. f. (= Vasvár-Szombathelyi Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára, Litteralia instrumenta) Fasc. 17. Nr. 19.

⁸ CSERMELYI, 2015. 10. p.; ÖStA. AVA-FHKA. AH. Ungarische Gedenkbücher Bd. 383. fol. 77v–78r.

⁹ CSERMELYI, 2015. 11–12. p.; ÖStA. AVA-FHKA. AH. Ungarische Gedenkbücher Bd. 383.134v., 135v–136r.

¹⁰ ZIMÁNYI VERA: A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Bp., 1968. (továbbiakban: ZIMÁNYI, 1968.) 15. p.; ÖStA. HHStA. UA. AA. Fasc. 33. fol. 65.

¹¹ ZIMÁNYI, 1968. 15–16. p.; ÖStA. HHStA. UA. AA. Fasc. 33. fol. 50r–52r.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL. OL.) A 57. (= Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii.) Online: Hungaricana. Közgyűjteményi Portál / Levéltár / Királyi könyvek. <https://archives.hungaricana.hu> – 2017. március. Azon. sz.: A 57-01-0663. Az itt szereplő állítással szemben tehát nem birtokadományról volt szó. Korábban magam is félreértettem a forrás szövegét: CSERMELYI, 2015. 14. p.

ach birtokpert folytatott az uradalommal szomszédos Bozsok és Szerdahely (ma Kőszegszerdahely) területéért Sibrik György ellenében.¹³

Weispriach amellet, hogy letelepítette birtokaira az 1526-ban Sopronból kiűzött zsidókat, jelentős építkezéseket is folytatott Kaboldon, az ő nevéhez is köthető a kastély reneszánsz stílusú átalakítása.¹⁴ Az 1540-es évek második felében célul tűzte ki a fraknói uradalom megszerzését. Ez végül vejének fivére, Erasmus von Teuffel segítségével 1547-ben sikerült (sőt a szerződés szerint a király lemondott arról, hogy Weispriach életében visszaváltsa Fraknót), azonban az ügylet finanszírozhatósága érdekében Weispriach 1548. december 24-én eladta lánzséri uradalmát Erasmusnak, aki épp ebben az évben vált birtokképesé Magyarországon.¹⁵ Minden bizonnyal az egyezés részeként került Kabold ekkortájt a korábbi fraknói zálogbirtokos Jakob von der Dürrhöz, akitől később Svetkovics Ádám és Csoron János vásárolták meg.¹⁶

Kőszeg 1547-ben szerezte meg a kaboldi báró. A város története e ponton összekapcsolódik Sopron és Komárom történetével. A bécsi udvar ugyanis tetemes adósságot halmozott fel Weispriach kapitány elődjével, Hartischal szemben, mivel nem fizették ki neki teljesen a kapitányi zsoldját (az 1527-es kinevezés szerint ugyanis ezt, a korszakban atipikus módon, nem tették a soproni tanács feladatává). A 760 rajnai aranyat kitevő adósságot a Hartischnak elzálogosított komáromi uradalom zálogösszegéhez csapták.¹⁷ Buda és Esztergom 1541-ben, illetve 1543-ban történt török általi elfoglalása azonban alapvető változásokat eredményezett Bécs Komáromhoz való hozzáállásában: míg korábban elég volt, hogy Szapolyai János ellen meg tudták védeni, és elzárták a „vajda” és török segédcsapatainak útját Nyugat-Magyarország felé, 1541-től kezdve már a szultánt és budai pasáját kellett megállítani, nehogy Bécsig masírozzon.¹⁸ Komárom stratégiai jelentőségű helyen feküdt, tehát királyi kezelés alá kellett vonni. Meg is

¹³ MNL. VML. XII. f. Fasc. 93. Nr. 3.

¹⁴ Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Oberpullendorf. Bearbeitet von Judith Schöbel. Horn, 2005. 184., 187–189., 201. p.

¹⁵ MNL. OL. A 57-02-0402., 1548. szeptember 12-én emelte Erasmust magyar nemessé a király: MNL. OL. A 57-02-0335. Érdekes, hogy az 1475-ben és 1493-ban Lánzsérhoz csatolt egykori baumgarteni uradalom falvaira (Baumgarten, Rohrbach, Siegendorf) 1550. március 9-én Weispriach új adományt szerzett (MNL. OL. A 57-02-0504), de ez nem változtatott azon a tényen, hogy 1553-ban Teuffel testvérei ezeket is eladták Lánzsérral együtt Oláh Miklósnak: MNL. OL. A 57-03-0125.

¹⁶ CSERMELYI JÓZSEF: A kaboldi uradalom és a kaboldi báróság 15–16. századi története. (Megjelenés alatt.) (továbbiakban: CSERMELYI, 2018.); MNL. OL. P 1341. (= Illésházy család levéltára.) Lad 18. Fasc. 2. No. 1.

¹⁷ CSERMELYI JÓZSEF: A soproni ispánság és városkapitányság késő középkori elzálogosításai. In: Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Weisz Boglárka. Bp., 2016. 24–25. p.; Vö. Hartisch reverzálisa: ÖStA. HHStA. Allgemeine Urkundenreihe (továbbiakban: AUR.) 1527. II. 1. A hátralékos kapitányi zsold: Uo. 1539. III. 28.

¹⁸ Az 1541 előtti és utáni bécsi álláspontot ld.: PÁLFFY GÉZA: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) In: *Történelmi Szemle*, 1996. 2–3. sz. 163–217. p., 176., 179. p.

kezdődtek a tárgyalások a Hartisch-özvegygel és fiával, Wolf Dietrich-kel Komárom átadásáról, azonban erre az időre már jócskán megnőtt az eredetileg 12 ezer forintos zálogösszeg, egészen pontosan 18.620 rajnai forint 28 krajcárra. 1543-ban az uralkodóra háramlott Szentgyörgyi-Bazini javakból szándékozták kárpótolni a Hartisch-örökösöket, de a Kőszeggel való csere is szóba került.¹⁹ Végül Hartisch két rokona, Hans von Weispriach és Michael Ludwig von Puchheim révén került sor megegyezésre, amikor a zálogösszeg már 20 ezer forintra hízott, és részbeni ellentételezésként 1545 decemberében Wolf Dietrichnek adták Kőszeget.²⁰ Azonban az átvétel nem ment ilyen egyszerűen, mivel a Jurisics Miklós 1543. évi halála után örökössei is meg akarták tartani az uradalmat.²¹ 1547. július 1-re rendeződött az ügy. Weispriach ugyanis kölcsönadott Ferdinánd királynak 6000 forintot, amelyet ő kifizetett Hartischnak, aki cserébe lemondott Kőszegről. Az uradalmat azonban nem tarthatta meg a király, hanem zálogba adta Weispriachnak a fenti kölcsön összegéért.²² 1549-ben Weispriach elérte, hogy élete végéig nála hagyják Kőszeget, ennek ellenére már a következő évben kiváltatta vejével, Christoph Teuffellel.²³

1547-ben még megújították a soproni ispánságra és kapitányságra vonatkozó szerződést, 1550-ben viszont Weispriach a felmentését kérte e tisztségek alól. A zálogösszeget Erasmus Teuffel fizette ki, így I. Ferdinánd órá ruházta mindkét pozíciót.²⁴ Szó volt róla, hogy Teuffelnek nem ez volt az első üzlete fivére apósával: 1547-ben az ő javára mondott le a csupán egy évvel korábban megszerzett fraknói uradalom zálogbirtokáról, 1548-ban pedig húszezer forintért megvette tőle a lánzséri uradalmat. A két esemény minden bizonnyal egy nagy tranzakciós folyamat részeként zajlott le, amelynek során Weispriach túladdott csekélyebb értékű birtokain, hogy nagyobb értékűeket szerezzen helyettük. Ennek jele az is, hogy 1554-ben Weispriach zálogjogon megszerezte a fraknói birtokkal szomszédos Kismartont és uradalmát is.²⁵

A birtokszerzésekről és zálogügyletekről szóló források mellett Weispriachról Istvánffy is megemlékezik, igaz csupán két alkalommal.

¹⁹ ÖStA. AVA-FHKA. AH. Ungarische Gedenkbücher Bd. 384. fol. 222v–224v.

²⁰ ÖStA. AVA-FHKA. AH. Ungarische Gedenkbücher Bd. 384. fol. 224v–225v. Az egyezmény minden bizonnyal csak 1546-ban lépett érvénybe, Komárom visszaadásával.

²¹ Részletes eseménytörténetért ld.: GMOSER, ELISABETH: Geschichte der Herrschaft Güns als kaiserliches Kammergut unter österreichischer Verwaltung. (1491–1647) Eisenstadt, 2002. 125–132. p.

²² ÖStA. AVA-FHKA. AH. NöHA. G 68/A/1 Güns. fol. 105r–107v.

²³ ÖStA. AVA-FHKA. AH. Ungarische Gedenkbücher Bd. 386. fol. 261r.

²⁴ CSERMELYI, 2015. 14. p.; ÖStA. AVA-FHKA. AH. Ungarische Gedenkbücher Bd. 387. fol. 90v–92r.

²⁵ BARISKA ISTVÁN: A Szent Koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország. Szombathely, 2007. (továbbiakban: BARISKA, 2007.) 40. p. Kismartont ekkor már évek óta szándékában állt megszerezni, Ferdinánd király 1547-ben kibocsátott számára egy engedélyt, hogy kiválthatja, ha megegyezik Moritz von Fürsttel. ÖStA. AVA-FHKA. AH. Gedenkbücher (Die österreichische Reihe) Bd. 61. 119rv. Az elzálogosító okmány 1553-ban kelt, de csak 1554-ben adták át neki. ÖStA. AVA-FHKA. AH. Niederösterreichisches Vizedomamt, Urbare 1196. fol. 22r–23r. ÖStA. AVA-FHKA. AH. Gedenkbücher (Die österreichische Reihe) Bd. 72. 130 rv.

Öröm az ürömben, hogy ezekről az adatokról más források (egyelőre) még nem állnak rendelkezésre. A korábbi hír az 1552. évi egri diadalhoz kapcsolódik. Miután az oszmán had elvonult, az egriek négy követet küldtek a királyhoz a győzelem hírével, no meg az ezt bizonyító díszes török zászlóval. A küldöttek, miután átadták a jó hírt, gazdag ajándékokat kaptak Ferdinándtól és Móric szász hercegtől, Hans von Weispriach pedig, minthogy pénz akkor nem volt nála, a nyakában hordott aranyláncát vágta négyfelé, és adta nekik jutalomképp. A másik értesülés szerint 1556-ban tanácsadóként részt vett Ferdinánd főherceg dél-dunántúli hadjáratában.²⁶

1550-es lemondása után Weispriach már csak alkalmi feladatok elvégzését vállalta. 1552-ben a török hadjárat idején harmadmagával nagyszombati hadbiztos volt, feladatuk elsősorban a felmentő sereg toborzása, erősítés küldése Szolnokra és Egerbe, illetve együttműködni a környéken található többi alakulattal (Balassa János, Thurzó Ferenc nyitrai püspök).²⁷ 1560-ban kamarai biztosként vejével, Christoph Teuffellel és Ulrich Schärffenberggel végezték Kőszeg felülvizsgálatát. Egy évvel később levélben kelt Forintos Mátyás kőszegi szenátor védelmére, akit irigyei boszorkánysággal vádoltak meg a városi bíróság előtt. Weispriach még saját kőszegi zálogbirtokossága idejéből ismerhette Forintost, de fontos tudni, hogy a báró sáfárja, Pálfi Mihály kérelmezte uránál a közbenjárást. Pálfi sógorságban állt Forintossal, és egy korábbi perében a szenátor őt támogatta. Hans tehát levelet írt az akkori zálogos úrnak, ifjabb Jurisics Miklósnak, amelyben arra kérte, hogy kényszerítse törvényes eljárásra a várost, mivel a nyolcvanéves vádlottat kínvallatásnak akarták alávetni. Többek közt ennek a levélnek köszönhető, hogy Forintos át tudta tenni perét Bécs város bírósága elé, ahol később felmentő ítélet született.²⁸

A fraknói és a kismartoni uradalom népe korántsem volt elégedett Weispriachhal, mivel nem tartotta be a kismartoniak kiváltságait, robotoltatta őket, növelni akarta a boradót, zsidókat telepített le az uradalomba, illetve a katolikus horvátokat megfosztotta hagyományos vallásgyakorlathoz, mivel evangélikus volt. 1559-ben fontos szabályrendeletet bocsátott ki a fraknói uradalom részére igazgatási, büntető- és árvaügyekben. Fraknói zálogurasága idején került át a Fertő tavon a pomogyi átjáró a szomszédos Nádasdy-uradalomhoz. Weispriach nem lehetett teljesen tehetségtelen gazdasági kérdésekben, 1552-ben száz marha vámmentes ausztriai exportjára kapott engedélyt a királytól. Stessel József szerint 1567-ben országos árusítási privilégiumot nyert két uradalmának boraira nézve. A kismartoni uradalomban 1558-ban salétromfőzés is folyt, amelyhez a

²⁶ Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában I/2. Sajtó alá rendezte: Benits Péter. Bp., 2003. 222., 246. p.

²⁷ Még soproni kapitányként kapott parancsot 1550 márciusában, hogy Kőszegre menjen az uradalom lakosságának panaszait meghallgatandó. MNL. VML. Kőszegi Fiókleveletár (továbbiakban: KFL.) Acta Miscellanea 1550. március 22., Bécs.; ÖStA. AVA-FHKA. AH. Gedenkbücher (Die österreichische Reihe) Bd. 68. fol. 230rv.; Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Hadtörténelmi Levéltár. VII 221. (= A török hódoltság és a török elleni háborúk iratai.) 1552/18.

²⁸ BARISKA, 2007. 97. p.; MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1560. szeptember 3., 1561. július 31. H. n. Pálfi és Forintos rokonságát az arról Suhajda Lajos által készített regesztája alapján egy azóta lappangó 1559 elején Kőszegen kelt jelentés igazolja.

szomszéd uradalmakból hozott fát. Fraknón vadasparkot is létesített, erről kaphatta nevét a Fraknóhoz közeli láp (Tiergarten). Az uradalom lakossága panaszainak eredményeképp, miután pártfogója, I. Ferdinánd meghalt, fia, Miksa 1569-ben kamarai bizottságot küldött a Weispriach-uradalmakba, amely szabályozta zálogbirtokosi jogkörét.²⁹ 1568-ban részt vett a borostyánkői uradalom határvitáinak kivizsgálására kiküldött bizottságban.³⁰ 1569-ben Christoph Teuffellel és Pethő Jánossal együtt a Kanihsay Orsolya és ifj. Jurisics Miklós, illetve a Csoron János és ifj. Jurisics Miklós közti birtokhatárhatár-problémák orvoslásán fáradozott.³¹ Ugyanabban az évben kiújult a viszály Christoph von Königsberg borostyánkői zálogbirtokos és Batthyány Boldizsár között. Az akkor kiküldött vegyes bizottságnak Weispriach eredetileg nem volt a tagja, csak azután, hogy Christoph Teuffel visszalépett. Ám hamarosan testi gyengeségre hivatkozva maga is lemondott.³² Hans von Weispriach 1571. május 5-én halt meg. Ezután rögtön megindultak a tárgyalások a fraknói és a kismartoni uradalmak visszaváltásáról, amelyeket Weispriach lányai végül a következő évben adtak át Miksa kapitányának, Hannibal von Zinzendorfnak.³³ Weispriachot a kamarai vizsgálat folyományaképp olyasvalakinek szokták beállítani, aki könyörtelenül kizsákmányolta a fennhatósága alá tartozó birtokokat, de észre kell venni, hogy az uralkodó parancsára ezek a „kisszemizett” birtokok fizették ki ama 77.461 forintos zálogösszeg kb. 40%-át, amely valójában Miksa feladata lett volna.³⁴ Emellett azt sem szabad elfelejteni, hogy 1569 körül egymás után több, nem Weispriach-érdekeltségű nyugat-magyarországi záloguradalom kamarai felülvizsgálata

²⁹ BARISKA, 2007. 68–69. p.; STESSEL JÓZSEF: Fraknó multja. In: *Századok*, 1889. 294–310. p., 309. p. A borárusításra nézve tévesen 1467-et írt. Pomogyi ájtáró: ÖStA. AVA-FHKA. AH. Hoffinanz-Ungarn RN. 59. Konv. 1592. október fol. 961-967. Marhakivitel: ÖStA. AVA-FHKA. AH. Gedenkbücher (Die österreichische Reihe) Bd. 68. fol. 379 v. Salétromfőzés: ÖStA. AVA-FHKA. AH. Hoffinanz-Ungarn. r. Nr. 7. Konv. 1558. május fol. 7.; Allgemeine Landestopographie. III. 853. p. Itt nem a mai értelemben vett állatkertre vagy vadasparkra kell gondolni, hanem egy nagyobb, elkülönített területre, amelyet meghagytak a vadállatok élőhelyének, ahol a földesúr vadászhat.

³⁰ PRICKLER, HARALD: Geschichte der Herrschaft Bernstein. Eisenstadt, 1960. (továbbiakban: PRICKLER, 1960.) 45. p.

³¹ MNL. OL. P 1314. (= Missiles.) No. 51987.

³² PRICKLER, 1960. 46. p.

³³ Hans Khevenhüller kaiserlicher Botschafter bei Philipp II. Geheimes Tagebuch 1548–1605. Hrsg.: Khevenhüller-Metsch, von Georg. Graz, 1971. 62. p.; PRICKLER, LEONHARD: Das älteste Urbar der Grafschaft Forchtenstein von 1500/1510. Eisenstadt, 1998. XXXVI. p. Prickler május 11-ére tette Weispriach halálát, de a Khevenhüller-napló szerint ekkor már egy napja megérkezett hozzájuk „öreg rokonuk” halálhíre.

³⁴ BARISKA, 2007. 79–80. p. A Weispriachról – evangélikussága miatt – nagyon rossz véleménnyel lévő Martin Meršić szerint egyenesen rablógazdalkodást folytatott. MERŠIĆ, MARTIN: Baumgarten im Burgenland. Baumgarten, 1963. (továbbiakban: MERŠIĆ, 1963.) 19. p.

is lezajlott, tehát nem kimondottan Hans visszaélései váltották azt ki, hanem az udvari politika változása.³⁵

Nyugat-Magyarország és Ausztria. Egy különleges térség reformációja

Mielőtt elmerülnénk Hans von Weispriach és a reformáció kapcsolatában, szót kell ejteni néhány körülményről, amely alapvetően meghatározta a felekezeti-váltási lehetőségeket Nyugat-Magyarországon. Ezek egyike a határvidék néhány uradalmának sajátos köz- és magánjogi helyzete, a másik pedig a környéket érő legmeghatározóbb 16. századi demográfiai változás, nevezetesen a horvátok betelepítése.

1491. november 7-én Pozsonyban II. Ulászló, illetve III. Frigyes császár és fia, I. Miksa római király követei megkötötték a Mátyás király ausztriai háborúit lezáró békeszerződést. Ennek egyik pontja kimondta, hogy Magyarország határain belül hat váruradalmat: Borostyánkőt, Fraknót, Kaboldot, Kismartont, Kőszeget és Szarvkőt III. Frigyes kezében hagyják, továbbá elismerték a császár jogát arra, hogy Rohoncot Wilhelm Baumkirchnernek adományozza.³⁶ Ezek a nyugat-magyarországi uradalmak innentől kezdve a 17. századig a Habsburg tartományfejedelmek által a híveiknek zálogba adott birtokokká váltak, amelyek felett az uralkodói jogokat nem a magyar királyok, hanem az osztrák főhercegek gyakorolták, gazdaságilag pedig az Alsó-ausztriai Kamara gyakorolt felettük ellenőrző jogkörrel.³⁷ Ugyanakkor az egyházi tizedek változatlanul a győri püspököt illették. A furcsa kettősség eredményeként az ott lakók sem mindig tudták megmondani, hogy egyes területek Ausztriához vagy Magyarországhoz tartoznak-e, illetve megpróbálták mindig az érdekeiknek leginkább megfelelő magyarázatot hivatalossá tenni. Ezek az uradalmak általában ausztriai, stájer vagy salzburgi származású, egyszóval a Habsburgokhoz kötődő, magyar honfűsítással csak a legritkább esetben rendelkező családok (Fürstök, Königsbergerek, Prüschenkek, Weispriachok, Zinzendorfo) kezében voltak, magyar származású kedvezményezettekkel a 16. században csak ritkán találkozhatunk (Sárkány Ambrus, Báthory István és Erdődy Péter Kősze-

³⁵ I. Miksa már 1565-ben parancsot adott Weispriachnak, hogy küldjön másolatot a kismartoni urbárium utolsó három évben kelt bejegyzéseiről. Magának Hansnak is szándékában állt változtatni az úrbéres terheken. ÖStA. AVA-FHKA. AH. Niederösterreichisches Vizedomamt. Urbare 1196. fol. 70v–71v.

³⁶ Wilhelm 1471 óta, mióta apját, Andreas Baumkirchert Grazban III. Frigyes parancsára lefejezték, Mátyás király hívének számított, a magyar uralkodó oldalán vett részt az ausztriai háborúkban is, és a pozsonyi béketárgyalásokon is II. Ulászlót képviselte, ezért Rohoncot családja kihalása (1501) után a magyar királyok minden további nélkül a koronára háramlott birtoknak tekintették és híveiknek adományozták, ellentétben az 1491. évi békeszerződésben említett másik hat uradalommal. KÖBLÖS JÓZSEF – SÜTTŐ SZILÁRD – SZENDE KATALIN: Magyar békeszerződések, 1000–1526. Pápa, 2000. 249. p.; BARISKA, 2007. 46. p.; SCHÄFFER, ROLAND: Die Baumkircherfehde. In: Andreas Baumkircher. Leben und Sterben im 15. Jahrhundert. Hrsg.: Kropf, Rudolf – Lehner, Andreas. Eisenstadt, 2013. 137. p.

³⁷ A kamara ellenőrzési jogaira jó példa a fraknói, a kismartoni és a kaboldi uradalom helyzetét vizsgáló 1569. évben lezajlott bizottsági ellenőrzések.

gen, Csoron János Kaboldon).³⁸ Erdődy kőszegi utódát, Jurisics Miklóst akár tekinthetjük úgy is, mint akiben leképeződik az egész korabeli Nyugat-Magyarország-jelenség: Zenggben látta meg a napvilágot, horvát származású volt, és sokáig részt vett a horvát közügyekben (1527-ben a rendi gyűlés, a sabor elnöke), 1537-től 1538 májusáig Szlavónia főkapitánya, de már 1524-ben tagja az alsó-ausztriai rendi gyűlés felsőházának (Herrenhaus), I. Ferdinánd híveként pedig számos katonai és diplomáciai feladatot látott el. 1528-ban kinevezték a Német-római Birodalomhoz tartozó Sankt Veit am Pflaum (Fiume, ma Rijeka, Horvátország) kapitányává, amelyet 1534-ig viselt, élete vége felé, 1538 és 1543 között pedig Krajna tartományi kapitányává (Landeshauptmann). Bécsben két házat mondhatott magáénak. Ennek ellenére oly sok minden kötötte őt Kőszeghez, az 1529-ben megkapott uradalom, az 1533-ban elnyert bárói cím (Freiherr von Güns), na és természetesen az 1532. évi török ostrom, ami miatt méltán vált magyar nemzeti hőssé.³⁹

A sajátos nyugat-magyarországi helyzet tehát megkívánja, hogy a 16. századi profanizáció folyamatát ne csupán magyarországi szempontból tekintsük, hanem kiterjünk arra is, miként terjedtek el Luther és más reformátorok tanai az örökös tartományokban.

Az intenzív kereskedelmi és kulturális kapcsolatok révén Nyugat-Magyarországon először a két szabad királyi város, Pozsony és Sopron polgársága találkozott a reformációval. E tekintetben nincs teljes analógia a magyarországi helyzettel, mivel hazánkban a kereskedők mellett a Budán tartózkodó Brandenburgi György nevét is ki szokták emelni, aki pedig földesúrként már nem csak „polgári” körben, hanem kormányzati szinten is pártfogolta a hitújítást, birtokain pedig állítólag az egyszerű nép reformálását is megkezdte, de az utóbbi időben ezzel kapcsolatban jogos kritika fogalmazódott meg Csepregi Zoltán részéről.⁴⁰ Sopronban 1522-ben az egyházzal szemben kritikus polgárok már összejöveleket szerveztek, ahol egy Kristóf nevű ferences szerzetes állítólag erősen ostromozta a katolikus dogmákat és a soproni papok életvitelét. II. Lajos 1524-ben kezdett vizsgálatot az ügy felgöngyölítése érdekében. Kristóf a legtöbb vádpont alól tisztázn

³⁸ Szarvkó esetében I. Miksa 1518-ban azt állította, hogy Ausztriában van. ÖStA. AVA-FHKA. AH. NÖHA. H 74/a. (Hornstein) fol. 30r. Kabolddal kapcsolatban Szentgyörgyi Péter országbíró cáfolta azt, hogy Ausztriában lenne. MNL. OL. Diplomatikai Fényképgyűjtemény 286350.; BARISKA, 2007. 40–45. p.

³⁹ BARISKA ISTVÁN: Jurisics Miklós. (1490–1543) In: *Vasi Szemle*, 2008. 6. sz. 703–720. p.

⁴⁰ PAYR SÁNDOR: A soproni evangélikus egyházközség története I. Sopron, 1917. (továbbiakban: PAYR, 1917.) 33–35. p.; ZOVÁNYI JENŐ: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1921. (Reprint: 1986.) (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1986.) 14., 16–17. p.; CSEPREGI ZOLTÁN: A reformáció nyelve. Bp., 2013. (továbbiakban: CSEPREGI, 2013.) 102–106. p. Csepregi állítása szerint, ellentétben Brandenburgi György frankföldi és sziléziai szekularizációs politikájával, a vajdahunyadi uradalom területén Georg Stolz várnagynak a katolikus szentek, dogmák és szertartások elleni kirohanásai korántsem tekinthetők tervszerű reformációs törekvésnek az őgróf részéről, aki az 1520-as években már inkább szabadulni akart magyarországi birtokaitól. Uo., 111–117. p. A gyulai uradalom területén is csak az 1530-as években indulhatott meg a felekezetsváltás. KEVEHÁZI LÁSZLÓ: „A kereszt igéjét hirdetni kezdtem”. Sztárai Mihály élete és szolgálata. Bp., 2005. (továbbiakban: KEVEHÁZI, 2005.) 136–137. p.

tudta magát, sőt, a papság elleni vádjai még igazolást is nyertek, s az alap-talan vádaskodás miatt Christoph Peck városplébánost kártérítésre kötelezték. Habár hagyományosan Kristóf e beszédeit és perét tekintik a soproni reformáció kezdetének, ám nézetei főleg a ferences obszervanciában gyökereztek, kivéve a szentek segítségül hívását szükségtelennek ítélőt. Lutheránus könyveket azonban valóban behoztak a városba és a vásárban árusították azokat, Moritz Pál tanácsos vett belőlük, de miután a ferences hitszónok elleni perben eretnekséggel vádolták, beszolgáltatva, majd elégették. Nem sokkal később újra lutheránus könyveket égettek a városban. Pozsonyban előbb 1525-ben kellett távoznia egy ferencesnek prédikációi miatt, majd 1528-ban két, egy svájci és egy ulmi származású ferences beszélt lutheri szellemben, akiket később elfogtak és egyiküket kivégezték. A vidéken élő német lakosság körében Sopron és Kőszeg között, illetve a Fertő tó nyugati partján gyorsan elterjedtek az új tanok, és maguk felé hajlították a lakosság csaknem egészét.⁴¹ Ennek ellenére a hazai reformációkutatás kiemelt terepei a korszakban az egyes reformátorok életrajzain és esetleges humanista műveltségükön kívül az alsó-magyarországi bányavárosok, a felső-magyarországi szabad királyi városok, Erdély vagy a főúri, illetve az ún. „mezővárosi reformáció”, továbbá Mária királyné és Brandenburgi György révén Buda, hozzájuk viszonyítva kevésbé foglalkozik a nyugati határszéllel.⁴²

Mindenesetre a budai királyi udvar kezdetben nem állt szemben az egyház megreformálását célzó és a visszaéléseket ostorozó mozgalommal, ugyanakkor tekintetbe kell venni, hogy az oszmánok déli előrenyomulása ellenében elsősorban és sokszor szinte egyedül a Szentszék sietett Magyarország segítségére a szavakon túl rendszeres anyagi támogatással is. II. Lajos nem hunyhatott szemet a probléma felett, mivel 1523-ben Tomasso Cajetan de Vio, majd később Lorenzo Campeggio bíboros is Budára jött, távozásuk után pedig Antonio Burgio báró képviselte Róma érdekeit a

⁴¹ CSEPREGI, 2013. 27–29. p.; DÖRNHÖFER, GUSTAV ADOLF: Die evangelische Kirche im Burgenlande. Wien, 1924. (továbbiakban: DÖRNHÖFER, 1924.) 5–6. p.; HÁZI JENŐ: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939. (továbbiakban: HÁZI, 1939.) 64–65. p. A Kristóf ferences (illetve később egyre inkább Moritz Pál kalmár) elleni per részletes bemutatása: PAYR, 1917. 42–57. p.; HÁZI, 1939. 46–56. p. Az újabb könyvégetésre: HÁZI, 1938. II/5. 431. p.

⁴² Ld. legutóbb: CSEPREGI, 2013.; ÓZE SÁNDOR: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népeességénél. Bp., 2006.; UŐ: Die Vertreibung der helvetischen Reformation in den ungarischen Grenzgebieten des sechszenten Jahrhunderts. In: Pietas non sola Romana: Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata. Hrsg.: Czeglédy Anita et al. Bp., 2010. 609–622. p.; SZAKÁLY FERENC: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció.); BOTTA ISTVÁN: Huszár Gál élete, művei és kora. 1512?–1575. Bp., 1991. (Humanizmus és reformáció.); illetve számos további példa (elsősorban a Balassi kiadó *Humanizmus és reformáció* könyvsorozatából), amelyek felsorolására jelen keretek között nincs mód. Az itt felsorolt munkák annak ellenére is jelzik a kutatási trendet, hogy egyes megállapításaik azóta elavultnak számítanak, vagy parázs viták keresztüztüében állnak. SCHRÖDL JÓZSEF: A pozsonyi ág. hitv. evang. egyházközösség története I. Pozsony, 1906. (továbbiakban: SCHRÖDL, 1906.) 48–49. p.

magyar fővárosban egészen 1526-ig. A szentszéki intelmek nem voltak teljesen alaptalanok: a keresztény egység felbomlása, és ez a későbbi évtizedek történéseiből ki is derült, valóban nagy veszélybe sodorta Magyarországot. 1523-ban már törvény is született, amelyben fő- és jószágvesztésre ítélték a lutheránusokat. Ennek azonban nemigen volt foganatja még a király környezetében sem. 1521. december 24-től kezdve egyre-másra bocsátottak ki rendeleteket az egyes városok részére, hogy lépjenek fel az eretnekek ellen, végrehajtásukat általában elszabotálták, de nem mindenhol: Németújváron 1524-ben elégettek egy eretneket (minden bizonnyal Johannes Baumgartnert) a nála talált – Conrad Cordatushoz tartozó – írással együtt.⁴³ A nagyszebenieknek adott parancsban már az eretnek művek is szóba kerülnek, amelyeket el kell égetni.⁴⁴ Eközben Szalkai László esztergomi érsek a papság körében próbált rendeletekkel gátat vetni a lutheri tanok terjedésének.⁴⁵

1526-ban mind Pozsonyba, mind Sopronba, valamint a két megyébe is kiküldtek királyi biztosokat, akik azt jelentették Szalkainak, hogy Sopronban a polgárságból és az egyháziak közül senkit sem „fertőzött meg” a lutheri szekta, csupán a polgárjoggal nem rendelkező lakosság közt némelyeket.⁴⁶ II. Lajos is elismeréssel nyugtázta a híreket.⁴⁷ A jelentés azonban túl optimista volt, még abban a hónapban legalább egy soproni polgárt fogdába vetettek eretnekség miatt.⁴⁸ A protestáns történetírás sokáig úgy gondolta, hogy Pozsonyban a városvezetés a biztosok megérkezéséig eltűntette a nyilvánvaló bizonyítékokat, illetve igyekezett a kiküldöttek kedvében járni, hogy aztán távozásuk után maga a polgármester terjessze Luther tételeit. Utóbbi 1906-ban Schrödl József meggyőző érvekkel cáfolta, ám a köztudatból nem sikerült teljesen kiirtania.⁴⁹

A kettős királyság idejében a szembenálló királyok, I. Ferdinánd és I. János Rómához maradtak hűek, hogy megnyerjék (illetve János esetében, akit a török szövetség miatt kiközösítettek, visszaszerezze) a pápa támogatását, de a főurak ekkoriban már felismerték a reformáció nyújtotta lehetőségeket, ha egyházi javakat akartak maguknak lefoglalni. Ez ellentmondásokat is szült, ugyanis az uralkodók sokszor kénytelenek voltak szemet

⁴³ PAYR SÁNDOR: Luther és a magyarok. Bp., 1930. 7–8. p.; ERNST, AUGUST: Geschichte des Burgenlandes. Wien, 1987. (továbbiakban: ERNST, 1987.) 159. p.; CSEPREGI, 2013. 60., 79., 86. (Mária királyné védelmébe vett egy a pápa ellen szónokló prédikátort.), 87–88. p. Ernst csak az eretnekegetés évszámát és helyét közli, Csepregi pedig az áldozatot, a könyvek tulajdonosát, viszont a helyszínt tágabban adja meg (Nyugat-Magyarország), így, noha szépen egybevig a két eset, némi esélye annak is van, hogy külön-külön eseményekről van szó. ZOVÁNYI, 1986. 26–42., 50–51., 54., 56–59. p.

⁴⁴ Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk.: Bunyitay Vince et. al. I–V. Bp., 1902–1912. (továbbiakban: ETE.) I. 125. sz.

⁴⁵ ZOVÁNYI, 1986. 44. p.

⁴⁶ ETE. I. 250. sz.

⁴⁷ ETE. I. 254. sz.

⁴⁸ ETE. I. 259. sz.

⁴⁹ ZOVÁNYI, 1986. 65–66. p.; SCHRÖDL, 1906. 40–41. p. Utóbbi értelmezés szerint a városi számadáskönyvben olvasható „lutterische Artickl” nem a kilenc évvel korábbi 95 pontra utal, hanem a lutheránusok ellen 1523-ban és 1525-ben hozott törvénycikkeket takarja.

hunyni a nagyurak vallási szimpátiája felett, ha meg akarták tartani olykor felettebb ingadozó hűségüket.⁵⁰ Azonban ezekben az évtizedekben még nagyon nehéz volt megmondani, hogy ki mennyire tért el Róma tanításától és mennyire tette magáévá a reformátorokét, utóbbiak tanai közül pedig mennyit lehet összeegyeztetni a katolikus tanítással. Emellett Luther, el-lentétben Melanchtonnal, az általa feleslegesnek vélt szertartások lassú kivezetését ajánlotta, tekintettel a helyi hívek érzékenységre, így a hitújítás nyilvánvalósága is egyházközségenként eltérhetett.⁵¹ Siegmund Staudacher selmebányai plébános 1531-ben történt házasságkötésekor lemondott, és bár visszahívták, ezt elutasította, nehogy nős voltával botrányt okozzon.⁵² Bebek Imre székesfehérvári prépost pedig, aki 1533-ban nemcsak hogy eljegyzett egy lányt, de „belenyúlt” annak szertartásába is, diszpenzációt kért a pápától, hogy pap maradhasson.⁵³

A nemesség körében Mohács előtt jórészt ismeretlen, Brandenburgi György ellenfelei esetében pedig akár még ellenszenves is lehetett az új tanítás. Korábban Perényi Péter birtokai esetében a reformáció megjelenését a protestáns történetírás igen korai, 1521 körüli időpontra tette, de Zoványi Jenő bizonyítékaikat felületesnek ítélte meg.⁵⁴

Az 1530-as, 1540-es években szerte a Dunántúlon terjedtek az új tanok. Payr Sándor az első protestáns egyházközségek alapítását 1530–31-re teszi úgy Sárospatakon és Debrecenben, mint Pápán, utóbbi helyen működött (ha ugyan működött) egy Bálint nevű hitújító pap, és egy magát „nem pápistának” valló iskolamester, Gyzdavith Péter, a Rába és a Balaton között pedig ebben az időben tevékenykedett Dévai Bíró Mátyás.⁵⁵ A nyugati ha-

⁵⁰ ZOVÁNYI, 1986. 68–70. p. 1527. augusztus 20-án a megállíthatatlanul előrenyomuló Ferdinándnak még nem kellett szembenéznie az új tanokkal szimpatizáló főurakkal, esetleges ingatag hűségükkel, ezért szigorú büntetést helyez kilátásba a Szűz Máriát és a szenteket profanizáló, képromboló, a szertartásokat megváltoztató, két szín alatt áldoztató és áldozó, gyónását és bűjtöt elmulasztó személyek, és a kivetkezett, megházasodó papok ellen. A rendelet pontjait magyarul Révész Imre ismertette. RÉVÉSZ IMRE: Dévay Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei. Pest, 1863. 24–26. p. Tőle idézi, de téves kelettel (augusztus 27.): KEVEHÁZI, 2005. 41–42. p. Ezt a rendeletet interpretálhatjuk úgy is, mint bizonyítékot arra, hogy az új tanok már széleskörűen elterjedtek, ám úgy is, mint külföldi példák egyszerű átemelését. Uo., 43. p. Utóbbi véleményt erősítheti, hogy Ferdinánd összes tartományai számára íródott. Teljes kiadása: RAUPACH, BERNHARD: Erläutertes Evangelisches Oesterreich. Nützliche Beylagen. Hamburg, 1736. (továbbiakban: RAUPACH, 1736.) 60–68. p.

⁵¹ ZOVÁNYI, 1986. 77–83. p. Óvatosságra int a fogalomhasználattal kapcsolatban (evangélikus, protestáns, lutheránus, reformáció): CSEPREGI, 2013. 98., 279–283. p.

⁵² CSEPREGI, 2013. 214. p.

⁵³ CSEPREGI, 2013. 214–215. p.; ERDÉLYI GABRIELLA: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban. Bp., 2011. (továbbiakban: ERDÉLYI, 2011.) 28. p.

⁵⁴ ZOVÁNYI, 1986. 14–16. p.; KEVEHÁZI, 2005. 35–36. p.

⁵⁵ ZOVÁNYI, 1986. 117–120. p.; PAYR SÁNDOR: Az Ágostai Hitvallás története Magyarországon. Sopron, 1930. 127. p.; KEVEHÁZI, 2005. 158–159. p. Bálint pap legendás alakja helyett Pápa reformációjának kezdeteit újabban a Thurzó családhoz kötik, hozzátéve, hogy a korábban lutheránus szimpatizánsnak tartott Török Bálint pápai földesurasága idejéről (1536–1541) nem maradtak arra vonatkozó nyomok,

társzélről kevés kézzelfogható adat maradt a terjedésről. Ismert, hogy a soproni német papság nagyja Ausztriában szerezte meg képzettségét, később pedig több ausztriai protestáns is Nyugat-Magyarországra menekült az otthoni üldözések elől. Azt is tudjuk, hogy Raidl Ulrik soproni városplébános, akinek magatartását 20. századi történetíró utóda, Bán János nagyban felelőssé tette a soproni hívek lutheranizmus felé fordulásáért, két szín alatt áldoztatott, a városban élő ferenceseket pedig rendszeresen zaklatták, míg végül 1541-ben ideiglenesen elhagyták Sopront.⁵⁶ A környék egyházi életére vonatkozóan nagyon kevés forrás áll rendelkezésre, ezért a kutatók jobbára csak találgathatnak. A ruszti evangélikus gyülekezet monográfusa, Karl Fiedler például konkrét bizonyítékok híján azt a hipotézist állította fel, hogy a nagyon intenzív Ruszt-Sopron kereskedelmi kapcsolatok és a lutheri tanítás 1520-as évek első felében történt soproni megjelenése miatt a környéken sem maradhatott ismeretlen, tehát Rusztba is korán eljutott, bár elismerte, hogy az evangélikus közösség csak a század második feléből ismert.⁵⁷ Fiedler hasonlóképp érvelt Fertőmeggyes esetében is, amely ekkoriban Sopron jobbágyfalvai közé tartozott. Bár önálló plébániája volt, és az 1521-ben ott szolgáló pap, Peter Haller neve is ismert, de arról nem maradt fenn adat, hogy milyen szellemben tanította a gondjaira bízottakat. Ugyanez az 1531-ben ott lévő Johann Prunner plébánosról sem ismert.⁵⁸

Az írásbeli bizonyítékok hiánya vagy csekély száma ellenére azonban az 1520-as évek második és az 1530-as évek első fele nagyon ideális volt az alternatív tanok elterjedéséhez és a papság fegyelmének fellazulásához a győri egyházmegye területén, ugyanis nem volt rezideáló püspökük. Paksi Balázs meghalt Mohácsnál, a Szapolyai által kinevezett Homonnai Gábornak pedig I. Ferdinánd 1527. évi hadjárata után esélye sem maradt elfoglalni székhelyét. Az egyházmegye jövedelmeit világiaknak kötötték le, köztük Mária özvegy királynénak, a püspöki szék betöltésére pedig csak 1534-ben került sor, de még azután is sok év telt el, hogy az új püspök visszakap-

hogy folytatódott volna a hitújítás. Török esetében is kimutatták, hogy a lutheranizmusát alátámasztó legfőbb érv, az egyházi javak bitorlása nem reformátori szellemének, hanem csupán bírvágyának lehet bizonyítéka. Ugyancsak nem kimutatható Pemfflinger Márk ottani hitújító tevékenysége. BESSENYEI JÓZSEF: Enyingi Török Bálint és a reformáció. Pápa mezőváros reformációjának kezdetei. In: Mezőváros, reformáció és irodalom. (16–18. század) Szerk.: Szabó András. Bp., 2005. (továbbiakban: BESSENYEI, 2005.) 33–37. p.

⁵⁶ Bán nem tartja eretneknek Raidlot, ugyanakkor az őt és a többi hanyag katolikus papot is felelőssé teszi amiatt, hogy a lakosság később olyan buzgó hívévé vált a lutheránus Gerengelnek, aki viszont lelkesen végezte lelkipásztori kötelességeit. BÁN JÁNOS: Sopron újkori egyháztörténete. Sopron, 1939. (továbbiakban: BÁN, 1939.) 2., 6–9., 13., 21–22., 24., 45–47. p.; ZOVÁNYI, 1986. 133. p. A ferencesekről: PAYR, 1917. 64., 74–75. p. Az Ausztriából 1532 után átjött protestánsokról: Uo., 71. p.

⁵⁷ Az első prédikátoruk 1570-ből ismert, Johann Strauss, akit Magyaróvár evangélikus kapitánya helyezett oda. FIEDLER, KARL: Geschichte der evangelischen Pfarrgemeinde A. B. in Rust. Eisenstadt, [1951]. (továbbiakban: FIEDLER, 1951.) 9–11. p.

⁵⁸ FIEDLER, KARL: Geschichte der evangelischen Pfarrgemeinde A. B. in Mörbisch am See. Eisenstadt, [1961]. (továbbiakban: FIEDLER, 1961.) 16–17. p.; HÁZI, 1939. 255. p.

ja várait és lekötött jövedelmeit.⁵⁹ A helyi földesurak közül a 40-es években a kismartoni zálogbirtokos Fürstök és Hans von Weispriach a saját birtokaikon lehetőséget teremtettek a hitújítás zavartalan lefolyására. A kismartoni Fürstök közül az első, I. Miksa császár diplomatája, Veit még katolikusként halt meg, de testvére, Ernst már a hitújítás támogatója lehetett. Az ő fia, Moritz hozzáállását pedig jól jelzi, hogy kifizette egy József nevű ágostonos esküvőjének költségeit.⁶⁰ Ennek eredményeként a század második felében lutheránussá lett a Kismartonhoz tartozó Purbach, Apetlon, St. Margarethen, Donnerskirchen, Oggau és Schützen. Magának a reformációnak a megjelenését a kismartoni uradalomban adatszinten az 1532-es évhez kötik, ám ezután hosszas csend következik, mígnem 1551-ben Jekkel Konrád soproni jegyző meg nem említi a lajtaszentgyörgyi, illetve a nagy- és kishöflányi lutheránusokat, akiknek prédikátoraik is voltak. Magában Kismarton mezővárosában 1552-ben még katolikus plébános volt, de nevét a következő évben már nem említették, amelyből a szakirodalom meglehetősen merészséggel az evangélikus reformáció azonnali győzelmét állapította meg.⁶¹ Sopron jobbágyfalvaiban ellenben az 1570-es évekig nincs nyoma a felekezeti váltásnak.⁶² Egy megyebéli birtokosról, Ládonyi Györgyről testvére azt írta 1543-ban, hogy „immáron tiszta luter.”⁶³

Bár a dunántúli reformáció terjedése az 1530-as években indult meg, Tolnában például csak az 1540-es évek elejétől vannak kétségtelen bizonyítékok a lutheránus jelenlétre.⁶⁴ Az évtized végén Pozsony megyéből több adat is fennmaradt arról, hogy egyes plébánosok (például Alsószelein, Míserden) bevezették a népnyelvű istentiszteletet a latin mise mellé.⁶⁵ Magában Pozsony városában a hitújítás terjedését gátolta, hogy 1526 és 1527 között, illetve 1529 után itt alakították ki Ferdinánd országrészének központját, és sokat tartózkodtak itt a magyar püspökök. A város evangélikus érzelmi vezetői 1542-ben megpróbálkoztak egy nős szerzetest meghívni prédikátornak, de a király parancsára rövidesen ki kellett adniuk az útját. Az 1540-es években a német katonaság révén a püspöki székhelyen, Győrben, valamint Bakics Pál pártfogása révén a Győr megyei Héderváron is meggyökerezett a protestantizmus, Magyaróváron pedig szintén a német várkapitány oltalma alatt kezdte meg működését 1554-ben Huszár Gál.⁶⁶ Huszár 1557-ben nyomdát is felállított, ám a győri nagyprépost a következő évben kijárt ellene egy királyi rendeletet, s két évvel később kénytelen volt

⁵⁹ CSERMELYI JÓZSEF: „Iaurinicum” Grazból. Veit von Fladnitz és a győri egyházmegye tizedei. In: *Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára.* Szerk.: Arató György et al. Győr, 2016. 171–176., 185. p.; PAYR, 1917. 72. p.

⁶⁰ ZOVÁNYI, 1986. 134. p.; BÁN, 1939. 15. p.; PAYR, 1917. 73. p.; ZIMMERMANN, BERNHARD HANS: *Das Luthertum in Eisenstadt in Geschichte und Gegenwart, 1532–1932.* [Eisenstadt], [1934]. (továbbiakban: ZIMMERMANN, 1934.) 15. p.

⁶¹ FIEDLER, 1951. 10. p.; FIEDLER, 1961. 17. p; DÖRNHÖFER, 1924. 6. p.; ZIMMERMANN, 1934. 14–15. p. (A jegyzőt tévesen Jakobnak nevezte.)

⁶² BÁN, 1939. 63. p.

⁶³ PAYR, 1917. 71. p. Vö.: MNL. OL. P 430. (= Kísfaludy család ifjabb ága.) 1-1543. No. 2.

⁶⁴ KEVEHÁZI, 2005. 108. p.

⁶⁵ ZOVÁNYI, 1986. 241. p.

⁶⁶ SCHRÖDL, 1906. 50., 52–53. p.; ZOVÁNYI, 1986. 244. p.

elhagyni a nyugati országrészt.⁶⁷ Török Bálint halála után Pápán is evangélikus plébánost választottak, 1560-ban pedig a ferencesek távozni kényszerültek.⁶⁸ Sopronban a szimpatizáns, de nem egyértelműen lutheránus papok után 1553-ban a bécsi egyházmegye Fochter Farkas lett a prédikátor, majd 1557-től a plébános is, aki bár hitújító nem volt, bevezette a két szín alatti áldozást, mert annak tilalmát Ferdinánd 1556-ban önhatalmúlag felfüggesztette. A város felekezettváltása nem volt olyan gyors, mint például Brassóban, Sopronban a molnárok és ácsok céhe által létrehozott Szent Farkas Társulat 1543. évi szabályzatában még megmutatkozik a késő középkori vallásosság. 1551-ben azonban már komoly egyházi visszasságok voltak, ami miatt Jekkel Konrád jegyző feljelentést tett a püspöknél, amelyből 1553-ig tartó pereskedés kezdődött a város és a püspök között a beneficiumok kezelése és a papi hagyatékok város általi lefoglalása miatt. Ennek lezárulása után is rossz viszony maradt a város és a papság között, kivéve az egy Forchtert. Az evangélikus felekezet győzelme végül Gerengel Simon prédikátor 1565. évi meghívásával és szervezőmunkájával, illetve a magyar nyelvű protestáns lelkészek megjelenésével lett teljes. Katekizmusa tanúsága szerint Gerengel nagyon óvatosan reformált, került a konfliktust a katolikusokkal.⁶⁹ Vele ellentétben az 1550-es években a sárvári tanító írásban tagadta, hogy Oláh Miklós esztergomi érsek jó keresztény volna. A Kőszeghez közeli határ menti záloguralalom, Borostyánkő urai is az új tanok szimpatizánsai voltak. Ennek 1541-ben adta tanújelét Ehrenreich von Königsberg, amikor Weispriach mellett ő is aláírta a reformációs vizsgálóbizottságról szóló kérvényt. Mindazonáltal Borostyánkő első név szerint ismert protestáns lelkésze, Gerengel Simon 1564-től működött itt, de csupán egy évig, mert a soproniak egy nagyhatású ottani prédikációját követően meghívták magukhoz.⁷⁰

Kőszegen 1551-ből származnak az első biztos jelek a reformáció megjelenésére, ekkor már lutheránus volt a városbíró, egyes adatok szerint pedig 1554-ben már túlsúlyba kerültek a protestánsok.⁷¹ A kőszegi zálogbir-

⁶⁷ ZOVÁNYI, 1986. 475. p.

⁶⁸ BESSENYEI, 2005. 37–39. p.

⁶⁹ KEVEHÁZI, 2005. 166–167. p.; BÁN, 1939. 5., 15–51. p.; PAYR, 1917. 81–83. p. Forchter megítélésében Bán ellentétes véleményen áll Payrral vagy Zoványi Jenővel, aki szerint nyíltan lutheránus volt. PAYR, 1917. 90., 93–94. p.; ZOVÁNYI, 1986. 245. p. Bán érvelése szerint Forchter végrendelete mást sugall, illetve 1565-ben ő is állást foglalt a korábban Pozsonyból elűzött, de ekkor soproni javadalmat nyert Szalathy Ádám prédikátor ellen, ami miatt Szalathynak távoznia kellett Sopronból is. 1556. február 20-án Ferdinánd két megkötést alkalmazott a két szín alatti áldozással kapcsolatban: ott alkalmazhatják, ahol korábban is szokásban volt (Sopronban erre is volt példa Forchter előtt), és alkalmazása nem párosulhat dogmatikai eltérésekkel, tehát csupán szertartásbeli változtatást rendelt el a király. VÖLKER, KARL: Die Entwicklung des Protestantismus in Österreich. Leipzig–Prag–Annahof–Wien, 1917. (továbbiakban: VÖLKER, 1917.) 30. p.

⁷⁰ PRICKLER, 1960. 236. p.

⁷¹ BARISKA ISTVÁN: A kőszegi evangélikus templom. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője, 15. Szombathely, 1981. 377–392. p. (továbbiakban: BARISKA, 1981.) 377–378. p.; ZOVÁNYI, 1986. 245–246. p. Az 1554. évhez kötik, hogy Michael Altz városplébános elhagyta hivatalát és átadta a templom kulcsait a

tokosok ebben az időben szinte kivétel nélkül a lassan végleg elszakadó evangélikus felekezet hívei közül kerültek ki Weispriachtól kezdve Christoph von Teuffelen és ifj. Jurisics Miklóson keresztül Franz von Schönai-chig és a Csoronokig. Csupán a rövid ideig (1574–1575) zálogoló Svetkovics Katalinról lehet tudni, hogy hű maradt Rómához.⁷² A város vegyes lakosságú volt, magyar többséggel, de mellettük a németek is létre tudtak hozni külön gyülekezetet. Utóbbiak lelkésze az egykori katolikus plébános, Michael Altz volt. A két gyülekezet 1569 és 1572 között különült el véglegesen.⁷³ Épp ezekből az évekből ismerjük a kőszegi uradalom plébániarendszerét. Kabolddal ellentétben, ahol az uradalom összes faluja, Csáva kivételével, egy plébániához tartozott, a veperdihez, amelynek így a 16. század végén hat filiája volt, a kőszegi uradalomhoz tartozó 14 helységből kilencben (Kőszeg, Nagybarom, Locsmánd, Frankó, Felsőszakony, Tömörd, Asszonyfa, Gencs, Pöse) saját plébánia volt, Kiszsidányt Peresznyéről, Alsószakonyt Felsőszakonyból, Ludadot, Doroszlót és Lukácsházát pedig Pöséről látták el. A templomok mindegyikének volt búcsúnapja, kivéve a kőszegit.⁷⁴ Ezek a plébániák a földesurak kegyurasága alatt álltak, kivéve némileg a kőszegit, ahol a polgárság választotta a plébánost és a káplánt. Az 1569. évi bizottsági határozat újrászabályozta a plébánosi javadalmak betöltését, amihez immár szükség volt a város, a zálogbirtokos és Bécs egyetértésére, bár ez ellen az első két fél panasszal élt. Az uralkodó azonban nem adott helyt ezeknek, így a papválasztás joga a városnál maradt, a megerősítése az uradalomnál, viszály esetén pedig a kormányzéké maradt a döntés joga.⁷⁵ Az

lutheránusoknak. Azonban Bariska István kutatásaiból régóta tudjuk, hogy ő is áttért, tehát nem hagyta el végleg a híveit. Mindezek ellenére az 1554. évi dátumot azóta is kiemelten kezelik. KEVEHÁZI LÁSZLÓ: A kőszegi gyülekezet története. H.n., é.n. – Kőszegi Evangélikus Egyházközség. Online: <http://koszeg.lutheran.hu> – 2017. március.; Uő: Gyülekezetünk történetéből. – Uo.

⁷² BARISKA, 1981. 378. p. A zálogbirtokosok felsorolását ld.: BARISKA, 2007. 49. p.; ill. egy némileg bővebb, bár számos hibát tartalmazó táblázatot: Uő: Katharina Batthyány-Schwetkovich, die Gattin von Franz I. Batthyány, und ihre Beziehungen zur Stadt Kőszeg/Güns. In: Die Familie Batthyány I. Hrsg.: Kropf, Rudolf. Eisenstadt, 2014. 40–41. p.

⁷³ BARISKA, 1981. 378. p.

⁷⁴ ÖStA. AVA-FHKA. AH. Niederösterreichisches Vizedomamt. Urbare 1194. Az 1569. évi keltezéshez megjegyzendő, hogy a 48. folio recto oldalán 1571. évi bejegyzés is szerepel, amely nem tűnik utólagos, marginális feljegyzésnek. A lukácsházi adatot tartalmazó lap elveszett, a kőszegi plébániánál (fol. 128v–129 r) pedig nem említ búcsúnapot. Kaboldra: Allgemeine Landestopographie. III. 765. p.

⁷⁵ A város által kiválasztott jelöltet bemutatták a zálogbirtokosnak, s ha ő beleegyezett személyébe, akkor vagy az uralkodó, vagy az alsó-ausztriai kormányzék nevezte ki. Látható, hogy bár a zálogos úr és az udvar formálisan nem vett részt a jelöltállításban, mindegyikük meg tudta akadályozni a számára nem elfogadható személyek kinevezését, a végső szót pedig Bécs mondta ki. MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1569. november 9., Kőszeg. A város minél többet meg akart őrizni szabad plébánosválasztási jogából, ezért ugyan elfogadta az uralkodói megerősítés tervét (amelyet könnyebb formássággá silányítani), de a zálogbirtokost ki akarta zárni a folyamatból. MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1569. november 10. b., Kőszeg. Ifj. Jurisics Miklós ezzel szemben, hangsúlyozva, hogy ő és elődei akadályozták meg,

1550-es években, Teuffel zálogurasága idején érkezett Semlyén Simont tartják az első protestáns magyar városi lelkésznek, aki 1572-ig működött Kőszegen.⁷⁶ A kőszegi felekezetváltás időszaka nem volt mentes a botrányos, és elsősorban a katolikusok számára kellemetlen eseményektől. 1557-ben ugyanis a locsmánci plébános lelőtte a helyi bírót. Ifj. Jurisics Miklós jelentette az esetet a győri püspöknek, azonban hosszú hónapokig állt az ügy, miközben érdekes dolgok derültek ki a gyilkosról: korábban Kassán volt katona, nem a bíró volt az első halálos áldozata, mindenhová, még a templomba is fegyveresen járt, és gyaníthatóan nem is igazi pap, mert semmilyen igazolást nem tudott felmutatni. Habár minden évszázadban előfordulnak efféle papi ruhába bújt kalandorok, a 16. században az effajta szökevények és a velük szemben történő egyházi eljárás lassúsága különösen nagy ártalmára lehetett a katolikus egyháznak.⁷⁷

Az új tanok terjedése épp az 1550-es évek elejére érte el azt a szintet, hogy egyre nehezebbé vált az evangélikusok ellen törvényeket hozni, ugyanis az országgyűléseken részt vevő rendek nagy része szimpatizált velük. Az 1554. évi nádorválasztáson győztes Nádasdy Tamás is támogatta a reformációt, hiszen ő alkalmazta az Oláh érseket támadó tanítót is. Az evangélikusok mellett a reformátusok előretörését mutatta, hogy 1556-ban már csak az anabaptisták ellen tudtak törvényt hozni.⁷⁸ Azonban a rendeknek nem volt elég hatalmuk arra, hogy teljesen megkössék Ferdinánd király kezét, aki az 1550-es évek végén is folytatta a rendeletalkotást, sőt, még utolsó országgyűlése idején, 1563-ban is keményen támadták a királyi előterjesztések a protestánsokat. Engedményekre tőle nem is, csak evangélikus érzelmű fiától, I. Miksától számíthattak.⁷⁹

Nyugat-Magyarország nagy földbirtokosai: a Batthyányiak (Németújvár, Rohonc-Szalónak), a Nádasdyak (Kanizsa, Sárvár, Léka, Kapuvár, Sopronkeresztúr) és a Széchyek (Felsőlendva) is lassan áttértek előbb az evangélikus, majd esetenként a református hitre.⁸⁰ Az utóbbi felekezet az

hogy a püspök nevezhesse ki a plébánost, azt szerette volna elérni, hogy a földesúri és a császári megerősítés egy füst alatt történjék meg, s ő adhassa a másodikat is az uralkodó nevében. MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1569. november 11., Kőszeg. A végső döntés MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1570. április 10., Wien.

⁷⁶ BARISKA, 1981. 378. p. Nem biztos, hogy folyamatosan, ugyanis egy 1559. áprilisi hír szerint fél éve felmondtak egy bizonyos Simon káplánnak. MNL. VML. KFL. 1559. április, Kőszeg.

⁷⁷ MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1558. január 7., Kőszeg; 1558. augusztus 21., H. n.

⁷⁸ ZOVÁNYI, 1986. 264–265., 269., 272. p.

⁷⁹ ZOVÁNYI, 1986. 462., 469., 483–485. p.

⁸⁰ BARISKA, 1981. 378. p. Az akkor Zala megyéhez tartozó Balaton-felvidéken, továbbá Veszprém, Sopron és Vas megyékben birtokos Csoron János szintén evangélikus hírében állt, de hogy milyen nehéz erre konkrét bizonyítékokat lenni, elég csupán Csoron 1561. augusztus 13-án kelt levelét említeni, Oláh Miklós érsekhez. A levél első felében egy javaslatának elfogadhatóságáról érdeklődik, amelyet Oláh beleegyezése esetén ki kell hirdetni jobbágjai közt, hogy tudják „mýhez kellýen magokat tartanj.” Nyilvánvalóan itt csupán a Kaboldon birtokos Csoron és a Lánzsért bíró Oláh közti szomszédsági ügyekről volt szó. A levél második részében viszont kiderül, hogy Oláh azt kéri Csorontól, hogy „en hýthemet es týztessegemet kwthnem”, mire utóbbi kijelentette, hogy ezt tőle ne kívánja, „mert en meeg soha senkýnek hýthemet nem

1550-es években már megjelent Nyugat-Magyarországon is, Huszár Gál szimpatizált velük Magyaróváron, s a kőszegi magyarok közt is követőkre talált, az 1560-as években pedig nagyon elterjedt a Dunántúl magyarsága között. A felekezetszervezés is lendületesebb lett a határszélen, az 1554-es magyaróvári zsinaton szuperintendenst választottak.⁸¹

Ugyanebben az időben anabaptista, illetve baptista kézművesek telepedtek le Sopronban és környékén. Szerencséjükre iparosságuk miatt sem a város, sem a földesúr (Nádasdy Tamás) nem üldözte el őket.⁸²

Sok szerzeteskolostor ürült ki ezekben az évtizedekben, és voltak, amelyek csak a király által folyósított alamizsnával tudták fenntartani magukat, mint a soproni és pozsonyi ferencesek. Utóbbiak menedéket adtak a reformáció előretörése miatt más vidékről elűzött társaiknak.⁸³

1564-ben Magyarországon is megjelentek az illíriai Flacius Mátyás merev evangélikus tanainak és azon meggyőződésének követői, hogy az ember állapota a bűn, elsőként Győrben. Habár a flaciánus nézetek megosztóak voltak az evangélikusok között, Győr mellett később Kanizsán és a nyugati határszél több németek lakta településén működött olyan lelkész, aki ezeket a hitelveket fogadta el. E tekintetben (is) úgy tűnik, a nyelvhatár fontosabb tényezőnek bizonyult, mint az országhatár, ugyanis a flaciánus lelkészek nyugat-magyarországi működésük előtt vagy után a Német-római Birodalom területén tevékenykedtek. Főleg rájuk volt jellemző, hogy miután elveik miatt szembekerültek ausztriai gyülekezetükkel vagy a világi hatalommal, pár kilométerrel arrébb, de immár a határ innenső oldalán, ugyanakkor a zálogrendszer miatt még így is kicsit Ausztriában érezve magukat folytatták a lelkészkedést. Erre utal, hogy „száműzetésük” alatt is sok energiát fektettek az ausztriai reformációs küzdelmekbe. Az 1580-as években több helyütt már a záloguradalmakban is fellépett ellenük a világi hatalom, Kőszegen 1584-ben a magyar lelkész feljelentésére vált meg a városi tanács német társától.⁸⁴

Az osztrák örökös tartományok egyházkormányzatának képe elég tarka volt, akárcsak maguk a tartományok, bennük a sok kis egyházfejedelmi enklávéval. A bécsi és bécsújhelyi püspökségek csak a 15. század végén jöttek létre, fennhatóságuk csak kis területre terjedt ki. Alsó- és Felső-

kwthwttem”. Elsőre könnyen úgy tűnhet, hogy a katolikus Oláh hite megváltoztatását kéri szomszédjától, de továbbolvasva a levelet, annál a résznél, ahol Csoron kifejti aggodalmát, hogy szolgálai vagy mások által „lenne en hÿrem nekwl valamÿ raythok es ottan en serwnnem meg hÿthemben”, már gyanakodhatunk, hogy inkább eskütételről lehetett szó, amely, minthogy tudjuk, hogy Oláh és Csoron általában rossz szomszédságban voltak, minden bizonnyal világi természetű lehetett. MNL. OL. P 184. (= Oláh család levéltára.) I-1. No. 4. Köszönet Kanász Viktornak a jelzet elküldéséért, illetve Szovák Mártonnak, aki kétségét fejezte ki a szöveg értelmezésével kapcsolatban, s ezzel inspirált engem az újbóli alapos vizsgálatra. Az Oláh-Csoron szomszédi viszonyról, illetve Csoron János felekezetváltásáról: VARGA SZABOLCS: A devecseri Choronok. In: *Fons*, 2001. 3. sz. 259–310. p., 294–295., 301. p.

⁸¹ ZOVÁNYI, 1986. 327–330., 441–444. p.; DÖRNHÖFER, 1924. 6. p.

⁸² ZOVÁNYI, 1986. 344–345. p.; PAYR, 1917. 91–92. p.

⁸³ ZOVÁNYI, 1986. 273–274. p.

⁸⁴ ZOVÁNYI, 1986. 294. p.; UÓ: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp., 1977. (Humanizmus és reformáció) (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1977.) 313–315. p.

Ausztria nagy része a passauai püspökséghez tartozott, a belső-ausztriai tartományokban (Karintia, Krajna, Stájerország) és Tirolban viszont a freisingi, bambergi, gurki, lavanti, trienti, brixeni, salzburgi, laibachi és churi püspökség osztozott.⁸⁵

Az ausztriai reformáció kezdetét egy szimbolikus dátum felhasználásával akár 1521. április 17-re is keltezhajjuk. E napon írt levelet két kihallgatása között Luther a bécsi császári könyvtárosnak és diplomatának, Johannes Cuspinianusnak, kérve őt, hogy fogadja levelezőtársai körébe. Emellett azt is megírta neki, hogy másnap nem szándékozik visszavonni vitatott tételeit.⁸⁶ Szimbolikus kezdő időpontok használata azonban eszmétörténeti folyamatokra általában nem szerencsés, hiszen Luther korábban is ismert volt Bécsben, mivel 1519 és 1521 között egy helyi nyomdász, Johann Singriener 17 írását nyomtatta ki. A bécsi egyetem tanári kara kezdetben nem akarta kihirdetni a Luthert kiközösítő pápai bullát, amelyet Johannes Eck 1520 novemberében küldött el nekik, csak 1521. december 30-án tette ezt meg. A fővárosban élő humanista kör érdeklődést mutatott az új tanítás iránt, ezért kaphatott a würzburgi dóm volt prédikátora, Paul Speratus (aki mellesleg épp Budára tartott, ahol papi állást ajánlottak neki) Bécsben átutazván 1522-ben püspöki engedélyt, hogy prédikálhasson (pontosabban védőbeszédet mondhasson) a Stephansdombban. Speratus ugyanis ágyast tartott, ezért egy szerzetes hevesen kikelt ellene, ő pedig válaszként január 12-én megtartotta a keresztségen túli fogadalmakat, különösen a cölibátust és a szerzetességet ostromozó prédikációját, ami miatt a bécsi teológiai fakultás vizsgálatot indított ellene, és annak megtörténteig felfüggesztette prédikálási jogát. Speratus elmenekült, s mivel nem vetette alá magát a vizsgálatnak Budára sem mehetett immár.⁸⁷ Ekkortájt az új tanok szimpatizánsokat találtak egyes bécsi polgárok mellett például a bécsújhegyi ágostonos kanonokok vagy Perchtoldsdorf polgárságának köreiben. Speratuson kívül az ismertebb korai lutheránus papok közé tartozott Jakob Peregrin bécsi ispotálylelkész és Johann Vaesel. Akárcsak Magyarországon, itt is rövid idő alatt megjelentek az uralkodó környezetében. A Kasztíliaiban nevelkedett Ferdinánd azonban nem volt olyan türelmes hozzájuk, mint húga, Mária, és Luther wormsi elítélése után sorban bocsátotta ki szigorú rendeleteit az újonnan megjelent „eretnekségek” követői ellen. A királyi utasítások kézbesítésével nem is volt különösebb probléma, nagy részüket kinyomtatták, de később már csak a helyi igazgatáson múlt, hogy mennyire szorgalmasan hajtják azokat végre. Johann Vaeselt tiltott prédikációért száműzték, egy bécsi polgárt, Kaspar Taubert pedig 1524. szeptember 17-én kivégeztek, amivel ő lett az ausztriai reformáció első ismert halálos áldozata.⁸⁸

⁸⁵ MECENSEFFY, GRETE: *Geschichte des Protestantismus in Österreich*. Graz–Köln, 1956. (továbbiakban: MECENSEFFY, 1956.) 4. p.

⁸⁶ Magyar fordításban ld.: Luther válogatott művei. 7. Levelek. Szerk.: Csepregi Zoltán. Bp., 2013. 227. p.

⁸⁷ CSEPREGI, 2013. 129–130. p.; REINGRABNER, GUSTAV: *Protestantismus in Niederösterreich*. St. Pölten–Wien, 1977. (továbbiakban: REINGRABNER, 1977.) 3. p.; MECENSEFFY, 1956. 9. p.; SCHRÖDL, 1906. 35. p.; ZOVÁNYI, 1986. 25. p.

⁸⁸ REINGRABNER, 1977. 3–5. p.; BÁN, 1939. 2–3. p. Ferdinánd bátyja, V. Károly is kijelentette 1521-ben Wormsban, hogy ősei mind a római egyház hű fiai voltak,

Luther hívei mellett az újkeresztelők is megjelentek Ausztriában, kis városi gyülekezeteket alakítva Bécsben, Melkben, Ybbsben és más helyeken. Bécsben az első ismert felnőtt keresztelés 1527-ben volt, ezután azonban a közösséget felszámolták, a vezetőket pedig kivégezték. Időről-időre mégis újra felbukkantak Bécsben.⁸⁹ Az új tanok elterjedésével szemben I. Ferdinánd arra törekedett, hogy a római egyházat megtisztítsa a visszaélésektől, többek között ezért rendelt el általános egyházlátogatást, amelyet 1528-ban hajtottak végre. A rendeletben szereplő visszaélések közé tartozott a már korábban betiltott eretnek tanok befogadása az egyházközségekbe. Az ausztriai papok képzettsége és fegyelmezettsége gyenge volt, az 1520-as évektől egyre többen éltek ágyassal vagy feleséggel. Sokakat felháborított egyes plébániák italmérő helyekké alakítása, illetve a misealapítványok elhanyagolása. A külföldi egyházfőkkel szemben is ellenérzés bontakozott ki, különösen Ernő bajor herceggel, aki 1517 és 1540 között passauai adminisztrátor volt. A másik tekintélyes egyházfő, Matthäus Lang salzburgi érsek pedig egyházkormányzati szerepének rovására elsősorban diplomata volt. 1525-ben az innsbrucki tartományi gyűlésen a követelések között szerepelt a brixeni és a trienti püspökség szekularizációja és plébános-választási jog adása az egyházközségeknek.⁹⁰

A tartományfejedelem 1527. augusztus 20-án szigorú rendeleteket is hozott a vallási élet megváltoztatói ellen. A középkori egyházszervezet ekkor még működött, de ami a vallásosságot illeti, 1530 körül elapadtak az új templomokra, alapítványokra és jámbor cselekedetekre szánt felajánlások. Párhuzamosan ezzel, az oszmánok jelentette fenyegetés miatt Ferdinánd kénytelen volt Ausztriában is az egyház vagyonához nyúlni, ami az alsópapság szintjén súlyos pénzhiányhoz vezetett. Ez is hozzájárult az 1530-as évektől egyre súlyosabb paphiányhoz, amely önmagát gerjesztő folyamatként tovább gyengítette a római egyház pozícióit a terjeszkedő protestánsokkal szemben. Az 1544. évi egyházlátogatások már igen súlyos hiányosságokat tártak fel. Miközben az evangélikus mozgalom teljes felszámolása inkább bizonyult vágyálomnak, mint valósan elérhető célnak, az oszmán fenyegetés egyre inkább közeli valósággá vált. V. Károly már 1532 nyarán felismerte, hogy nem célszerű végeláthatatlan belharcokba merülni, miközben Szulejmán szultán Bécs felé masírozik, ezért felfüggesztette a protestánsok elleni birodalmi átkot és a büntetőeljárásokat. Ferdinánd ekkor még nem enyhített eretnekellenes rendeletein, de a későbbi években elkezdett kompromisszumokat keresni, és egyházi reformokat kezdeményezni, és csak kevés rendelkezést adott ki az eretnekek ellen. Azonban ez nem változtatott az eredeti szándékán, miszerint kiszűri a katolikus hittel összeegyeztethetetlen tanításokat terjesztőket, megakadályozza tanaik terjesztését és visszavezeti a megtévesztetteket Róma kebelébe. Ennek jeleként 1551. augusztus 1-jén attól tette függővé a mezővárosi és városi tanítók

egészen halálukig. *Die Macht des Königs*. Hrsg.: Jussen, Bernhard. München, 2005. 307. p. (A vonatkozó rész Martin van Gelderen munkája.)

⁸⁹ REINGRABNER, 1977. 5. p.

⁹⁰ REINGRABNER, 1977. 5–8. p. Vö.: CSEPREGLI, 2013. 181. p. Az 1528. évi egyházlátogatás elrendelése: VÖLKER, 1917. 28. p. Az ausztriai papságról: BÁN, 1939. 3–4. p. MECENSEFFY, 1956. 5–7., 17., 21–22. p.

alkalmazását, hogy a bécsi egyetem vagy az illetékes püspök tanúsítja alkalmasságukat.⁹¹

Ausztriában a városokban terjedt el leggyorsabban a lutheránus tanítás, köszönhetően a köztük és a többi német város között lévő kapcsolati hálónak, valamint a polgárság magasabb műveltségi szintjéből adódó befogadókészségének. Luther mellett Tirolban, Svájc felől a helvét reformtanok is teret nyertek. A 1522-ben történt Sankt Pölten-i zavargásokat, melynek során Szűz Máriát szidalmazták, már a reformáció terjedésével hozzák összefüggésbe. Egy-egy város hitbeli megreformálása gyakran egy-egy jelentős polgár nevéhez kapcsolódott, aki gazdasági és politikai hatalmát ezen ügy sikerre vitelének szolgálatába állította. A protestánsok itteni helyzetét ugyanakkor bonyolította, hogy sok javadalom felett nem ők, hanem a tartományfejedelem vagy egy szerzetesközösség rendelkezett, így például St. Pöltenben is addig működhetett evangélikus lelkész, ameddig a plébániát névleg vezető ágostonosokat meg tudták győzni, hogy őrä bízzák a lelképásztori feladatokat. E miatt a külső befolyás miatt a tartományfejedelmi városokban az 1580-as, 90-es években vissza is szorították a protestantizmust, míg a földesúri fennhatóság alatt állókban ez általában csak 30-35 évvel később történt meg. A Puchheimékhez tartozó Hornban az 1560-as években győzedelmeskedett az evangélikus felekezet, de győzelmük csak addig tartott, amíg 1620 után az új földesúr vissza nem állította a katolikusok uralmát.⁹²

A lutheri tanok a belső-ausztriai tartományokban a bányászok körében bukkantak fel, Krajnában 1525-ben pedig már a papság körében is adatható a meglétük. Terjedésüket itt is megkönnyítette a papság fegyelmi állapotának gyengesége, amelyet az ezt megjavítani hivatott 1522. évi mühlbergi zsinat elég sötét színekkel festett le. A világi papok végül is az 1528. évi vizitációk tanúsága szerint kevésbé vették át a katolikusoktól eltérő tanokat, ellenben a kolostorokban élők létszáma erősen mecsapant.⁹³ Az anabaptisták elterjedését a korábbi intézkedések hatástalanságát látva Sigmund von Dietrichstein (aki különben az evangélikusokkal szimpatizált) stájer tartományi kapitány (Landeshauptmann) 1529-ben javaik felgyújtásával kívánta meggátolni. E felekezet stájerországi tagjai végül 1548-ban Morvaországba menekültek.⁹⁴ A lutheránusok azonban elterjedtek, és arra törekedtek, hogy megkapják ugyanazokat az engedményeket, mint amelyeket Alsó- és Felső-Ausztriában élők. Az ő dolgukat nehezítette az a körülmény, hogy I. Ferdinánd halála után a déli tartományokat nem Miksa, hanem öccse, Károly főherceg kapta meg, aki jóval kevésbé bizonyult engedékenynek. A rendek csak hosszas tárgyalásokat követően, 1578-ban tudtak engedményeket kicsikarni tőle. Azonban a brucki libellus sem engedélyezte a tartományfejedelmi városokban a prédikátorok működését,

⁹¹ REINGRABNER, 1977. 5–8. p.; 1527. évi rendelet: RAUPACH, 1736. 60–68. p.; 1551. évi rendelet: VÖLKER, 1917. 29. p.; MECENSEFFY, 1956. 29. p.

⁹² REINGRABNER, 1977. 9–10. p.; MECENSEFFY, 1956. 8., 10. p.

⁹³ ILWOF, FRANZ: Der Protestantismus in Steiermark, Kärnten und Krain. Graz, 1900. 5–12. p.

⁹⁴ Uo., 13–15. p. A tartományi kapitányok kormányozták az egyes tartományokat a helyi rendekkel együtt. Nekik kellett gondoskodni a belső békéről és a külső védekezésről, de döntéseiket a bécsi kormányzat akarata határozta meg. MECENSEFFY, 1956. 4., 14. p.

ellensúlyként pedig hét évvel később XIII. Gergely pápa jóváhagyásával megalakult a grazi jezsuita egyetem.⁹⁵

A nemesség körében elsősorban az egyházi visszaélések elleni fellépéssel váltottak ki szimpátiát az evangélikusok, az osztrák tartományok 1525. évi általános rendi gyűlésén kérelmet terjesztettek be az evangélium szabad és hiteles hirdetése érdekében. E követelés az 1532. évi innsbrucki tartományi gyűlésen is elhangzott. 1538-ban az evangélikusok, saját hitük igaz voltának igazolásaképp, Jörg von Perkheim vezetésével beadványt szerkesztettek Ferdinándnak. Jóllehet egyes nemesek kihasználták a lehetőséget, hogy egyházi javadalmakra és tizedjövedelmekre tegyék rá a kezüket, de nem csupán ez mozgatta a nemesség felekezetváltását. A földesurak kötelessége volt gondoskodni a megüresedett plébániák betöltéséről, aminek a katolikus papok hiánya ellenére igyekeztek megfelelni, azokat tekintve alkalmas jelölteknek, akik Isten szavát hitelesen, bármiféle hozzátoldás nélkül közvetítik a híveknek.⁹⁶ Az 1530-as évek vége felé a rendek igyekeztek rávenni Ferdinándot, hogy foglalkozzon az egyház reformjával, és az igaz hit védelme érdekében számolja fel a zwingliánus, anabaptista és pápista tévedéseket. Az 1541. évi oszmán sikereket Isten büntetésének tekintő ausztriai lutheránus rendek az 1541/42. évi prágai általános rendi gyűlésen még határozottabban követelték, hogy engedélyezzék számukra a „tisza evangéliumon” alapuló vallásgyakorlatot. Az 1541 decemberében beadott beadványukat Justus Jonas szerkesztette, és sok nemes írta alá, köztük Hans von Weispriach, valamint a legjelentősebb városok (Bécs, Graz, Linz, St. Veit, Laibach stb.) küldöttei is. Ebben az időben, 1538-tól jelentek meg az ausztriai diákok a wittenbergi egyetem anyakönyveiben, de más protestáns egyetemeket is elkezdtek látogatni, miközben a bécsi egyetem rohamosan veszített népszerűségéből. Lassan kihalt az a generáció, amely még katolikus nevelést kapott, és alkalomadtán ezért nem tudta teljes mértékben magáévá tenni az elszakadást Rómától.⁹⁷ Az evangélikusokat támogatta többek között az Eitzing, a Grabner, a Roggendorf, illetve a Nyugat-Magyarországon is érdekelt Teuffel és Zinzendorf család. Egy idő után már I. Ferdinánd környezete is tele lett Luther-szimpatizánssal.⁹⁸ Ugyanúgy, mint Magyarországon, ezekben az évtizedekben még nem alakult ki válaszfal a felekezetek között, ezért nehéz megmondani, ki milyen mértékben volt híve egyiknek-másiknak. Az augsburgi vallásbékét követően a tartományi rendek el szerették volna érni, hogy az eredetileg csak a birodalmi rendeknek fenntartott ius reformandi jogát rájuk is kiterjesszék, s így megválaszthatóság a kegyuraságuk, illetve földesúri hatalmuk alatt állók felekezeti hovatartozását. Erre azért volt szükségük, mert az örökös tartományokat, ahol Habsburgok uralkodtak, a vallásbéke katolikusnak hagyta a nagyszámú evangélikus ellenében.⁹⁹ 1555 után a katolikus egyházszervezet gyorsan hanyatlott, az evangélikussá váló területek urai, illetve a városi vezetők átvették a helyi plébániákat, amelyek így többé-kevésbé elszakadtak a püs-

⁹⁵ MECENSEFFY, 1956. 61–65., 75. p.; VÖLKER, 1917. 39. p.

⁹⁶ REINGRABNER, 1977. 6–8. p. Az 1532. évi gyűlésen Tirol és Elő-Ausztria kivételével minden örökös tartomány részt vett. MECENSEFFY, 1956. 28. p.

⁹⁷ REINGRABNER, 1977. 6–8. p.; MECENSEFFY, 1956. 9., 28–29. p.; RAUPACH, 1736. 75–82. p.

⁹⁸ ZOVÁNYI, 1986. 75–76. p.; MECENSEFFY, 1956. 11. p.

⁹⁹ REINGRABNER, 1977. 7., 9. p.; VÖLKER, 1917. 13. p.

pököktől.¹⁰⁰ Jóllehet I. Ferdinánd haláláig ellenállt az augsburgi jogosítványok kiterjesztésének, halála után fiát, II. Miksát személyes szimpátiája mellett az oszmánokkal folytatott háború által elemészített pénzmennyiség pótlásának igénye engedményekre vette rá. 1568. augusztus 18-án engedélyezte az augsburgi hitvallás követését az alsó-ausztriai (majd december 7-én a felső-ausztriai) nemességnek, majd emellé 1571. január 14-én megkapták birtokaikra a *ius reformandi*-t is. Abbéli törekvésüket azonban nem engedélyezte, hogy Bécsben evangélikus templom, illetve prédikátor lehessen.¹⁰¹ Bár ama törekvésük végül is nem ért cél, hogy egységes reformált egyházat építsenek ki az örökös tartományokban, sikerült létrehozniuk egy 250 plébániából álló szervezetet.¹⁰² A protestáns felekezetek elterjedtségére nem állnak rendelkezésre folyamatos kimutatások, kivéve a nemességnél. A szakirodalom az augsburgi vallásbékét követő évekre datálja robbanásszerű elterjedésüket, s a becslések szerint 1570 körül a lakosság 75-80%-a evangélikus volt.¹⁰³

A 16. századi nyugat-magyarországi konfesszionalizáció egy meglehetősen lassú folyamat volt, kevés fennmaradt bizonyítékkal. Bár a lutheránus tanok már Mohács előtt megjelentek a térségben, a térhódítás kétségtelen bizonyítékai csak az 1550-es évekből maradtak fenn, amely egyes szakmunkák felépítésében is látszik, például Fiedler könyvecskéiben, aki Ruszt és Fertőmeggyes esetében is a lutheri tanítás korai megjelenéséről majd gyors terjedéséről írt, de ezután kénytelen volt az 1570-es, 1580-as éveknél folytatni, minthogy nem talált korábbi adatokat evangélikus prédikátorok működésére. Ausztriában a folyamat valamivel gyorsabb volt, de ott is csak az 1540-es években kezdődött el a felekezetváltás (Perkheim 1538-as beadványa majdnem egy évtizeddel megelőzte a hasonló magyarországi hitvallásokat). Helytörténeti munkák esetén célszerűbb lenne szem előtt tartani, hogy az egyházi reformok igénye egyrészt nem jelentett automatikusan Rómától való elszakadást, másrészt a felek évtizedekig reménykedtek abban, hogy a szakadás nem lesz végleges. A wittenbergi hitújítók körében is csak az 1530-as évekre vált általánossá, hogy a pápát az Antikrisztussal azonosítsák. Ám III. Pál pápa még ezután is a lutheránusok visszahódításán munkálkodott. Konfesszionalizációs szempontból katolikus oldalon a trienti zsinat (1545–1563) határozatainak jóval nagyobb jelentőségük volt, mint a Luther tételeit 1520-ban elítélő pápai bullának. Konkrét bizonyítékok hiánya vagy nem kielégítő volta esetén érdemes óvatosan kezelni az olyan állításokat, hogy egyes településeken már az 1520-as, 1530-as évektől evangélikus volt a lakosság.¹⁰⁴

¹⁰⁰ REINGRABNER, 1977. 9. p.

¹⁰¹ REINGRABNER, 1977. 11. p.; VÖLKER, 1917. 31–35. p.

¹⁰² REINGRABNER, 1977. 15–16. p.

¹⁰³ REINGRABNER, 1977. 14. p.

¹⁰⁴ Természetesen nem ugyanaz, ha a források beszélnek tömeges elterjedésről (például: Brodarics István 1533. augusztus 1-i levele a pápához. In: Stephanus Brodericus – Epistulae. Ed.: Kasza, Petrus. Bp., 2012. 367. p.) mint ha az átlagos korabeli elterjedtségből források nélkül is megszületik a következtetés, hogy adott településen is elterjedtek, vagy többségben voltak. CSEPREGI, 2013. 258., 271. p.

A reformáció szolgálatában

Az 1529-ben a törökök által feldúlt katzelsdorfi ferences kolostor, amelyet Hans von Weispriach nagyapja alapított, még újjá tudott épülni, de a 60-as évek közepén Weispriach elűzte az utolsó szerzetest is. Lánya, Susanna ezután iskolát létesített az épületben, amit evangélikus kézbe adott, testvére, Judith pedig 1568-ban a Linzben élő Habsburg Katalin lengyel királynénak ajánlotta a Szentírás rendszeres olvasását.¹⁰⁵ Ez mérhetetlen méretségnek tűnhet még egy főrend lányától is, de ha tekintetbe vesszük, hogy Judith anyja volt a királyné egykori főudvarmesternője, kapcsolatuk megengedhette ezt a fajta bizalmasságot. Hans von Weispriach is bejáratos volt az udvarba, 1564-ben személyesen tárgyalt a Miksa császárral Johann Sebastian Pfauser evangélikus udvari prédikátor visszahívása érdekében.¹⁰⁶

Ami Kismartont illeti, zálogos úrként Weispriach az uralkodó nevében kegyúri jogokat is gyakorolt uradalmi területén. 1556-ban evangélikus prédikátort nevezett ki oda Georg Egger személyében, de ő 1562-ben távozni kényszerült. Egger ausztriai származású volt, St. Pöltenben született 1530-ban. Még katolikusként nevelkedett, a helyi ágostonos kanonokok közé lépett, és Nausea püspök szentelte pappá 1552-ben. Első állomás helyén, a magyar határhoz közeli Bruck an der Leithában vált a lutheri tanok követőjévé és feleséget is vett maga mellé. Kismartoni működéséről keveset tudunk, ám annyit igen, hogy erőteljesen szembeszállt a katolikus liturgiával, ami miatt az uralkodó 1557 és 1560 között kétszer is megparancsolta eltávolítását. 1562 után egy újabb nős pap, Florian Peter volt a kismartoni plébános, de működésének pontos időhatárait nem ismerjük.¹⁰⁷ 1569. április 24-én Jakob Beigwitzer kismartoni prédikátor kapta a helyi plébániai javadalmat, aki legkésőbb 1582-ig maradt. Ez annak köszönhetően vált lehetővé, mert bár Weispriach halála után Miksa császár visszaváltotta a kismartoni uradalmat, hogy a kapitánynak kinevezett Hannibal von Zinzendorf, majd utóda, Seyfried Kollonitsch szintén evangélikusok voltak.¹⁰⁸

A középkori kismartoni ferences kolostor a 16. században elnéptelenedett. A kismartoni polgárok szerették volna megszerezni az épületet ispotálynak és szegényháznak, mivel a régen ispotálynak használt kis házat eladták. Az 1569. augusztus 8. és október 27. között megtartott kamarai bizottsági vizsgálat helyt adott kérésüknek. A kolostor üres volt, és már ráfért volna egy alapos építészeti felújítás, de nem lehetett egyszerűen kiszájtítani, ugyanis a ferencesek az uralkodóhoz fordultak visszazserzése érdekében. Weispriach tehát Michael Moser kismartoni jószágkormányzó

¹⁰⁵ Dehio-Handbuch, 2003. 905. p.; FEYMAN, WALTER: Geschichte der Herrschaft Kobersdorf/Burgenland von ihren Anfängen bis zur Übernahme durch Fürst Palatin Paul Esterhazy. Wien, 1970. (Kézirat. Disszertáció.) 119. p.; ZIMMERMANN, 1934. 16–17. p.

¹⁰⁶ ZIMMERMANN, 1934. 17. p.

¹⁰⁷ MECENSEFFY, 1956. 68. p.; ZIMMERMANN, 1934. 17–18., 68. p.; SINOWATZ, FRED: Reformation und katholische Restauration in der Grafschaft Forchtenstein und Herrschaft Eisenstadt. Eisenstadt, 1957. (továbbiakban: SINOWATZ, 1957.) 25. p.

¹⁰⁸ ÖStA. AVA-FHKA. AH. NÖHA. E 29/B (Eisenstadt, Stadt) fol. 876.; MECENSEFFY, 1956. 68–69. p. Habár Beigwitzer működését 1582-ig datálja maga Zimmermann is, ténylegesen csupán annyi biztos, hogy 1582. augusztus 27-én volt kismartoni plébánosként írt alá. ZIMMERMANN, 1934. 79. p.

útján tárgyalni kezdett a szerzetesekkel, és 1563-ban felajánlott 30 forintnyi éves bérleti díjat az épületért és tartozékaiért. Az üzlet azonban még hosszú ideig nem kötött meg, csak akkor vett új lendületet, amikor 1569-ben a császár beleegyezett az ispotályá alakításba. Úgy tűnik, 1570-ben már a soproni gvárdián is hajlandó volt elfogadni Moser ajánlatát.¹⁰⁹

Más plébános-kinevezésekről is tudunk Weispriach idejéből: 1566-ban Hans Seeperger került Kishöflányba, de ő egy éven belül meghalt.¹¹⁰ Beigwitzer kinevezésével egy időben a nagyhöflányi plébános, Jakob Zeyssl, a széleskúti Bartholomäus Heindelius és a purbachi Andreas Zsinkl is reverzálist adtak Weispriachnak, amelyben vállalták, hogy az augsburgi hitvalláshoz tartják magukat.¹¹¹ A kismartoni uradalom területén a következő helységekből voltak még plébániák ekkoriban: Oszlop, Zárány, Oka, Sérc, Fehéregyháza, Vulkapordány, Szentmargit, Apetlon és Szentgyörgy, vagyis a községi uradalomhoz hasonló sűrűségű volt a plébániarendszer, majdnem minden falu önálló egyházközséggel bírt.¹¹²

A horvát reformáció kísérlete

Weispriach egyik legnagyobb terve a birtokain élő horvátok áttérítése volt. Mielőtt erről részletesebben szó esne, röviden ki kell térni a horvátok 16. századi népvándorlására, amelynek során a hódító Oszmán Birodalom elől a déli határvidéken élők tömegei menekültek északnyugatra, és telepedtek meg a Dráva és a Duna közötti, nyugat-magyarországi határvidéken.¹¹³

A bevándorolt horvátok nem olyan körülmények között találkoztak a lutheri felekezettel, mint a nyugati határvidéket lakó másik két nép, a németek és a magyarok. Előbbiek a városi polgárságuk révén kereskedelmi és kulturális kapcsolatban álltak a délnémet városokkal. Utóbbiak felekezeti váltása összetett kérdés, amelyet máig sem sikerült minden részletében tisztázni, ugyanakkor biztos, hogy a földesurak mellett a végvári katonaságnak, a közép- és alsópapság egy részének is szerepük volt a magyarok nagy részének felekezeti váltásában.¹¹⁴ A horvátokra szinte kizárólag a főurak felekezeti váltása és felekezeti változtató szándéka hathatott. A lelkészek

¹⁰⁹ ZIMMERMANN, 1934. 20. p.; ÖStA. AVA-FHKA. AH. Niederösterreichisches Vizedomamt. Urbare 1196. fol. 1r., 8v., 44r–45r., 94v–95r., 103v. Vö.: Allgemeine Landestopographie. II. 364. p. (A vonatkozó rész Josef Karl Homma munkája.)

¹¹⁰ SINOWATZ, 1957. 30–31. p.

¹¹¹ MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1569. április 24. a–c.

¹¹² ÖStA. AVA-FHKA. AH. Niederösterreichisches Vizedomamt. Urbare 1195. fol. 10v. A kismartoni és fraknói uradalom helységei az 1560-as években (voltak olyanok, mint Zemenye vagy Marz, amelyek részben az egyikhez, részben a másikhoz tartoztak): ÖStA. AVA-FHKA. AH. Niederösterreichisches Vizedomamt. Urbare 1196. fol. 75v–81v.

¹¹³ Természetesen voltak horvátok, akik ennél északabba jutottak, például Horváth-Stancsics Gergely (1558–1597), de ő már második generációs volt, apja, Márk még elsősorban a Dunántúlon élt és tevékenykedett (Győr, Csókakő, Körmend, Szigetvár). BUCSAY, MIHÁLY: Der Protestantismus in Ungarn I. Wien–Köln–Graz, 1977. (továbbiakban: BUCSAY, 1977.) 130. p.; SZAKÁLY FERENC: Egy végvári kapitány hétköznapijai. (Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561.) In: Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv, 18. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1987. 46–50. p.

¹¹⁴ Erre ld.: ZOVÁNYI, 1986. 62–63. p.; ERDÉLYI, 2011. 164., 205. p.

közül Sztárai Mihály és társai ugyan a Drávától délre is terjesztették az evangélikus tanokat, ám a délszlávok között ez nem járt tartós eredménnyel. A határ innenső oldalán a Zrínyi, a Batthyány és az Erdődy család állásfoglalása lehetett rájuk a legnagyobb hatással, míg Belső-Ausztriában Hans Ungnad, Sonnegg bárója volt a reformáció és ennek folyományaképp a szlovén és horvát nyelvű irodalom egyik legnagyobb támogatója. Ungnad 1530 és 1556 között Stájerország tartományi kapitánya volt, de vallási okok miatt ekkor megvált hivatalától és Württembergbe távozott, ahol akkoriban az evangélikus Kristóf herceg uralkodott. 1561-ben létrehozott egy nyomdát Tübingenben, amely később Urachba költözött, ahol számos délszláv reformátor, Primož Trubar vagy Stephan Consul munkáit is kiadták.¹¹⁵ Ugyan 1564-ben meghalt, de a protestáns délszlávok nem maradtak pártfogó nélkül. Zrínyi György (1549–1603) számos prédikátort telepített le muraközi birtokain, illetve 1570-ben nyomdát is létesített csáktornyai rezidenciája közelében, Nedelicen (Drávavásárhely, ma Nedelišće), miközben a katolikus papokat elkergette falvaiból. Neki köszönhető a protestantizmus (Zrínyi élete vége felé már a reformátusokat részesítette előnyben) uralomra jutása a Muraközben.¹¹⁶ Erdődy Péter horvát bánt és fiát, Tamást, valamint Zrínyi György testvéreit és a Frangepánokat ugyancsak megnyerte magának a reformáció.¹¹⁷ Az új felekezet terjedése e biztató körülmények között meg is indult Szlavóniában, azonban Draskovich György 1563-tól kezdődő zágrábi püspöksége fordulatot hozott, annak is köszönhetően, hogy horvát-szlavón bánként (1567-től) világi hatalma és a horvát törvényhozásra való befolyása is jócskán megnőtt. A püspök kíméletlenül üldözte a protestánsokat, eltávolította állomáshelyeikről áttért papjait, ám csak visszaszorítania sikerült a lutheránusokat, felszámolni már nem.¹¹⁸

A kismartoni uradalom területén először az 1515. évi urbáriumban találkozunk horvát nevű személyekkel, a század közepére Trausdorfbán, Vulkapordányban, Oszlopban, Zárányban és Antauban alakult ki nagyszámú kisebbség vagy éppen többség. A Soprontól északnyugatra található Baumgartenben 1528-tól mutathatóak ki, Batthyány Ferenc Fejér megyei birtokain pedig 1524-ben jelentek meg, az 1530-as és 1540-es években pedig a földesúr betelepítette őket a németújvári, illetve a szalónaki uradalom területére is.¹¹⁹ A horvátok bevándorlását felgyorsította, hogy az 1529-

¹¹⁵ BUCSAY, 1977. 82. p.; NASCHENWENG, HANNES P.: Die Landeshauptleute der Steiermark, 1236–2002. Graz, 2002. 123. p.; ZOVÁNYI, 1986. 315–316. p.; A Companion to the Reformation in Central Europe. Ed.: Louthan, Howard – Murdock, Graeme. Leiden, 2015. (továbbiakban: LOUTHAN–MURDOCK, 2015.) 155. p.

¹¹⁶ BUCSAY, 1977. 82–83. p.; ZOVÁNYI, 1986. 316., 319–320. p.

¹¹⁷ ZOVÁNYI, 1986. 479. p.; ZOVÁNYI, 1977. 316. p.

¹¹⁸ ZOVÁNYI, 1977. 317–319. p.

¹¹⁹ ÖSTA. AVA-FHKA. AH. Niederösterreichisches Vizedomamt. Urbare 1195. fol. 123v–132v, 139r–145v, 186r–191v, 220v–227r, 234v–239r.; FAZEKAS, ISTVÁN: Franz I. Batthyány und seine Frau Katharina Schwetkowitz. Der Aufstieg der Familie Batthyány im 16. Jahrhundert. In: Die Familie Batthyány I. Hrsg.: Kropf, Rudolf. Eisenstadt, 2014. (továbbiakban: FAZEKAS, 2014.) 23. p. A szalónaki uradalmat, pontosabban először a felét csak 1541-ben szerezte meg. ZIMÁNYI, 1968. 16. p.; ZIMMERMANN, BERNHARD HANS: Reformation und Gegenreformation bei den Kroaten

es, de főleg az 1532-es szultáni hadjárat végigvonult a Nyugat-Dunántúlon, és megtizedelte az ott élő lakosságot, az 1550-es években pedig pestisjárvány sújtotta az életben maradtakat. Emiatt a környék földesurainak éppúgy szükségessé vált új jobbágycsoportok költöztetni az elnéptelenedett falvakba, amennyire a horvát menekülteknek a biztonságos lakóhelyre. A 16. században horvátok hozták létre vagy telepítették újra a rohonc-szalónaki uradalomban Barátmajort, Sirokányt és Polányfalvát, emellett sokan költöztek be Csatár, Csém, Hodász, Óhodász, Kisszentmihály, Kulcsárfalu, Mérem, Kis- és Nagynarda, Sámfalva, Szabar és Újfalva településekre. A betelepülés több hullámban történt 1580-ig.¹²⁰ A horvát, illetve a hódoltság területéről történő magyar bevándorlással az 1530-as és 40-es évek jellemző népességcsökkenés Nyugat-Magyarországon megállt, és lassan növekedni kezdett a lakosság száma.¹²¹

Batthyány Ferenc szimpatizált ugyan a reformáció egyes törekvéseivel, rossz véleménnyel volt a kortárs püspökökről és a törököt is a visszaélések miatti büntetésnek tekintette, ám élete végéig (1566) katolikus maradt, amelyet ékesen jelez láncon hordható Szent Kereszt-ereklyéje is, valamint az, hogy unokaöccse fiát, Gáspárt a padovai jezsuita gimnáziumban taníttatta. Felesége, Svetkovics Katalin pedig 1572-ben beengedte birtokaira a jezsuitákat. Ferenc unokaöccse, Kristóf inkább lutheránus módon gyakorolta vallását, az ő fia, Boldizsár pedig egyértelműen a protestánsokat támogatta.¹²²

A kőszegi uradalom területén Szabadbárámban és Tömördön telepedtek le horvátok. Az itteni zálogbirtokosok, mint már említettük, az 1540-es évek vége óta protestáns érzelműek voltak.¹²³ Sopronnak, amely 1565-től fogva evangélikus irányítású városnak tekinthető, két jobbágyfalvába telepedtek le horvátok, Kelénpatakba és Kópházára. A város egyik magyar prédikátora, Dragonus Gáspár az 1570-es évek végén és a '80-as évek elején megkísérelte áttéríteni őket, de sikertelenül.¹²⁴

Miután a fentiekben áttekintésre került a leghatalmasabb környékbeli földesurak viszonya az új felekezetekhez, fontos megemlíteni, hogy a falusi lakosság reformációjára vonatkozó csekély számú forrás nem azt látszik támogatni, hogy a jobbágyság szolgálékúien követte volna földesurait ebben a kérdésben. A földbirtokosok (akik egyben többnyire kegyurak is voltak) ugyan befolyásolhatták a felekezeti kérdést, de a végső szót az egy-

im österreichisch-ungarischen Grenzraum. Eisenstadt, 1950. (továbbiakban: ZIMMERMANN, 1950.) 3. p.; MERŠIĆ, 1963. 104. p.

¹²⁰ ZIMÁNYI, 1968. 16–17. p.; ZIMMERMANN, 1950. 4. p.

¹²¹ HUNYADI, ISTVÁN: Die Entwicklung der Bevölkerung Westungarns im 16. Jahrhundert mit einem Ausblick auf das 17. Jahrhundert. In: Türkenkriege und Kleinlandschaft II. Hrsg.: Kropf, Rudolf. Eisenstadt, 1986. 25., 31–32. p.

¹²² FAZEKAS, 2014. 31–32. p. A Batthyány-család lassú áttérését ld.: KOLTAI ANDRÁS: Batthyány Ádám. Győr. 2012. 51–53. p.

¹²³ BARISKA ISTVÁN: Kísérlet egy menekülő népcsoport reformációjára. In: Protestantizem – zatočišče izgnanik na Petanjich (Nádasdyjev dvorec). Zbornik znanstvenega srečanja Radenci in Tišina, 28. in 29. 10. 1999. Ljubljana, 2000. (továbbiakban: BARISKA, 1999.) 196. p.

¹²⁴ BÁN, 1939. 67–68. p.

házközség mondta ki.¹²⁵ Az egyházközségek megnyeréséhez viszont szükségesek voltak alkalmas, nagy tudású és munkabírási lelkészek, akik át tudták vezetni híveiket a felekezeti váltás ekkor még elég széles mezsgyéjén. A földesurakat és a lelkészeket egyfajta szimbiózis kötötte össze a reformáció kérdésében: a prédikátoroknak szüksége volt a földbirtokosok támogatására, vagy legalábbis jóindulatára, hogy eredményesen működhessenek, másrészt alkalmas lelkészek nélkül a földbirtokosok sehogy sem tudta volna áttéríteni (vagy megőrizni, illetve visszatéríteni, hiszen a katolikus felekezetre is alkalmazható a képlet) familiárisait és jobbágyait. Ugyanakkor az előfeltétel mégiscsak a teológusok léte volt, mert prédikátorok nélkül a földbirtokosok részéről sem jelent volna meg az igény a reformációra.

Számos jelentős reformátora kerül ki a 16. századnak a délszlávok közül. A már említett Trubart (1508–1586) tekintik a modern szlovén nyelv atyjának, ugyanis kb. 30 művének legnagyobb részét az anyanyelvén írta, és ezek voltak az első, szlovén nyelven kinyomtatott könyvek. 1530-ban szentelte pappá Trieszt püspöke, első állomáshelyén, Laškóban (akkor Stájerország, ma Szlovénia része) kezdte el Luther és a helvét reformátorok írásait olvasni. Az 1540-es években már a katolikus mellett evangélikus szertartásokat is bevezetett. Ennek ellenére zavartalanul működhetett egészen V. Károly 1547. évi mühlbergi győzelméig a protestánsok felett, ezután viszont a laibachi (ma Ljubljana, Szlovénia) püspök elől száműzetésbe ment Nürnbergbe, ahol nyíltan lutheránussá vált, majd az 1550-ben megjelent katekizmussal elkezdte irodalmi tevékenységét, amelyet később Ungnad környezetébe kerülve folytatott, majd rövid időre visszatérhetett Laibachba szuperintendensként, de 1565-ben ismét száműzték.¹²⁶ Bár lefordított részeket a Bibliából, az első teljes szlovén nyelvű szentírásfordítás csak 1584-ben látott napvilágot Jurij Dalmatinnak köszönhetően.¹²⁷

Észre kell venni, hogy bár Trubar már az 1530-as évek elején kapcsolatba került a reformációval, és egyre közelebb került az evangélikus tanokhoz, nem szakította el magát a katolikus egyháztól és a klérustól egészen első száműzetése idejéig. Feleséget is csak ezután vett. Ez a hosszú átmeneti időszak, amely egy személy felekezeti váltását jellemezte, nagyon hasonlít a nyugat-magyarországi reformáció lassú térnyeréséhez.

A másik jelentős név Flaciusé, aki 1520-ban az isztriai Albonában (ma Labin, Horvátország) született, velencei felségterületen. Tanulmányait Velencében, Bázelen, Tübingenben, majd 1541-től Wittenbergben folytatta, ahol később professzorrá nevezték ki. Későbbi működése is a mai Közép- és Észak-Németországhoz kötötte, így ő, Trubarral ellentétben személyesen nem folytatott lelképásztori munkát a délszlávok lakta vidékeken, azonban nem feledkezett meg róluk teljesen: remélte, hogy az általa létrehozni kívánt regensburgi akadémiára szlovén és horvát földről is érkeznek majd diákok, mivel ott nem volt megoldott a lelkészképzés. Hosszabb távú orvosságként Klagenfurtban is létre akart hozni egy teológusképzőt.¹²⁸

A fenti áttekintés után térjünk rá arra a Stephan Consulra, aki Weispriach jóvoltából 12 évig működött a kismartoni és a fraknoi uradalom

¹²⁵ CSEPREGI, 2013. 16. p.

¹²⁶ LOUTHAN–MURDOCK, 2015. 153–156. p.

¹²⁷ LOUTHAN–MURDOCK, 2015. 159. p.

¹²⁸ LOUTHAN–MURDOCK, 2015. 159–160. p.

területén. A magyarországi szakirodalom, bár ismeri személyét, tevékenységével csak Bariska István foglalkozott részletesebben egy Magyarországon csaknem elérhetetlen könyvben megjelent tanulmány erejéig. Csepregi Zoltán nemrégiben megjelent nagy proszopográfiai munkájából csupán annyit tudhatunk meg róla, hogy 1521-ben született az Isztriai-félszigeten lévő Pingventében (ma Buzet, Horvátország), 1554-től kántor volt Regensburgban, 1568-tól lelkész Kismartonban és Fraknón, majd valamikor 1579 előtt halt meg Kismartonban, továbbá, hogy született egy lánya, Anna, aki Jacob Rittschendel soproni lelkész felesége lett.¹²⁹ Azt is megtudhatjuk, hogy horvát bibliafordító volt, de e tevékenységéről az adattár formai kötöttségei nem tették lehetővé a részletes ismertetést. Zoványi Jenő lexikona már bővebben ki tudott térni az isztriai lelkész irodalmi munkásságára, aki az újszövetségen kívül Spangenberg posztilláit, Luther házi posztilláit és többedmagával az ágostai hitvallást fordította le horvátra. Ezen felül megtudhatjuk azt is, hogy magyarországi tevékenysége előtt Hans Ungnad környezetében élt Urachban.¹³⁰ Azonban a tekintetben már ellentmondás merül fel, hogy Zoványi 1567-re, Csepregi pedig 1568-ra tette Consul kismartoni működésének kezdetét. Remélhetőleg alább választ tudunk adni erre a kérdésre is. Bármint is legyen, Zoványi sikeresnek értékelte Consul Kismarton-környéki működését.¹³¹

Consul szülőhelye vegyes lakosságú, velencei fennhatóság alatt álló város volt, ezért a majdani prédikátor horvát anyanyelve mellett olaszul is jól megtanult. A terület a capodistriai (ma Koper, Szlovénia) püspökséghez tartozott, Consul Mitterburgban (ma Pazin, Horvátország) működött plébánosként. 1545-ben az evangélikus hitre tért capodistriai püspök ellen kánoni vizsgálat indult, ezért Consul is jobbnak látta, ha Krajnába menekül. Laibachban és Krainburgban (ma Kranj, Szlovénia) működött prédikátorként. Ekkoriban házasodhatott meg. 1548-ban Trubarhoz hasonlóan őt is száműzte a laibachi püspök, ezért északra vándorolt. 1552-ben találkozott Trubarral Rothenburgban, majd követte őt Kemptenbe. 1554-ben állást kapott a regensburgi városi gymnasium poeticum-ban, ahol 1556-ig működött kántorként. Itt került kapcsolatba a regensburgi szuperintendenssel, Nikolaus Gallusszal. Regensburgból a cseh határ melletti Chamba ment tanítónak. Ezt az állását 1558-ban adta fel Trubar tanácsára, hogy fordítómunkájára összpontosíthasson. Innen Regensburgba ment, ahol megszületett Nikolaus nevű fia. Leányáról már volt szó, de hárman voltak testvérek, a harmadik egy fiú, Oswald. Miután Trubar segítségével kapcsolatba került Hans Ungnaddal, részt vett az urachi nyomda megszervezésében, ahol lakást és évi 170 forint fizetést kapott. 1560-ban Ungnad Nürnbergbe küldte, hogy glagolita betűformákat öntessen. Újszövetségfordításában nagyban támaszkodott Trubar szlovén nyelvű fordítására. A Consul által lefordított Újszövetség 1562-ben latin, 1563-ban pedig glagolita betűkkel hagyta el a nyomdát. 1563-ban fejezték be az Ágostai hitvallás

¹²⁹ CSEPREGI ZOLTÁN: *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM) Proszopográfiai rész I/1.* Bp., 2014. Online: Magyar Evangélikus Digitális Tár: <http://medk.lutheran.hu> – 2017. március. 273. p.; Uo., I/2. 427. p.

¹³⁰ ZOVÁNYI JENŐ: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. kiad.) 114. p.

¹³¹ ZOVÁNYI, 1977. 319. p.

lefordítását. Antun Dalmatával együtt Melanchtont, Matthäus Aulbert és Johannes Wingandot fordítottak, majd utolsó közös munkaként Brenz szentbeszédeit. Consul 1562-ben az örökös tartományokba küldték a könyvek értékesítésére, a következő évben hasonló célból a mai Dél-Németországot járta be. 1564-től Robert Eitner zenészlexikona szerint egy bizonyos Weinsberg úr szolgálatába állt. Erről Zimmermann nem ír Consul-életrajzában, lehetséges, hogy a Weinsberg csupán a Weispriach erősen eltorzult alakja. Zimmermann szerint Consul csak 1566-ban hagyta el Urachot és ment vissza Regensburgba, amely ideális helyszín volt irodalmi munkássága folytatásához.¹³²

E hatalmas fordítói munka következtében az alsó-ausztriai reformáció egyik jelentős alakjává váló kiugrott szerzetes, Christoph Reuter (aki maga is vendégeskedett Weispriachnál) 1567. október 9-én Consul ajánlotta a prédikátort kereső Weispriachnak. A levélben említésre kerül, hogy már Christoph Teuffel is érdeklődött Consul iránt, de végül nem alkalmazta, ezért a regensburgi városi tanácsnak kellett írnia, hogy elengedjék, továbbá támogatást kért a Brenz-posztilla kinyomtatásához.¹³³ Úgy tűnik, a tapogatózás mindkét oldalról megindult, és Consul is hamar elfogadta Weispriach ajánlatát, sőt látogatást is tett jövendő állomáshelyén. A báró november 7-én írt a regensburgi tanácsnak, kérve kántoruk elengedését.¹³⁴ Consul november 20-án már vissza is jelzett egy pozitív hangvételű levélben, beszélt Reuterrel és remélte, hogy hamarosan találkozhat Weispriachal és a horvátokkal. Kérte továbbá, hogy mivel a posztilláskötet még nem jelenhetett meg, küldje el az uraság azt az 50 forintnyi támogatást, amelyről Reutertől úgy tudta, hogy október 28-án Kremsbe kellett volna érkeznie, cserébe küld 100 példányt a könyvből, továbbá társának, Dalmatának is kér – ismét Reuterre hivatkozva – 20 forintot.¹³⁵ Weispriach egyik ajánlólevele

¹³² ZIMMERMANN, 1934. 70–78. p.; ZOVÁNYI, 1977. 316. p.; LOUTHAN–MURDOCK, 2015. 159. p.; DIMITZ, AUGUST: Geschichte Krains von der Ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813 II. Theil. Laibach, 1875. 232., 239., 261. p.; EITNER, ROBERT: Biographisch-Bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker und Musikgelehrten der christlichen Zeitrechnung bis zur Mitte des neunzehnten Jahrhunderts Bd. 3. Leipzig, 1900. 33. p. (A kötetre Günther Handel regensburgi városi levéltáros iránymutatása alapján találtam rá, akinek segítségét ezúton is köszönöm.) A gymnasium poeticum fogalmához: MÁHRLE, WOLFGANG: Poetenschulen. In: Historisches Lexikon Bayerns. (2010. január 11.) Online: <http://www.historisches-lexikon-bayerns.de> – 2017. április.

¹³³ MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1567. október 9., Stein.

¹³⁴ MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1567. november 7., Wien. Kiadva elírásokkal: DALMATIN, ANTUN – KONZUL, STIPAN: Postilla 1568. Ratisbona M. D. LXVIII. Pazin, 1993. (továbbiakban: DALMATIN–KONZUL, 1993.) 43. p. Különösképp fel kell hívnom a figyelmet a „erkhentnuss dess Hern Gottes”-nél található hibára, amely valójában „erkhentnuss dess Sone Gottes”-nek olvasandó. A „Sone” alakot Bariska István Sonne formában aktualizálta, „Isten napja” jelentést adva neki, de a „Sone” előtt található személyes névmásnak ez esetben der-nek kellett volna lennie. Véleményem szerint a Sohn szó jobban illik oda, Isten fiának megismeréséről van szó. Vö.: BARISKA, 1999. 198. p.

¹³⁵ MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1567. november 20., Linz, kiadva sok elírással: DALMATIN–KONZUL, 1993. 45., 47. p.

végül Consul kezébe került, ő adta át a regensburgi tanácsnak november 26-i megérkezése után, viszont a Kismartonból küldött hivatalos meghívó nem jutott el hozzájuk. Ekkor már Dalmata meghívása is napirenden volt, Consul november 30-án kérte Weispriachot, hogy karácsony előtt írjon új meghívót.¹³⁶ Hans gyorsan, már december 6-án válaszolt, ígéretet tett a meghívó elküldésére, összesen 300 forintos éves fizetést ígért Consulnak és Dalmatának, előbbi halála esetén pedig segítséget a családjának. Szóba került a 70 forintnyi támogatás is, Weispriach megígérte, hogy küldeni fogja, amint válaszolnak.¹³⁷ Ez január 28-án megtörtént: Consul elfogadta a felajánlott fizetést, és vállalta, hogy eltartja belőle Dalmatát is. Az új meghívó is megérkezett, Consul átadta a tanácsnak. Ez ekkor már csak pusztá formalitás volt, a város részéről már megszületett a határozat, Consul felmondott náluk és megígérte, hogy április 24-én új állomáshelyén lesz. Írta, hogy sokan ellenzik, hogy olyan veszélyes helyen vállaljon állást. A természetbeni juttatásokkal együtt Consulnak sikerült tisztes feltételeket kialakítania.¹³⁸ Február 21-én közölte Weispriachkal, hogy Gallus tanácsára már a nagyböjtben (március 3.–április 17.) lemegy, a családjá, Dalmata és a megígért könyvek majd áprilisban fogják őt követni. Úgy tűnik, Weispriach csak 60 forintot fizetett ki a korábban szóban forgó 70-ból. E levél tartalmazza a Consul által saját maga és társa számára felállított magatartási mintát is, amely elítélte az erőszakos térítést, helyette Isten szavának hirdetését és a családi életben való példamutatást tartja kifizetődőnek.¹³⁹ Bár Consul nem térítették el az óvatoskodó hangok, Dalmata végül nem vállalta a nyugat-magyarországi segédprédikátorságot, helyette Laibachba ment.¹⁴⁰ A Brenz-posztilláskötet ajánlásában Consul és Dalmata a legnagyobb jótettnek tekintették, amit Weispriach és Polheim a birtokaikon élő horvátokkal tehet, hogy „a pápaság sötétségéből” Istenhez vezetik őket, akik pedig nagy hálával tartoznak az Úrnak, aki ilyen keresztény földesurakhoz vezette őket vándorlásuk végén.¹⁴¹ Consul kitűzött célja a horvátok áttérítése volt, ez megmagyarázza azt is, hogy 1569 elején miért kaphatta meg Beigwitzer a kismartoni plébániát: ő a németek prédikátora volt.¹⁴²

Consul és általában a 16. századi horvát reformáció eredményességével kapcsolatban a szakirodalom megosztott. Már fentebb említésre került, hogy Zoványi Jenő sikeresnek mondja Consul működését, emellett a protestantizmus dunántúli horvátokra kifejtett hatását is jóval maradandóbbnak értékeli, mint a Dráván túliakra kifejtettet.¹⁴³ A Burgenland történetét megíró August Ernst 1987-ben megjelent könyvében nagyon sikertelennek

¹³⁶ MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1567. november 30., Regensburg, kiadva: DALMATIN–KONZUL, 1993. 49. p.

¹³⁷ MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1567. december 6., H. n.

¹³⁸ MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1568. január 28. b., Regensburg. BARISKA, 1999. 197–198. p.

¹³⁹ MNL VaML KFL Acta Miscellanea 1568. február 21., Regensburg. BARISKA, 1999. 199–200. p.

¹⁴⁰ ZIMMERMANN, 1934. 77. p.

¹⁴¹ DALMATIN–KONZUL, 1993. 8. p.

¹⁴² ZIMMERMANN, 1934. 18–19. p.

¹⁴³ ZOVÁNYI, 1977. 320. p.

állította be Consul működését.¹⁴⁴ A burgenlandi történészek közül Bernhard Hans Zimmermann vitába szállt a horvátok közti reformáció ab ovo sikertelenségét hangoztató nézetekkel. Rámutatott, hogy nem állja meg helyét az az érv, hogy a horvátok szemében a lutheranizmus elnémetesedést jelentett, és ezért álltak neki ellen, hiszen anyanyelvi prédikátort küldtek közéljük. Ugyanakkor a „cuius regio eius religio” elv alkalmazása problémás, hiszen ez alapvetően a birodalmi rendek kiváltsága volt, nem a magyar nemeseké. Consul tevékenységét ugyan sikertelennek ítélte, viszont felhívta a figyelmet arra, hogy a németújvári uradalomban Veit Subdilic horvát prédikátor eredményesebben működött. Zimmermann úgy véli, hogy a horvátok kitartása a katolikus hit mellett főleg annak köszönhető, hogy ők már a középkorban is a szláv liturgikus nyelvet használták, tehát az anyanyelvű liturgia lehetősége, amely máshol sokakat a reformáció pártjára vont, náluk eleve hatástalannak bizonyult.¹⁴⁵

Consul könyve valóban terjesztésre került még a Weispriach uralta uradalmakon kívül is, a baumgarteni plébánosról tudjuk, hogy kapott belőle, ami miatt a későbbi kutatás kétségbe is vonta katolikus voltát, ám ezt a település monográfusa, Martin Meršić cáfolta, rámutatva arra, hogy Andreas Fröhlich plébánossal jól bántak hívei, ellentétben a falu áttért földbirtokosával, Oláh Ilonával. Meršić arra is rámutat, hogy a korábbi munkákban többször idézett adat Baumgarten és Siegendorf lakossága 16. század végi népességének evangélikus voltáról egyszerűen nem létezik. A horvát szerző a „cuius regio eius religio” elv megfelelő bizonyítékok nélküli alkalmazását, valamint a kritika nélküli szakirodalmi hivatkozást sejtje a korábbi szerzők tévedése mögött.¹⁴⁶

A kismartoni és fraknoi uradalmakban lezajlott 16–17. századi felekezetváltások monográfusa, Fred Sinowatz szintén azt állapította meg, hogy Weispriach kísérlete eredménytelen volt, s a horvátok még Consul működése idején is végig meg tudták tartani katolikus papjukat.¹⁴⁷

Bariska István is sikertelennek ítélte Consul működését, ám jóval árnyaltabban fogalmazva nem a belső ellenállást, hanem a rossz időzítést téve felelőssé ezért, mivel alig kezdte meg működését az isztriai, pártfogója, Hans von Weispriach meghalt, az uradalom pedig visszakerült az Alsóausztriai Kamarához. Bariska emellett erőteljesen bírálta a horvátok és a reformáció kapcsolatának vizsgálatánál korábban használt módszert, hibájául említve azt, hogy csak azoknak az uradalmaknak a tanulságaiból vontak le általános következtetést, amelyek erősebb udvari (tehát katolikus) befolyás alatt álltak, mint például a magyaróvári, ezzel szemben nem vették figyelembe a Weispriach-Teuffel-Csoron „klán” birtokkomplexumában és a koronazálog intézményében rejlő lehetőségeket.¹⁴⁸

¹⁴⁴ ERNST, 1987. 161. p.

¹⁴⁵ ZIMMERMANN, 1934. 77–78. p.; ZIMMERMANN, 1950. 6–7. p.

¹⁴⁶ ZIMMERMANN, 1950. 13. p. Vö.: MERŠIĆ, 1963. 106–109. p. A szóban forgó forrást, egy egyházlátogatási jegyzőkönyvet azóta közzétettek, ami Meršić ténymegállapítását igazolja. RITTSTEUER, JOSEPH: Die Klosterratsakten über das Burgenland. Eisenstadt, 1955. 29–30. p.; Oláh Ilona: PAYR, 1917. 97. p.

¹⁴⁷ SINOWATZ, 1957. 26–27. p.

¹⁴⁸ BARISKA, 1999. 194–196., 201. p. Bariska hipotézisét némileg próbára teszi, hogy az általa (és más szerzők által) gyakran emlegetett Weispriach-Csoron rokonság sokkal

Korábban általános volt a konszenzus arról, hogy Consul evangélikus tanítást hirdetett Nyugat-Magyarországon. Ám Csepregi felvetette annak lehetőségét, hogy a Kismartonban, Rohoncon és Németújvárott működő horvát prédikátorok esetleg lehettek reformátusok is. A Luthert és Brenzt fordító és a Regensburgban Gallus szigorú lutheranizmusa alatt működő Consul esetében ez mégsem valószínű.¹⁴⁹

Nem sokkal Consul meghívása után az alsó-ausztriai Wisent evangélikus prédikátora, Johannes Dürnbacher megfogalmazott egy, a császárnak szóló kérvényt, amellyel rá akarta venni az uralkodót egy „szabad keresztény” zsinat összehívására a rossz pápaság elpusztítása és a birodalombeli jólét és igazság helyreállítására. Az események azonban kedvezőtlenül alakultak a számára, fogságba került, ahonnan Weispriach szabadította ki. Ezután Regensburgba szökött, de továbbra is azon volt, hogy kérvénye, Weispriach segítségével, eljusson Miksához.¹⁵⁰ A prédikátor viselkedése a protestánsoknak a trienti zsinatban való mélységes csalódottságát képezi le, ugyanis annak bezárásával már szinte biztossá vált a nyugati kereszténység hosszú távú megosztottsága. Eme kétségbeesett és naiv lépés a birodalom egyházának egységét szándékozott megóvni. Dürnbacher számos nyomtatvány szerzője volt, már 1567-ben kikelt „a hazugságok legszentségesebb atyja”, a római pápa ellen.¹⁵¹

Nem a horvát volt az egyetlen nép, amelyet Weispriach meg akart nyerni a lutheri felekezetnek. Mint már említettük, birtokain zsidók is éltek, és Reuter egyik, 1568. október 2-án Gallusnak írt, levele azzal foglalkozott, hogy alkalmas prédikátort keressenek a Weispriach-záloguradal-

távolibb volt, mint azt gondolta. Csoron János a Nádasdyakkal, a Svetkovicokkal, a Batthyányiakkal, a Pethőkkel és a Balassákkal állt rokonságban, Weispriach pedig a Teuffelekkel, a Polheimekkel, a Kreigekkel és a Jurisicsokkal. – CSERMELYI, 2018. „Swager”: MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1561. július 31., H. n. Valamiféle rokonságban csak azért álltak, mert Csoron nővérei közül hárman is a gersei Pethők közé házasodtak, így sógorságban állt Pethő János báróval, akinek felesége (Elisabeth von Zinzendorf) Weispriach-rokon volt. MNL. OL. P 1341, Lad. 18. Fasc. 2. No. 7.; HORVÁTH SÁNDOR: Báró gersei Pethő János végrendelete 1562-ből. In: *Magyar Nyelv*, 1909. 414. p.

¹⁴⁹ A kérdésfeltevés: CSEPREGI, 2013. 365. p. Kálvin művei csak 1551-től mutathatók ki teljes bizonyossággal Magyarországon, de már egész korán eljutott horvátokhoz is. (Pernesich György sárvári tiszttartó.) Uo., 287. p. Reformátusok azonban ezt megelőzően is kimutathatók, mert 1548-ban rendelkeztek kiűzésükről. Uo., 298. p.; ZIMMERMANN, 1934. 75. p.

¹⁵⁰ MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1568. február 13., 1568. március 21., 1568. június 8. Dürnbacher felekezeti hovatartozását kétségtelenné teszi a kálvinisták ellen írt éneke: DÜRNBACHEN, JOHANNES: Ein Schön Gesang. Dadurch ein einfeltiger Christ der Caluiner lehr vnd geist als ketzerisch vrteln und sich daruor hieten Kann. [h. n., é. n.] A folyamodvány vagy annak átdolgozott változata katalógus szerint megtalálható a strassbourgi Bibliothèque nationale et universitaire-ben: Online: www.sudoc.abes.fr – 2017. április.

¹⁵¹ DÜRRNBACHER, JOHANNES: Schlacht des Herrn Jesu Christi mit dem allerheiligsten Lügenvatter Römischen Bapst. [h. n.] 1567. A közlés alapja: Catalogue d'une collection précieuse de livres parfaitement bien conservés. Halle, 1846. 109. p.

makban élő zsidók áttérítésére. Gallus azonban úgy vélte, nem valósítható meg ez a terv, erőszakos térítést pedig nem akart.¹⁵²

Összegzés

A fentiekben igyekeztünk összefoglalni és adatokkal dokumentálni Hans von Weispriach és a reformáció kapcsolatát, valamint a nyugat-magyarországi hitújítással kapcsolatos kutatásaink eredményeit. Ami az első feladatot illeti, megállapítható, hogy a forrásokban csak 1541-től kezdve található releváns információk Weispriach felekezetváltására, és csupán az 1560-as években figyelhető meg, hogy ez kihat a birtokain élők vallási életére is. A nyugat-magyarországi és ausztriai felekezeti változásokat bemutató, pillanatképek sorozatából folyamatot láttatni kívánó fejezet is kellőképpen érzékeltette, hogy a hitújító mozgalom első két-három évtizede erről a lassú és alig követhető változásról szól, hiszen csak az 1560-as években vált bizonyossá, hogy a nyugati kereszténység nem tudja megőrizni egységét.

¹⁵² ZIMMERMANN, 1934. 19–20. p.

Adatok a 16. századi román reformált püspökség történetéhez*

Nagy Levente

Az alábbiakban az első reformált román püspökök tevékenységéről fennmaradt adatok alapján, a régi és újabb előkerült forrásokat elemezve, azt szeretném bemutatni, hogy miként szervezte meg a reformációnak a románok közti terjesztését az erdélyi központi hatalom a 16. század második felében. Az erdélyi románok első, név szerint is ismert reformált szuperintendense, Szentgyörgyi György volt. Az 1566. november 30. és december 13. között tartott szebeni országgyűlés sokat idézett 17. artikulusa az összes erdélyi román papot György szuperintendens fennhatósága alá helyezte.¹

Szentgyörgyi György kinevezése nem volt véletlen. Több olyan adat is fennmaradt róla, ami azt bizonyítja, hogy nem csak érdekből színelte a reformációhoz való vonzódást, hanem valóban igyekezett reformokat bevezetni a román egyházba. Egyik tanítványa, például, Väsii pópa 1565-ben a bolgárszegi román Szent Miklós templom prédikátoraként, a görögkeleti szokástól eltérően, a protestáns templomok gyakorlatához híven, padokat és szószéket állíttatott a templomba. Működésével György püspök meg is volt elégedve, de a görögkeleti papok ellenállását Väsii pópa nem tudta megtörni: 1568. január 21-én kénytelen volt elhagyni Brassót. Távozása után a Szent Miklós templomból eltávolították a szószéket és a padokat.²

János Zsigmond uralkodása alatt kétségtelenül az volt a törekvés, hogy az egész erdélyi és magyarországi románságot a reformált egyház keretei közé szorítsák. A már idézett 1566. évi tordai országgyűlési végzés is szigorú intézkedéseket tartalmazott erre nézvést. A későbbi országgyűlési végzések és fejedelmi rendeletek ezeket csak megerősítették.³ Az ellenállás nem is maradt el. Kezdetben a román papok még csupán annyit tettek, hogy megtagadták az évenkénti egy forint megfizetését György püspöknek.⁴ Később azonban szinte érthetetlen vehemenciával fordultak György püspök ellen: „csúf és utálatos szavakkal, utálatos és különféle káromlásokkal nem szűnnek meg izgatni [György püspök ellen] a község és a többi papok

* A tanulmány az NKFI (OTKA) 111 871. sz. pályázat támogatásával készült.

¹ Erdélyi országgyűlési emlékek. II. Kiad.: Szilágyi Sándor. Bp., 1877. (a továbbiakban EOE.) 326–327. p.

² BINDER, PAVEL – HUTTMANN, ARNOLD: Româniî din Braşov în epoca reformei. In: *Studii şi articole de istorie*, 1969. 1. sz. (továbbiakban: BINDER–HUTTMANN, 1969.) 85–86. p. Väsii pópáról György püspök a Tövisről 1568. január 14-én a Beszterce városának írt levelében tesz említést: „Az brassaiak három esztendeje, hogy oláh prédikátort tartanak, keresztyént, mi discipolusunkot.” HURMUZAKI, EUDOXIU: *Documente privitoare la istoria românilor. Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardeleni (Bistriţa, Braşov, Sibiu)*. Vol. XVI/1. Ed.: Iorga, Nicolae. Bucureşti, 1911. (továbbiakban: HURMUZAKI, XVI/1.) 627. p.

³ Ld. János Zsigmond 1567. október 2-i és november 11-i rendeleteit, valamint az 1568. évi tordai országgyűlés határozatait: HURMUZAKI, XVI/1. 625–626. p.; EOE. II. 341. p.

⁴ János Zsigmondnak a román papokhoz 1567. október 2-án kelt levelét ld.: HURMUZAKI, XVI/1. 625. p.

botránkozására” – írta János Zsigmond a nemes vármegyék ispánjaihoz 1567. november 11-én. Emellett „volnának sokan az oláh papok és kalugyerek közül, kik vakmerőségre vetvén magokat, az elébbi tévelygésnek és pápas setétségnek ellene nem akarnak mondani [...] és isteni dicséreteket nem akarnak a község értésére tulajdon oláh nyelven mívelni és szolgáltatni, de idegen rác nyelven.” Egyben azt is meghagyta János Zsigmond az ispánoknak,

„hogy aféle vakmerő, szófogadatlan oláh papokat, kik az evangéliom igazságát nem akarják venni és oláh nyelven nem akarják az isteni dicsireteket szolgáltatni, valamikor az mi levelünket az megmondott György pap, avagy az ő embere, tütöket megtalál minden büntetés alatt országunk végzése szerint az evangélium igazságára és az isteni dicséreteknek oláh nyelven való szolgáltatására, úgy mint a György paptól megigazított volt, aképpen kényszerítsétek, és György papnak, avagy az ő emberének e dologban segítséggel legyetek.”⁵

A helyzet rendezésére György 1569-ben Nagyenyeden zsinatot hívott össze. A zsinatról sajnos mindössze egyetlen levél maradt fenn, amiből az derül ki, hogy a György vladika,⁶ a zsinat legfontosabb eredményének azt tartotta, hogy „a szentegyházban minden szolgálatot oláh nyelven mondjanak, hogy az község értse, azmint őfelsége a király is parancsolja.”⁷ György püspök tevékenységéről egyéb adat nem maradt fenn. János Zsigmond 1569. február 8-án Medgyesen Tordasi Pált nevezte ki a románok új püspökévé.⁸

Tordasi nem sokkal kinevezése után János Zsigmond utasítása szerint zsinatot hívott össze Nagyenyedre, melynek végzése szerencsére fenn is maradtak. Juhász István szerint azonban e határozatokban „semmilyen jellegzetes református vonást nem látunk”.⁹ Ez igaz is, ha egy jól kiépített egyházi struktúra és biztos ismérvek alapján kialakított felekezeti felől nézzük a zsinat végzéseit. De ha megpróbáljuk a kor, és főleg a korabeli románság, egyházi viszonyrendszerébe helyezni, akkor már igenis tartalmaz újításokat. Abban igaza van ugyan Juhásznak, hogy György és Tordasi vladika püspökségét nem lehet sem református, sem kálvinista, csupán „reformált” püspökségnek nevezni. Ez minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy a Juhász által túlbuzgónak és türelmetlennek jellemzett korabeli fejedelmi valláspolitikai valójában nem akart túl mélyen belenyúlni a románság vallási és egyházi életébe. De hogy a kor viszonyai között még ezek az óvatos reformkísérletek is az újdonság erejével hatottak, arra a már említett György püspökkel szembeni elégedetlenkedések és ellenségeske-

⁵ HURMUZAKI, XV/1. 626. p.

⁶ A 16-17. században az erdélyi románok püspökeit magyar szövegekben vladikának nevezték.

⁷ György már idézett levele: HURMUZAKI, XV/1. 627. p. György levelének részletesebb elemzését ld.: NAGY LEVENTE: Lehetséges küldetés? Hitek és tévhitek a román reformáció körül. Bp., 2013. (továbbiakban: NAGY, 2013.) 49–50. p.

⁸ HURMUZAKI, XVI/1. 635. p.

⁹ JUHÁSZ ISTVÁN: A reformáció az erdélyi románok között. Kolozsvár, 1940. (továbbiakban: JUHÁSZ, 1940.) 83. p.

dések a bizonyítékok. Ahogy az a román nyelvű bejegyzés is jellemző a kor felekezeti viszonyaira és a reformáció fogadtatására, mely egy 1495-ben készült kéziratos ószláv imádságoskönyvben (molitvenic) található. A kódexet Bratul pápa 1569-ben adta el a bolgárszegi román templomnak a következő bejegyzéssel:

„Mit kell kérdeznie a pópának attól, aki a latin vagy a lutheránus vallást elhagyva át akarna térni a pravoszláv hitre. Íme, a válasz: először is kérdezd meg tőle, hogy szereti-e teljes szívéből és teljes lelkéből ezt a mi, Isten által elrendelt, keresztény hitünket, és kész-e ezt kinyilatkoztatni Isten és minden szentjei előtt? Másodsorra, pedig ezt kérdezd: eltávoztatod-e magad teljesen a latin hittől, valamint az eretnek Mártonnak minden tévelygésétől és gyalázkodásától?”¹⁰

Ilyen kontextus (a görögkeletiek egyértelműen eretnekeknek tartották úgy a katolikusokat, mint a lutheránusokat) felől kell tehát olvasnunk az 1569. évi nagyenyedi román reformált zsinat végzéseit. A zsinat a román egyház bonyolult rendtartásába, a különböző alkalmakhoz (születés, házasság, keresztelés, temetés stb.) kötődő babonákkal és hiedelmekkel teli szertartásaiba nem nyúlt mélyen bele. Így például a szertartás megreformálása és a sola scriptura elv alkalmazása tekintetében olyan elnagyolt és homályos a zsinati határozat megfogalmazása, hogy valójában a szertartást végző papra bízta annak eldöntését, hogy mik is azok „az emberi szerzések”, melyek az „Isten igéje kívül az keresztényi gyülekezetbe béhozattak”, melyeket a liturgia során mellőzni kell.¹¹ A második artikulus azonban már pontosan előírta azt, „hogy az megholt szenteknek és egyéb holtaknak liturgiát, avagy könyörgést ne tegyenek”. Ismerve a románok erőteljes szent- és halottkultuszát, ez a határozat a mindennapi vallásos élet terén durva beavatkozásnak számított. Pozitív fogadtatásra számíthatott azonban a harmadik artikulus, mely szerint

„jöllehet az előtt, az mely egyházi szolgának, avagy papnak felesége megholt, ha az papságot holtig akarta viselni, annak nem volt szabad másodsor megházasulni. Most enyedi zsinatban így végeztetett, hogy ha jámbornak, tökéletesnek és az szolgálatra elegendő személynek ítéltetik, annak szabad legyen megházasulni, és hogy tanító pap legyen.”¹²

A korban még a magyar és a szász protestáns egyházban sem volt egységes szabályozás a házasságról.¹³ A románoknál a házassági szabályokat az

¹⁰ A szöveget közli: MAREȘ, ALEXANDRU: Un fragment românesc de Molitvenic din secolul al XVI-lea. In: *Limba Română*, 1971. 2. sz. 132–133. p.

¹¹ „Első artículus: hogy minden dolgok, kik Isten igéje szerint az Isten neve tisztességét és dicséretét nézik, azok mind elő vetessenek és helyben maradjanak. Az mi emberek szerzések, penig, Isten igéje küül [kívül] az keresztény gyülekezetbe béhozattattak, azok mindenek hátra hagyattassanak az úfelsége birodalmában.” HURMUZAKI, XV/1. 638. p.

¹² HURMUZAKI, XV/1. 638. p.

¹³ „A XVI. században majdnem annyiféle protestáns házassági jog volt, ahány külön egyházi hatóság” – jellemezte a helyzetet: POKOLY JÓZSEF: A magyar protestáns

ún. egyházi szokásjog-gyűjtemények (pravila) szabályozták. Fontosságukra mi sem jellemző jobban, mint az, hogy Coresi már 1562-ben megjelentetett egy pravilát nyomtatásban, valamint az, hogy ezeket a pravilákat a Kárpátokon túli kolostorokban is lefordították román nyelvre és másolatokban terjesztették már a 16. század második felében, akkor, amikor a román nyelv használata még egyáltalán nem volt bevett gyakorlat ott. Coresi kiadványában az áll, hogy sem a papnak, sem az ő feleségének nem illik újra házasodnia. Ha özvegyen maradna valamelyik, akkor legyen szerzetessé. De ha netán mégis újra házasodna bármelyik, akkor két évig tartó böjttel és napi kétszáz földre borulással (mătanie) megbocsáttatik a bűne.¹⁴ Talán nem véletlen, hogy a Coresi pravilája az egyetlen, amely lehetőséget biztosít a kétévi böjtöléssel és a napi kétszáz földre borulással arra, hogy az özvegyen maradt pap vagy papné újránházasodhasson. A román vajdaságokban fennmaradt pravilákban ugyanis még ez a lehetőség sincs meg. Így például a moldvai putnai kolostorban 1581-ben a Lucaci deák által lemásolt pravila szó szerint egyezik Coresi szövegével addig a pontig, hogy az özvegyen maradt pap vagy papné legyen szerzetessé. Az újra házasodás lehetőségét azonban még a fenti büntetések árán sem tartja lehetségesnek a moldvai pravila. A majd száz évvel később, 1652-ben a Târgovișteben megjelent nagy pravila (*Îndreptarea legii*) rendelkezése még ennél is szigorúbb: az újra házasuló papokat eretneknek kell tekinteni.¹⁵ Coresi pravilájában az újra házasodás lehetősége, véleményem szerint, protestáns hatásra kerülhetett be. A kérdés mindenestre nagy aktualitással bírhatott a korabeli román papság körében, amit az is bizonyít, hogy zsinati határozattal kellett rendezni azt.

A zsinati végzés jelentőségét mutatja az is, hogy 1600-ban, a havasalföldi Vitéz Mihály vajda erdélyi uralma alatt megpróbálta azt a maga hasznára fordítani. A román történészek általában Mihály antikálvinista politikájának igazolására szokták idézni a román papok második házassága ellen az 1600. július 20-27-i gyulafehérvári országgyűlés által hozott végzést: „Végeztük ezt is, hogy valamely oláh pap második feleséget venne, és az falu az circaláskor [visitato alkalmával] az vladikának meg nem mondaná, az ispányok afféle falun ő nagysága számára két száz forintot dúlhassanak.”¹⁶ Az országgyűlési végzés szövegéből azonban nem következik egyér-

házassági jog rövid története 1786-ig. In: *Protestáns Szemle* 1894. 113. p. A világiak körében az újra házasodás a 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben szinte kötelezőnek számított. Nem ritka a két-három-négyszeri újra házasodás úgy az arisztokrácia, mint a jobbágyok körében. Minderről ld.: PÉTER KATALIN: Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század. Bp., 2008. (Múltidéző Zsebkönyvek) 53–56. p.

¹⁴ Texte românești din secolul al XVI-lea. Coord.: Gheție, Ion. București, 1982. 228. p. (továbbiakban: Texte.)

¹⁵ Pravila ritorului Lucaci. Ed.: Rizescu, Ion. București, 1971. 163. p.; *Îndreptarea legii* 1652. Ed.: Rădulescu, Andrei. București, 1962. 147–148. p.

¹⁶ EOE. IV. 529. p. Vö.: POMPILIU, TEODOR: Politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania. In: *Revista Istorică*, 1993. 5–6. sz. 487. p.; POP, Ioan-Aurel: Decizii referitoare la români în dietele transilvane din timpul lui Mihai Viteazul. In: *Mihai Viteazul și Transilvania. Culegere de studii*. Coord: Mureșanu, Camil – Nistor. Ioan Silviu. Cluj-Napoca, 2005. 95. p.; GHITTA, Ovidiu: Biserica ortodoxă din Transilvania (secolul al XVI-lea – a doua jumătate a secolului al XVII-lea). In: *Istoria Tran-*

telmüen az, hogy az újra házasodási lehetőséget megtiltották volna a román papoknak. A végzésben csupán arról van szó, hogy az újra házasodást közölni kell a vladikával a visitatio alkalmával. Az viszont közvetett módon kiderül a szövegből, hogy a román papok valamiért a vladika elől eltitkolták az újra házasodást. Az a gyanúm, hogy azért, mert az újra házasodási engedély megszerzéséért a vladikának fizetni kellett volna valamit. Az pedig már végképp érthetetlen számomra, hogy az újra házasodás eltitkolásáért miért a falut és miért nem az újra házasuló papot kellett büntetni. Ráadásul úgy, hogy a falut egyáltalán nem zavarta az, ha a pap másodsorra is megnősült, sőt egyfajta cinkos hallgatással a falusiak a vladika ellenében a papjukat védték. Minden jel arra mutat, hogy a román kálvinista zsinat által hozott és a papok újra házasodását engedélyező határozat nagy népszerűségnek örvendett a román hívek és pópák körében. Valószínűleg sok újra házasodási eset előfordult, ezért a vladikák igyekeztek ebből hasznot húzni, és csak valamilyen ellenszolgáltatás fejében voltak hajlandók figyelmen kívül hagyni a pravoszláv egyház rendelkezéseit és megengedni a román papoknak a második házasságot. A román papok, talán épp az enyedi zsinat végzésének a tudatában, természetesen igyekeztek kivonni magukat a fizetés alól, ezért inkább eltitkolták újra házasodásukat a vladika előtt. Annak, hogy a végzés nem a kálvinista zsinat újra házasodást engedélyező határozata ellen irányult, legékezebb bizonyítéka az, hogy az újra házasodást eltitkoló falutól beszédett kétszáz forintnyi büntetés Mihály vajda kincstárát gyarapította: „az ispányok afféle falun *ő nagysága számára* két száz forintot dülhassanak.” Summa summarum, véleményem szerint ez az országgyűlési végzés nem a román kálvinizmus ellen, hanem sokkal inkább a központi kincstár bevételeinek növelésére irányult.

Hogy milyen mértékben és hatékonysággal sikerült megvalósítani az enyedi zsinat végzéseit, arról nincsenek adataink. Tordasi mindenesetre igyekezett érvényt szerezni azoknak. 1570-ben Brassóban vizitációt tartott és János Zsigmondra hivatkozva elrendelte Oprea deáknak, hogy román nyelvű másolatot készítsen a görögkeleti liturgiában leggyakrabban használt énekekről (oktoih). Jellemző módon a 16. században egyetlen oktoih sem jelent meg nyomtatásban románul. Ugyanakkor a bolgárszegi iskolában tanító papoknak is meghagyta, hogy románul tanítsanak. Tordasi azt is elrendelte, hogy a bolgárszegi papok kérjenek anyagi segítséget a moldvai érsektől és fejedelemtől a bolgárszegi román iskola felújításához.¹⁷ Az Oprea által készített oktoih-másolatban az alábbi bejegyzés olvasható:

„Igen tetszett őszentségének a püspök úrnak [Tordaisnak] e könyvecske [az oktoih] és úgy döntött, hogy maradjon az meg a [bolgárszegi román] iskolának. Ugyanakkor jónak látta lemásoltatni azt a többi templom számára is, és ezért a jó és kegyelmes keresztény Csáky Mihályhoz [Ceac Mihai], kegyelmes király urunk kancellárjához fordult, hogy az fedezze a másolás költségeit.”¹⁸

silvaniei. Vol. II. Coord: Pop, Ioan-Aurel – Nägler, Thomas – Magyarai András. Cluj-Napoca, 2005. 271. p.

¹⁷ BINDER–HUTTMANN, 1969. 86–87. p.

¹⁸ Oprea feljegyzését idézi: BINDER–HUTTMANN, 1969. 87. p.

Ion Lupaş egy 1927-ben megjelent tanulmányában, a híres hamisító, gróf Kemény József által félrevezetve, Csáky Mihályt bihari román nemesnek mondta. Át is keresztelte Mihai Valahulnak [Oláh Mihály], és Nicolaus Olahusszal egyetemben a román humanizmus képviselőjének kiáltotta ki. Lupaş elmélete nagy népszerűsége tett szert a román szakemberek körében, olyannyira, hogy még Jakó Zsigmond alapos tanulmánya sem tudta megingatni azt. Jakó kimutatta ugyanis, hogy Erdély első tudós kancellárjának (Csáky Mihály a krakkói egyetemre járt) a családja Sopron vármegyéből származott, és Csáky Mihály is csak 1541 után került Erdélybe a magyar királyi udvarral együtt. „Csáky Mihály kancellár nem hogy román, de még erdélyi sem volt, hanem történelmi szerepet játszó egyik közismert, előkelő dunántúli magyar nemzetségnek volt a leszármazottja” – ez Jakó Zsigmond végkövetkeztetése. Annak ellenére, hogy bizonyítását Jakó már 1993-ban közzétette, Csáky Mihályt azóta is román származásúnak írják még a komolyabb román szakemberek is.¹⁹

János Zsigmond és a román reformált püspökség

A magyar szakirodalomban János Zsigmond valláspolitikájának megítélése két véglet között mozgott: egyrészt beteges és intranzingés protestáns uralkodó, aki fegyverrel indul a katolikus vallás mellett kiálló székelyek ellen (ebből lesz a hagyomány szerint a csíksomlyói búcsú); másrészt pedig képzett teológus, aki egyenesen az ószövetségi Jósias király (2Krón, 23–24) újbóli megtestesülése (Jacobus Palaeologus).²⁰ Korábban a román filológusok és történészek még „fanatikus protestánsnak” nevezték János Zsigmondot.²¹ Később azonban sokat finomodott a hangnem. Nicolae Cartoian már-már felmentette a Bunea által megfogalmazott vád alól, amikor (egyébként minden alap nélkül) azt állította, hogy János Zsigmond románul is elég jól tudott, a legjobb katonái, valamint kancellárja (Csáky Mihály) és egyik tanácsosa, akivel még egy szobában is aludt (Bekes Gáspár), román származásúak voltak. Cartoian szerint a románok reformálása érdekében hozott intézkedések kiagyalója is ez a két renegát volt, és nem a feje-

¹⁹ LUPAŞ, ION: Doi umanişti români în secolul al XVI-lea (Nicolae Olahus şi Mihai Valahul). In: *Anuarul Institutului de Istorie Naţională din Cluj, 1926–1927*. 345–353. p. Jakó tanulmánya eredetileg 1993-ban jelent meg a Benda Kálmán-emlékkönyvben. Jőmagam az alábbi kiadás alapján idézem: JAKÓ ZSIGMOND: Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bp., 1997. 96. p. Ezután is román származásúnak tartotta Csákyt: ANDEA, SUSANA – ANDEA, AVRAM: Principatul Transilvaniei sub suzeranitatea Otomană. In: *Istoria României. Transilvania. Vol. I. Coord.: Drăgoescu, Anton. Cluj-Napoca, 1997.* 552. p.; DUMITRAN, ANA: Religie ortodoxă –Religie reformată. Ipostaze ale identităţii confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI-XVII. Cluj-Napoca, 2004. 99. p. Csáky Mihályról ld. még: HORN ILDIKÓ: Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bp., 2005. (TDI Könyvek) 23–32. p. (továbbiakban: HORN, 2005.)

²⁰ János Zsigmond valláspolitikájának árnyalt, és sok új szempontot felvető megközelítése: BALÁZS MIHÁLY: Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról. In: *Credo*, 2008. 1–2. sz. 67–95. p. (továbbiakban: BALÁZS, 2008.)

²¹ BUNEA, AUGUSTIN: Vechile episcopii românesce a Vadului, Geoagiului şi Silvaşului. Blaş, 1902. 42. p.

delem.²² Cartojan dühe tehát nem annyira János Zsigmond, mint inkább a nemzetüket cserbenhagyó renegátok, Csáky Mihály (aki, mint már említettem, nem volt román származású) és Bekes Gáspár (valószínűleg ő sem román család sarja volt) ellen fordult.²³

1557-ben Izabella királyné Kristóf görög szerzetest nevezte ki püspöknek az algyógyi kolostorba, alája rendelvén minden erdélyi görög rítusú papot és szerzetest, így természetesen a románokat is.²⁴ Izabella oklevele az első adat arról, hogy az erdélyi központi kormányzat beleszólt a román püspökök kinevezésébe. Az erdélyi románok ugyanis egyházjogilag a havasalföldi vagy moldvai érsekség alá tartoztak, de püspökeiket bármelyik keleti pátriárka felszentelhette. A keleti egyházban szigorú szabály volt, hogy csak szerzetest lehet püspökké kinevezni. Erdélyben a román szerzetesrend szervezetlen egyházjogi keretek között működött. A román kolostorokat vagy a moldvai és havasalföldi uralkodók, vagy pedig a vagyonosabb erdélyi román kenézek alapították. A kolostorokban székelő román püspökök, a katolikustól eltérően, Erdélyben és Magyarországon nem volt rendszeres jövedelme.²⁵

Mivel a román kenézek nem rendelkeztek akkora vagyonnal, hogy a kolostorokat fenn is tudják tartani, ezért azok általában olyan uradalmak közelében alakultak ki (Rév, Algyógy, Priszlop stb.), melyeket a magyar királyok, majd később az erdélyi fejedelmek a moldvai és havasalföldi vajdának adományoztak szolgálataik jutalmául. Így a kolostort is a román vajdák segítették anyagilag, és általában a kolostorok igumenjei is a román vajdaságokból érkeztek. Amint azonban valamilyen oknál fogva (árulás, hűtlenség) a vajdák elvesztették ezeket a birtokaikat, általában a püspökségek is megszűntek működni.²⁶ Az a tény, hogy Izabella királynő beleszólt a román püspökkinevezés szokásrendszerébe, arra mutat, hogy az egyre inkább megerősödő erdélyi központi kormányzat szeretett volna valamiféle intézményes rendet teremteni a román egyház keretein belül.

Hogy milyen feszültségeket okozott a reformáció az erdélyi román egyházszervezetben, arra jó példa Száva valdika és Tordasi Pál esete. Szávát még Izabella királynő nevezte ki valamikor 1559 szeptembere előtt. Balassa Menyhért közbenjárására később azonban János Zsigmond Száva

²² CARTOJAN, NICOLAE: *Istoria literaturii române vechi*. București, 1980. 97. p.

²³ Bekest a vele szembenálló Báthoryak illeték előszeretettel a dehonesztáló „olahus” jelzővel, ez azonban még nem jelenti azt, hogy Bekes Gáspár valóban román származású is volt. Minderről legutóbb: HORN, 2005. 46–54. p.

²⁴ BENKÓ, JÓZSEF: *Milkovia, sive antiqui episcopatus Milkoviensis per terram Transsilvanicam*. Viennae, 1781. 359–360. p.

²⁵ JANCÓS BENEDEK: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*. I. Bp., 1896. 566. p.; SZTRIPSZKY HIADOR – ALEXICS GYÖRGY: *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbéli román fordításban*. Protestáns hatások a hazai románságra. Bp., 1911. 30–31., 42. p. Az erdélyi román püspökök helyzetéről ld. még: NAGY, 2013. 52–53. p.

²⁶ JUHÁSZ, 1940. 29–30. p.; IVANOV, BOGDAN: *Episcopatul ortodox din Transilvania de la reformă la Pacea de Karloviț*. In: *Evoluția instituțiilor episcopale în Biserica din Transilvania. Partea I. De la începuturi până la 1740*. Ed.: Bocșan, Nicolae – Brandes, Dieter – Lukács, Olga. Cluj-Napoca, 2010. (továbbiakban: IVANOV, 2010.) 18–19. p.

helyébe Vizaknai Györgyöt nevezte ki a románok püspökévé.²⁷ Balassa Menyhért árulása miatt azonban 1562. április 10-én Vizaknai Györgyöt János Zsigmond felmentette hivatalából, és a hívek kérésére ismét Szávát nevezte ki minden erdélyi, hátszegi és karánsebesi román, görög és ruszin keresztény élére.²⁸

Száva a szerb klérus tagja volt,²⁹ ami azt jelentette, hogy minden bizonnyal etnikailag is szerb volt. A szerb érsekség részéről is létezett az az igyekezet, hogy a bánsági – és amennyire lehetett, az erdélyi pravoszláv – románokat is a saját egyházi fennhatósága alá vonja. Sajnos a jelenlegi forrásadatok mellett szinte lehetetlen megállapítani az erdélyi és a bánsági pravoszláv klérus etnikai összetételét. Az a véleményem azonban, hogy főleg a Bánságban sok szerb nyelvű pap is volt a román papok között. Ez mindenesetre részben megmagyarázná azt a – már említett – csökönyös ellenállást, mely a román nyelv egyházi szertartásokba való bevezetése terén nyilvánult meg a román klérus részéről.

Nem tudjuk, hogy mi történt Szávával Szentgyörgyi György kinevezése (1566 körül) után. Nem elképzelhetetlen, hogy továbbra is a „magyarországi” ortodoxok (szerbek, görög, ruszinok) püspöke maradt, csak éppen a románok kerültek ki joghatósága alól. Mindenesre Szentgyörgyi György magát következetesen „csak” az oláhok püspökének nevezte. Ahogy Tordasi Pál is az „oláh püspök”, vagy „az oláh nyelven való[k] püspöke” kifejezést használta mindig.³⁰ Különösen ez utóbbi megfogalmazás érdekes, mert azt engedi sejtetni, hogy csak a román ortodoxok püspöke volt, a többi pravoszláv népcsoport (görög, szerb, ruszin) más püspök alá tartozhatott. Az kétségtelen tény, hogy az erdélyi fejedelmek mindig csak a románok irányába fogalmazták meg reformatori törekvéseiket. Nincs tudomásunk arról, hogy a fejedelemség más görög rítusú népei (pedig ruszinok, görögök, szerbek és bolgárok voltak szép számmal az országban) körében is megpróbálkoztak volna a reformatori eszmék terjesztésével. Az, hogy János Zsigmond György és Tordasi Pál vladikákat az oláh nyelven valók püspökeinek nevezte ki, azt is jelentette egyben, hogy ki szerette volna emelni a románokat a korabeli erdélyi és magyarországi pravoszláv „tengerből”. Szávát, aki biztosan nem fogadta el a reformációt, hiszen mindvégig szerzetes maradt,³¹ ugyanakkor – minden bizonnyal – meghagyta a többi keleti rítusú népcsoport püspökének. Ennek ellenére később Száva, miután lemondott arról, hogy az evangéliumot és keresztény tant hirdesse, önként távozott Erdélyből („*quae per spontaneam eiusdem calugeri ex hoc regno nostro Transsylvaniae egressionem ob abrenunciationem professionis Evangelicae et doctrinae Christianae factam*”).³² Ez a János Zsigmond

²⁷ HURMUZAKI, XV/1. 578. p.

²⁸ HURMUZAKI, XV/1. 578. p.

²⁹ MAGINA, ADRIAN: De la excluderea la coabitare. Biserici tradiționale, Reforma și Islam în Banat. (1500–1700) Cluj-Napoca, 2011. 96. p.

³⁰ HURMUZAKI, XV/1. 638., 646. p.

³¹ A már említett, 1570. november 4-én kelt oklevelében, melyben Tordasinak adományozza Száva lánkeréki házát, kalugvernek neveztetik Száva: VERESS, ANDREI: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești, I. București, 1929. 292. p.

³² Uo., 292. p.

adománylevelében olvasható mondat elég volt ahhoz, hogy Cesare Alzati értelmezésében Száva az erdélyi intranzingens „protestáns hatóságok” első üldözöttjévé váljon.³³

Az esetről azonban szerencsére fennmaradt néhány korabeli oklevél, melyek révén árnyalhatjuk Cesare Alzati sommás véleményét. Az egyik Gáltövy Ferenc Fehér megyei alispán által 1570. március 31-én Száva püspök lámkeréki háza ügyében tartott tanúmeghallgatási jegyzőkönyv. A tanúk beszámolója szerint

„Száva vladika ment volt a királyhoz, őfelségétől kért Lámkeréken egy házhelyet, melyet őfelsége megadott. Az az Száva az őfelsége levelével ment vala az szászsebesi királybíróhoz, megmutatván neki az őfelsége levelét, engedelmes lón az házhelyet Szávának megadni. De az hol Száva kéri vala, nem akarák adni, hanem mutatnak Szávának házhelyet kin most Pál pap [Tordasi Pál] lakik, mely akkor pázsit és szántóföld vala, és azt mondák neki, hogy annyi földet foglaljon az házhelyhez, az mennyit akar, és az vladika Száva úgy csinálta itt ez házat.”

Egy másik tanú szerint mikor

„végre hogy az országból ki akar vala menni, ment Sava az szászsebesi tanács eleibe, és ott megköszöni a tanácsnak, hogy békességgel tartották itt az ő birtokában. Ezt is mondá azon tanács előtt, hogy mivelhogy énnékem ismét ki kell Havasalföldébe mennem, [...] az őfelsége adta házhelyen sok munkám és örökségem vagyon, de bátor semmit ne adjatok érette, hanem ha tartanátok énmagamnak [amíg] visszajövén, avagy ha papot kerestek bele az házban tartózkodhatna. [...]. Az tanács osztán az Szávának költségben ada f[orin]t 12, és így mene ki az országból.”

Egy további tanú, Simon Gábor azt vallotta, hogy Száva előbb a szászsebesiekhez ment, de azok „nem akartak neki házhelyet szakítani”, ezért Száva a „királyra ment”. A király ezután írt a szászsebesi bírónak, aki ki is jelölte Szávának a házhelyet, cserébe pedig Száva kötelezte magát, hogy „mikoron onnét szabad lészen ismét megahagyja a falunak az házhelyet”.³⁴

A fentiek alapján világos, hogy Szávát nem erőszakkal fosztották meg lámkeréki házából: ő maga önként távozott Lámkerékről. A házhelyet kifejezetten János Zsigmond parancsára jelölte ki a szászsebesi bíró Szávának, aki kötelezte magát arra, hogy amint elhagyja Lámkeréket, a ház ismét a falura száll. A vallomásokból az is kiderül, hogy Száva szerette volna, ha házába újból pap költözne be. Ezek után nincs semmi meglepő abban, hogy Száva házába az új román pap, Tordasi Pál kapta meg. Nem az történt tehát, hogy a fejedelem elüldözte a pravoszláv hitéhez ragaszkodó Szávát, és helyébe a reformációt elfogadó Tordasi Pált ültette volna. Sőt, Szávát eredetileg nem Erdélyből, hanem Havasalföldről üldözték el. II. Sándor vajdának (Alexandru II, uralk.1568-1574) a szebeni polgármesterhez 1572. május 16-

³³ ALZATI, CESARE: În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc. Cluj-Napoca, 1998. (továbbiakban: ALZATI, 1998.) 151. p.

³⁴ Szebeni Nemzeti Levéltár (továbbiakban: SzNLvt.) Magistratul orașului și scaunului Sibiu, colecția de documente medievale, seria U. V. nr. 2089.

án írt leveléből értesülünk arról, hogy Száva többedmagával bujdosóként érkezett Erdélybe, ahol Lámkeréken kapott házat a fejedelemtől:

„Továbbá az mely levelet küldött volt kegyelmed énnékem az ház dolga felől és szentegyház [templom?] felől, kit csinált volt Száva püspök ott Lámkeréken, és Stanillanie [Stăniloae], és Ivan Mitrofan, és Mihne viszter [vistiernic: kincstartó] és Sztoika [Stoica] Kvecserana, mikor ők pribékek [értsd Havasalföldről elmenekült bújdosók], voltak. Ezek mindnyájan énelőttem bizonyították, meg is esküdtenek, hogy mikor ide bėjötenek [azaz visszatértek Havasalföldre], kegyelmednek hagyták volt mind házat, mind szentegyházat, mert ezelőtt is kegyelmed akarattjából csinálták volt, és annak előtte pispekség ott nem volt. Azért én is írtam Báthory István-nak levelet...” [itt félbeszakad a levél, mert a papírlap egy része hiányzik.]³⁵

Ugyanebben a tárgyban írt Mitrofan püspök is, a havasalföldi Cozia kolostor igumenje, Báthory Istvánnak (a levél hely és dátum nélkül maradt fenn, de minden bizonnyal valamikor 1572 májusában-júniusában keletkezett):

„Továbbá könyörgünk Nagyságodnak, mint kegyelmes urunknak, hogy ott Lámkeréken csináltatott volt Száva püspök szászsebesi birodalomban egy házat és szentegyházat, mely helyet kért volt az sebesi uraktól, hogy ott egy házat csinálанд magának, kibe nyugodalma lenne, az míg ott laknék Nagyságod országában. Azután a falubélieknek hagyta, hogy szabadok legyenek vele. Az szegény király idejében [János Zsigmond] költ egy Pál [Tordasi Pál] nevű eretnek [azaz kálvinista], és a királynak azt hazudta volt, hogy ott régtől fogva pispekség hely volt. Azért írt volt afelől szebeni polgármester az mi urunknak, hogy megesküttessen minket, azon megesküttünk a vajda előtt, hogy ott ház... [a papírlap többi része hiányzik.]³⁶

A fenti források alapján jómagam a következőképpen rekonstruálom a történetet. Száva belebonyolódhatott a havasalföldi hatalmi harcokba, ezért akkor, amikor a vele ellenséges vajda – vagy Petru cel Tânăr (uralk. 1559–1568), vagy Mircea Ciobanu (uralk. 1553–1554, 1558–1559) – hatalomra került, néhány havasalföldi előjáróval (Mitrofan püspök, Mihnea kincstárnok stb.) kénytelen volt Erdélybe menekülni. Itt Izabella királynő, majd később János Zsigmond, megtette az erdélyi pravoszlávok püspökévé, s egyúttal Lámkeréken házhelyet adományozott neki. Elképzelhető, hogy György vladika kinevezése után (1566) a fejedelem már nem támogatta Szávát. Az mindenestre biztos, hogy 1570-ben, II. Sándor trónra kerülése után, bújdosó társaival együtt visszament Havasalföldre.

A fenti forrásokban egyetlen szó sincs arról, hogy Szávát és társait elűldözték volna Erdélyből; valószínűleg azért tértek vissza Havasalföldre, mert a vajdaváltás következtében már nem kellett atrocitásoktól tartaniuk. Tordasi Pál, akit, mint fentebb már említettem, 1569. február 8-án nevezett

³⁵ SZNLvt. Colecția de acte fasciculate, J. Stat Național, nr. 19a. A levél, ahogy az alább még idézendő három levél is, eredetileg ósláv vagy román nyelven íródott, de csak a korabeli magyar fordításuk maradt fenn.

³⁶ SZNLvt. Colecția de acte fasciculate, J. Stat Național, Nr. 20.

ki püspökké János Zsigmond, elfoglalta Száva lámkeréki házat. Ezáltal Tordasi már nem csak a kálvinista, hanem a pravoszláv románok püspöke is lett, hisz más román püspök ekkor Erdélyben nem volt. Ez a helyzet valamilyen okból nem tetszett a szebeni polgármesternek (talán a házat szerette volna magának megszerezni?), aki a havasalföldi vajdánál és Mitrofan igumennél arról érdeklődött, hogy volt-e korábban román püspökség Lámkeréken. Mindketten azt válaszolták, hogy nem. Mitrofan leveléből arra is lehet következtetni, hogy a pravoszláv igumen neheztelt az „eretnek” kálvinista Tordasira, aki, szerinte, behazudta magát a Száva által alapított püspökségbe. Ráadásul épp Szávának a Râmnicu-Vâlcea-i kolostorból 1570. október 9-én Tordasinak írt leveléből tudjuk, hogy a kálvinista román püspök komolyan gondolta a reformáció tanainak gyakorlati alkalmazását:

„Továbbá ím, most jött egy ember énhozzám, ki énnékem azt mondja, hogy elvették az képeket az egyházból és keszkenőket, és azok az képeken voltanak, és az egyház mostan pusztán maradt, sem mely Istennek, sem műnekünk nem tisztességes. Azért kérlek, mint atyámfiat, barátomat, hogy az képeket az keszkenőkkel visszavidd az egyházba, hogy az egyház ismét szép legyen vele, mint annak előtte volt, és az papok hadd mondjanak misét mind estve, mind reggel, mint elvégezték volt ennek előtte.”³⁷

Az, hogy az igumen és a havasalföldi vajda az esetet Báthorynak is megírta, azt jelzi, hogy megkísérelték Tordasit valamilyen módon eltávolítani Lámkeréről, valószínűleg azért, hogy ne lehessen Száva püspökségének az örököse, azaz ne mondhassa magát az összes erdélyi román püspökének. Nincs arról adatunk, hogy Báthory Tordasit leváltotta volna a püspökségről, arról viszont van, hogy 1571. október 5-én kelt oklevelében egy Eftimie nevű szerzetesnek megengedte, hogy Erdélyben szabadon hirdesse az igét a görög rítus szerint. Miután Makarie ipeki pátriárka püspökké szentelte Eftimiét, Báthory is jóváhagyta azt (1572. augusztus 3-i oklevel). Eftimie joghatósága nem csak a románokra terjedt ki, hanem a fejedelemség összes görög rítusú hívére. Emellett Báthory elismerte az erdélyi román egyháznak a Kárpátokon túli román egyházzal való hierarchikus összetartozását. Ezzel az intézkedésével teljesen hatástalanította János Zsigmondnak azt a törekvését, hogy Erdélyben a román fejedelemségtől független román egyház jöjjön létre.³⁸

Epilógus

Száva esete arra is jó volt, hogy az 1566. novemberi szebeni országgyűlés végzését is félre lehessen később értelmezni:

„A religió dolgából végeztetett volt, ez előtt is egyenlő akarattal megtekintvén, hogy mindeneknek felette, minden keresztyének isteni dolgát keljen szemé előtt viselni, hogy ez előtt való articulusok tartása szerint, az

³⁷ SzNLvt. Magistratul oraşului și scaunului Sibiu, colecția de documente medievale, seria U. V. nr. 2089.

³⁸ Báthory két oklevelét közli: HURMUZAKI, XV/1. 647–648., 653. p.

evangelium prédikálása, semminemű nemzet között meg ne háboríttassék, és az Isten tisztessége, nevedése meg ne bántassék, sőt inkább minden bálványozások, és Isten ellen való káromlások közülök kitisztíttassanak, és megszűnjenek, most is azért újabban végeztetett, hogy ez birodalomból minden nemzetség közül efféle bálványozások kitöröltessenek és az Istennek ígéje szabadon hirdettessék, kiváltképpen pedig az oláhok között, kiknek pásztori vakok lévén, vakokat vezetnek, és eképpen, mind magokat, mind a szegény kösséget veszedelemre vitték. Azokhoz, kik az igazságnak engedni nem akarnak ő felsége parancsolja, hogy György püspökkel superintendenssel az Bibliából megvetélkedjenek és az igazságnak értelmire menjenek, kik, ha úgy is az meg értett igazságnak helyt nem adnának, eltávoztassanak, vagy oláh püspök, vagy papok, avagy kalugerek lesznek, és mindenek csak az egy választott püspökhöz György superintendenshez, és az ő tőle választott papokhoz hallgassanak, akik pedig ezeket megháboríttanák hitlenségnek poenájával büntetessenek.”³⁹

Az „eltávoztassanak” igét sok román filológus és történész úgy értelmezte, hogy itt arról van szó, hogy azok a románok, akik nem akarják György püspök alá adni magukat, száműzettek az országból. I. D. Suciú még azt is tudni vélte, hogy akik nem akartak György szuperintendenshez „hallgatni”, azoknak a vagyonukat is elkobozták.⁴⁰ A szöveg viszont szerintem arról szól, hogy azok a román püspökök, papok és szerzetesek távolíttassanak el (értsd: veszítsék el papi hivatásukat), akik a vita után sem fogadják el Györgyöt püspökként; a hívek pedig ezután csak a György püspök által kinevezett „papokhoz hallgassanak”, akik pedig megakadályozzák a György püspök által kinevezett papokat tevékenységük végzésében, azok hitlenséget követnek el, és aszerint büntessék meg őket. Szó sincs tehát száműzetésről és vagyonok elkobzásáról.

A legnagyobb karriert befutó mítoszt azonban ebből az országgyűlési végzésből Cserei Farkas alkotta meg 1780-ban. A pünkösdi csíksomlyói körmenet (a későbbi csíksomlyói búcsú) eredetéről írt testimoniumában ez áll:

„Elfajulván ettől [az igaz hittől] a Blandrata György dögleletes tudománya után az ifjú János király, arra vetemedék, hogy már becsülete sem volt előtte senkinek, ha csak szentháromság tagadó nem volt; végzést is irata 1566 esztendőben Szent András nap tájban, hogy az Erdélyi birodalomban mindenek Blandrata Györgytől függjenek, és a tőle megválasztott papoktól hallgassanak, akik pedig ezeket megháborítanák mind hitetlenek úgy büntetődjenek.”⁴¹

Könnyen észrevehető, hogy Cserei az 1566 novemberében megtartott szepesi országgyűlés végzéséből kompilált, és egyben finoman hamisított is azáltal, hogy Szentgyörgyi György vladikából Blandrata Györgyöt csinált.

³⁹ EOE. II. 326–327. p.

⁴⁰ SUCIU, I. D.: Monografia Mitropoliei Banatului. Timișoara, 1977. 81. p. Ld. még: ALZATI, 1998. 150–151. p.; IVANOV, 2010. 26. p.

⁴¹ Cserey Farkas szövegét idézem: MOHAY TAMÁS: Egy ünnep alapjai: a csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban. In: *Keresztény Maquető*, 2005. 126. p. Vö. még: BALÁZS, 2008. 78. p.

Annak ellenére, hogy a szófogadatlan román papok megbüntetésére több adatot hozhatunk úgy János Zsigmond rendeleteiből, mint az országgyűlések végzéseiből,⁴² a románok viszonylatában szó sincs vallásüldözésről. Egyetlen olyan adat sem maradt fenn a korból, ami azt bizonyítaná, hogy bárkinek bántódása esett volna azért, mert ragaszkodott pravoszláv hitéhez. Sőt, hiába a harc a rác nyelv ellen (lásd János Zsigmond 1567. november 11-én kelt körlevelét, valamint az 1569. évi enyedi zsinat végzéseit) senkinek se fordult meg a fejében az, hogy az ószláv nyelvű könyvkiadást betiltsa. Igaz, ez utóbbi jelentősen visszaszorult: 1544 és 1571 között Erdélyben tíz román nyelvű, és mindössze négy ószláv nyelvű kiadvány jelent meg.

Megvallom, a rác nyelvhez való makacs ragaszkodás terén (mely végigkíséri az egész román reformáció történetét) jómagam is csak találgatni tudok. A soknemzetiségű és nyelvű Magyar Királyságban, majd később az Erdélyi Fejedelemségben sem a központi hatalom, sem a magyar arisztokrácia nem szólt bele az alattvalók nyelvhasználatába. Sőt, inkább arra vannak adatok, hogy a magyar földesurak tanulták meg szlovák, ruszin, román jobbágyaik nyelvét.⁴³ Az erdélyi fejedelmek nyelvpolitikája egyedi eset: ők az anyanyelvhasználatra kötelezték a román papokat, akiknek egy része ez ellen lázadt, és az egyházi szertartások során továbbra is az ószláv nyelvet akarta használni. Olyan ez, mintha a magyar, a szlovák vagy a horvát papok továbbra is ragaszkodtak volna a latin nyelvhez, és nem lettek volna hajlandóak anyanyelvükön hirdetni az ígét. A 16-17. századból ilyen jellegű nyelvi ellenállásról nemhogy protestáns, de még katolikus környezetből sincsenek adataink. Az erdélyi román klérus ellenállásának egyik oka magában a keleti ortodoxiában keresendő: Konstantinápolytól Ipeken át Moszkváig mindenhol az egyház hivatalos nyelve (az ószláv és annak helyi változatai vagy az ógörög) a 19. század elejéig elkülönült a népnyelvtől. Román vonatkozásban azonban még arról is szó lehet, hogy a klérus egy része nem is román, hanem szerb, görög, ruszin vagy bolgár etnikumú volt és jobban beszélte az ószláv nyelvet, mint a románt. Nyilván csak feltételezésekre vagyunk utalva, mivel a román kutatás szemérmesen hallgat az ügyről, ahogy arról is, hogy a román fejedelemségekben is ez lehetett a helyzet: tudniillik, a felső papság nagy része ott sem román etnikumú volt, és ez volt az oka annak, hogy a Kárpátokon túl az első román nyelvű egyházi könyv csak 1635-ben jelent meg, a szertartás nyelve pedig csak a 18. század folyamán vált románná, de a fejedelmi udvarokban még a 19. szá-

⁴² „Akarván azért a mi országunknak végzése szerént ez féle szófogadatlan oláh papokat mindenképpen arra kényszeríteni, hogy az Isten igéjét tisztán és igazán tulajdon oláh nyelven hirdessék.” – János Zsigmond rendelete a vármegyei főispánoknak, 1567. november 11.: HURMUZAKI, XV/1. 626. p.; „Felségödnök alázatosan jelentjük, sokan vannak az felségöd országába, kik az oláh pispeknek, melyet felségöd kegyelmességéből az pispekségnek tisztire választott, nem engednek, hanem az régi papoknak és azoknak tévelgésinek engedvén ellenek állnak, ötet az ő tisztibe elő nem bocsátják; könyörgünk felségednek, hogy felséged országával az előbbi végezése szerént az evangeliomnak kegyelmesen engedjen előmenetelt és ez ellen való vakmerő bátorkodókat büntesse meg”. – Az 1568. június 6–13-i tordai országgyűlés végzései: EOE. II. 341. p.

⁴³ Minderről ld.: PÉTER KATALIN: A reformáció: kényszer vagy választás? Bp., 2004. 22–27. p.

zad elején is görög nyelven folyt a liturgia. P. Atanasov számos brassói 16-17. századi papról és diákról – Coresi, Dobre, Iane, Rad(u) Tempea stb. – bizonyította be, hogy nem román, hanem bolgár származásúak voltak. Igaz, a román kutatók kétkedéssel fogadták a bolgár szakember adatait.⁴⁴ Persze, az is lehet, hogy az ószláv nyelvhez való makacs ragaszkodásban csupán a titok iránti babonás tiszteletéről van szó, hisz az érthetetlen szent nyelven celebrált szertartást mindig valami titokzatosság lengi körül. Különben is a görögkeletiségben a forma (a rítus pontos elvégzése) sokkal fontosabb volt, mint a tartalom (mit mond a pap), ezért igazából nem számított az, hogy milyen nyelven zajlik a szertartás.

⁴⁴ ATANASOV, PETROV: L'imprimerie en Roumanie et les Bulgares de Braşov au XVIe siècle. (La collaboration culturelle bulgare-roumaine au XVIe siècle. In: *Études Balkaniques*, 1967. 123–139. p.

Az 1606. és 1608. évi artikulusok és a kegyúri jog: két példa a szabad vallásgyakorlat érvényesítési kísérletére az 1610-es években

Kruppa Tamás

A két alább elemzendő példa közti összekötő kapocs, hogy főszereplői, kezdeményezői felső-magyarországi katolikus nemesek, akik patronátusi jogukkal és a bécsi béke vallásügyi rendelkezéseivel kívántak élni birtokaikon, részben protestáns nemesekkel, részben saját jobbágyaikkal szemben. Mindkét eset 1620-ban a besztercebányai országgyűlésen hozott vallásügyi rendelkezéssel jutott átmenetileg nyugvópontra, amikor a protestáns fél a lehető legteljesebb szabadságát nyerte el hitének szabad gyakorlásában, de amely ugyanakkor rávilágított egy olyan problémára, amely véglegesen csak a 18. század végén oldódott meg. Mindkét eset már régóta ismeretes, irataikat kiadták, azonban kevés figyelmet kaptak, jóllehet ékesszólóan bizonyítják, hogy a magyar történelemben a lelkiismereti szabadság első törvénybe iktatását illetően oly fontos bécsi béke rendelkezéseinek gyakorlati megvalósítása milyen sok buktatót rejtett magában. És most nézzük első, időben közelebbi példánkat!

Ila Bálint a *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* XV. kötetében igen gazdag anyagot közölt a Thurzó Levéltár vallásügyi szempontból fontos irataiból. Ezek közt találjuk a Nagybiccsétől, Thurzó György rezidenciájától nem messze fekvő Trencsénteplic prédikátorának, Joannes Pannitonsorisnak Thurzóhoz írt 1609. október 18-án kelt levelét.¹ Ebben azt olvassuk, hogy Pongrácz Dániel és Wesselényi István Nagyszombatból Nedecbe hoztak egy áldozárt (*sacrificulus*), és arra kényszerítik teplici jobbágyaikat, hogy a Wesselényi kastélyba járjanak misére. Megtudjuk azt is, hogy az egyik leghatásosabb kényszerítő eszköze a nagyságos uraknak a nagy adók és egyéb terhek kivetése, amelyeknek révén vélték áttérésre bírni őket a katolikus hitre. Pannitonsoris ebben kérte Thurzó segítségét. Néhány nappal később a nevezetes Lányi Illés ugyanebben az ügyben kereste meg a biccsei nagyurat, de ő már csak Wesselényit említette a kényszerítés eszközeként.² Jóllehet Pannitonsoris Ila adatai szerint még 1616-ban is itt tartózkodott, a teplici vallási helyzetet illetően később is, legalábbis a ránk maradt iratok tanúsága szerint, inkább Lányi maradt aktív.³ 1613. április 13-án szintén az immár nádori tisztséget betöltő Thurzóhoz intézett levelében továbbra is Pongráczra, Wesselényire panaszkodik, illetve a kör kibővült a Wesselényi familiáris Permay Jánossal és a Pongrácz familiáris Nedeczky Andrással, akik tehát katolikus papot (*pontificius sacerdos*) akartak bevinni a faluba, amelynek érdekében még a tettegességtől sem riadtak vissza. A történetben megjelenik Wesselényi idősebbik fia,

¹ ILA BÁLINT: A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai. In: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XV. Szerk.: Mályusz Elemér. Bp., 1934. (továbbiakban: MPEA.) 84–85. p.

² MPEA. XV. 85–86. p.

³ MPEA. XV. 146–149. p.

Ferkó, a későbbi nádor is, akit Permay ékes szláv nyelven megkérdezett, hogy tudniillik milyen papot szeretne. Az ifjú a betanult (*edoctus*) választ vágta rá, hogy papezkát, vagyis katolikus papot.⁴ Nem tudjuk, mi lett az erőszakos eszközöket is felvonultató történet vége, 1620. június 29-én Czobor Erzsébet, Thurzó nádor özvegye levelet írt a nagyfalui lelkésznek, amelyben arról tudósította, hogy Michael Chelm bicsei lelkész isteni sugallattól (*divinus instictus*) vezéreltetve Teplicre fog menni, hogy elfoglalja az ottani parókiát. Hogy ennek az isteni sugallaton kívül az állás megüresedés volt-e az oka, nem tudjuk. Ezután az Ila által kiadott iratok elhallgatnak Teplic ügyében.⁵

A fentebbieket azért idéztem fel, mert ismerek egy levelet, amely megvilágítja a másik fél álláspontját, amiből jól látható, hogy a teplici történekről eddig egyoldalú, protestáns (lutheránus) szempontból tájékozódhattunk. A levél Wesselényi István keze műve, datálatlan. Írója nem akarja: a Wesselényiek hagyományosan katolikusok voltak, de István különösen buzgó volt, amit bizonyít, hogy a kálvinista ecsedi Báthory Istvánhoz hasonlóan irodalmat művelő főrangúként egy jezsuita meditációs könyv lefordításával ő is beírta magát az irodalomtörténetbe.⁶ A levéltári rendezés során a levéltáros kérdőjellel c.a. 1620-at írt rá, mivel a címzett Bethlen Gábor, akit Magyarország és Erdély fejedelmének titulál, ez pedig 1620. január 8-a előtt nem volt lehetséges.⁷ Lássuk tehát a levelet!

Wesselényi időben több évre visszanyúlva kezdi panasza tárgyának ismertetését, amelynek lényege, hogy miután egyik birtokán, Trencsénteplicen a lutheránus prédikátornak kitelt az ideje, a település lakói amellet döntöttek, hogy búcsút mondanak neki és helyére katolikus papot hívnak. Miután erről Thurzó György nádor értesült, magához hívatta az előjárókat és rákérdezett, hogy ez valóban az ő akaratuk-e, s miután erre egyhangúlag azt válaszolták, hogy mindez szabad akaratukból történt, megfenyegette őket. Látszólag nem is történt semmi, ám – folytatja Wesselényi – a legutóbbi pozsonyi országgyűlésen (1619–1620) kiderült, hogy a protestáns rendek sérelmeik felsorolása kapcsán többek közt napirendre vették a teplici egyház ügyét is, azzal a váddal, hogy erőszakkal vitték be oda a katolikus papot. És arra utasították a vármegyét, hogy járjon el az ügyben, amelyet az ispán és alispán útján meg is tettek, akik be sem várva az országgyűlés berekesztését és a határozat meghozatalát, még a gyűlés ideje alatt a patronátusi jog ürügyét felhasználva engedték, hogy a lakosság lutheránus része erőszakkal elfoglalja a templomot és a plébániát. Őt és fiait pedig nem engedték élni ősidóktól fogva élvezett patronátusi jogával, sőt a szabad felekezetválasztás törvény adta jogával sem. Ebben kéri tehát Bethlen segítségét.

Jóllehet 1620-ban Bethlen csapatai ellenőrizték Felső-Magyarországot, mégsem teljesen szokványos, hogy egy katolikus főúr a szabad vallásgyakorlatra hivatkozva a lutheránusokkal szemben egy kálvinista uralko-

⁴ MPEA. XV. 147. p.

⁵ MPEA. XV. 277. p.

⁶ BÁRÓ WESSELÉNYI ISTVÁN: Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje. Sajtó alá rend.: Tóth Margit. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 28.)

⁷ Ld. Függelék 2. sz.

dóhoz fordul, aki egyébként hadjáratának legfőbb kiváltó okát a katolikusok túlkapásaiban jelölte meg. Hogy ez nem véletlen, vagy kivételes eset lehetett, arra az lehet a magyarázat, hogy a fejedelem politikai célja elérése érdekében pragmatikusan – a felekezetek közti békességet az előtérbe helyezve – próbált a vallás igen érzékeny kérdéséhez nyúlni. Ezzel kapcsolatban csupán két mozzanatra hívnám fel a figyelmet: az egyik szimbolikus aktus, és Pozsonyban az 1619–1620-as országgyűlések színhelyén történt, amikor a fejedelem demonstratív végighallgatta a pozsonyi főtemplomban celebrált katolikus misét. Igaz, utána ugyanezt megtette az ökumenizmus jegyében a rákövetkező lutheránus és saját felekezete, a kálvinista istentiszteletekkel is. Más kérdés, hogy ezt a gesztust az a rendelkezése követte, amely a pozsonyi főtemplomot a lutheránusoknak juttatta, amelyet a katolikusoknak át kellett adniuk, megelégedve egy kisebb templommal. A másik – és ehhez az eljáráshoz szorosan kapcsolódó – lépése, hogy az esztergomi érsekség központjában, Nagyszombatban ugyanezt megtette, csak éppen fordítva, itt a katolikusoknak kedvezve. Az eljárás alapja mindkét esetben, és ezt nyilván iránymutatónak szánta, a felekezetek létszáma volt.⁸ Bethlennnek ez az úgymond, az irénizmus jegyeit magán viselő magatartása azonban nem feledtethette azt a tényt, hogy a két tábor merőben másként értelmezte az ország törvényeit, jelesül a most minket érdeklő vallásügyi rendelkezéseket. De előtte lássuk a másik példát!

Másik esetünk a Nyitra vármegyei Sándorfa (Sandorff) településhez kapcsolódik. A sándorfa plébánia és templom ügyét két különböző okmánykiadásból ismerem. Az időben korábbi itt is Ila közlése, amelyben találunk egy datálatlan levelet Apponyi Pál tollából Thurzó György nádornak, amelyben arra panaszkodik, hogy testvére, Apponyi Balázs és Pongrácz Dániel önhatalmúlag vittek be egy katolikus papot Sándorfára, holott ott az elődök, illetve a rokonság mindig is ágostai hitvallású papot tartottak. Kiderül még, hogy Apponyi és Pongrácz Forgách Ferenc bíborost keresték meg, aki írt az ügyben a nádornak, ő továbbította a levelet ennek a másik Apponyinak.⁹ Forgách levelére válaszol tehát (amely ugyan nem szerepel Ila gyűjteményében, viszont sikerült megtalálni), azt állítva, hogy nem a lutheránusok, hanem éppen fordítva, a katolikusok foglalták el a plébániát, pedig éppen, hogy ők vannak kevesebben. Ez utóbbi arra alapozza, hogy vetélytársainak kisebb a birtokrésze a korlátkői jószágban, amelyhez Sándorfa tartozik.¹⁰ Megtudjuk azt is, hogy az ügy már két éve húzódik, akkor vittek ugyanis oda egy katolikus papot, akit még egy másik is követett: a fluktuáció oka az lett volna, hogy a sándorfaiak nem akarták a papokat, ezért az ellenséges környezet távozásra kényszerítette őket. Kiderül még az a mondandónk szempontjából kulcsfontosságú momentum, hogy az Apponyi, a Pongrácz család, valamint enyingi Török István megosztva bírják a mezővárost, amely tehát nemcsak felekezetileg, hanem birtokosaik szempontjából is megosztott.

A levél datálását segíti az az Iványi Béla gyűjtését tartalmazó iratcsoport, amelyet az *Adattár* 29/1. kötetében tettek közzé. Ebben találunk két

⁸ ZSILINSZKY MIHÁLY: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. II. (1608–1647) Bp., 1891. (továbbiakban: ZSILINSZKY, 1891.) 186–187. p.

⁹ MPEA. XV. 208–210. p.

¹⁰ MPEA. XV. 209–210. p.

tanúkihallgatási jegyzőkönyvet, amelyek közül az első 1614. június 18-án kelt.¹¹ Ebből megtudjuk, hogy Szerdahelyi Mihály nyitrai alispán Apponyi Pál kérelmére tanúvallatást rendelt el Sándorfa és filiáléi ügyében. Szerdahelyi összesen 83 tanút hallgatott meg, akiknek öt kérdésre kellett választ adniuk: 1. a katolikus papok valóban csak két éve bukkantak fel, 2. akarják-e a Pongrácz Dániel és Apponyi Balázs által bevitt papot, 3. Pongrácz Dániel elvette-e a templom kulcsait, ahová nem engedi be a jabloncai papot és a sándorfai híveket, valamint hogy nyilván ennek következtében két gyereket harangozás nélkül temettek el, 4. megdobáltak-e egy temetési menetet, valamint tényleg nem engedik Sándorfán eltemetni a lutheránus hallottakat, akiket máshonnan is ide akartak hozni, 5. hányan vannak a katolikus és hányan a lutheránus hívek?¹²

A kihallgatás Apponyi Pál mellett érintette a levélben említett Török István jobbágysait is, akik nem meglepő módon azt vallották, hogy a településen mindig az ágostai hitvallást gyakorolták, illetve hogy lakói nem akartak és nem is akarnak csak lutheránus papot. Annyi azonban kiderül Török jobbágysának, Breniczky Andrásnak a vallomásából, hogy Apponyi Pál állítása nem egészen fedte az igazságot, tudniillik hogy a katolikus pap bevételére néhány közelebről meg nem nevezett sándorfai lakos hívására került sor. Pongrácz és Apponyi tehát nem teljesen önhatalmúlag léptek fel, illetve az sem teljesen fedte a valóságot, hogy a lutheránus híveket nem engedték be a templomba, hanem a sándorfaiak nem akartak bemenni oda, mivelhogy az a katolikusoké lett. Tőle tudjuk meg azt is, hogy a legnagyobb probléma, legalábbis Breniczky szerint, nem is annyira a papok konfesszionális hovatartozása, hanem az volt, hogy az új, katolikus pap a szentbeszédet és az imát is latinul mondta, amiből nem értettek semmit, holott hozzá voltak már szokva, hogy ezeket tótul hallgatják.¹³ A vizsgálat tehát nem meglepő módon a lutheránus birtokosok és parasztjaik győzelmét hozta.

Nem sokkal ez után a vizsgálat után született Forgách Ferenc bíboros levele Thurzó nádorhoz, amelyet, mint fentebb láttuk, továbbított Apponyinak. A bíboros Apponyival szemben azt állította, hogy Sándorfán mindig katolikus pap volt, és a helyzetet Bocskai általa lázadásnak aposztrofált fellépése változtatta csak meg. A bécsi béke értelmében azonban ezt vissza kell szolgáltatni eredeti tulajdonosaiknak, illetve használóinak. Forgách érvelése azért pikáns, mert éppen ő volt, aki minden erejével a bécsi béke, majd a koronázási törvények elfogadása ellen küzdött, amely, amint az újabb kutatási eredmények érzékletesen bemutatták, a világi és az egyházi hatalom látványos összecsapásában csúcsosodott ki.¹⁴ Visszatérve a levélre, a bíboros nem is annyira burkoltan azzal fenyegeti meg a nádort, hogy ha nem orvosolja a katolikusok jogos panaszát, illetve a törvénnyel

¹¹ A körmendi Batthyányi-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei. I. (1527–1625) Iványi Béla anyaggyűjtése. Sajtó alá rend.: Szilasi László. Szeged, 1990. ((Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 29/1.) (továbbiakban: Adattár. 29/1.) 167–173. p.

¹² Adattár. 29/1. 167–168. p.

¹³ Adattár. 29/1. 173. p.

¹⁴ Ld. TUSOR PÉTER: Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése. In: *Aetas*, 2000. 4. sz. 89–105. p.

való visszaélést, akkor egykori ellenlábasaéhoz, a császárhoz (II. Mátyás magyar király) fog folyamodni.¹⁵

A bíboros azonban nem pusztán a nádor józan belátására, és egészséges, a katolikusok szempontjaira is figyelő jogérzékére, hanem a világi hatalom egy másik fontos, a császárnál közelebbi tényezőjére is számított. Az országbírói hivatalt ugyanis ekkor testvére, az általa és a jezsuiták által¹⁶ megtérített Forgách Zsigmond töltötte be: az országbíró 1615. február 4-én Csepen kelt oklevelében arra utasította az esztergomi káptalant, hogy tartsanak tanúkihallgatást.¹⁷ A végeredmény március 31-én kelt: nem kevesebb, mint 440(!) tanút hallgattak meg.¹⁸ Talán nem meglepő, hogy ez alkalommal a másik fél igaza bizonyosodott be. Meg kell jegyeznünk, hogy Apponyinak és Pongrácznak nemcsak azért lehetett oka az elégedettségre, mert ők jóval több tanút sorakoztattak fel, hanem azért is, mert az ellenlábások jobbágyai közül többen azt vallották, hogy Sándorfán és filiáléiban, fiókegyházaiban mindig katolikus papok szolgáltak.¹⁹ A tanúvallomások értékét azonban rontja, hitelességüket gyengíti, hogy például az ez alkalommal is tanúskodó Breniczky András most azt vallotta, hogy ő katolikus papot akar, illetve hogy a településen korábban mindig is katolikus pap működött.²⁰ Nyilvánvaló, hogy vagy ekkor, vagy korábban nem mondott igazat: ő valószínűleg azok közé tartozott, akik saját jól felfogott érdekükben azt vallották, amit a vallatók hallani akartak. A győzelemnek azonban nem sokáig örülhettek a katolikus hívek és patrónusaik.

Thurzó György nádor 1615. szeptember 23-án az előző évben Szerdahelyi alispán által megejtett tanúvallatásra hivatkozva, és a Forgách által megejtett vizsgálatot figyelmen kívül hagyva elrendelte, hogy a templomot, és így a parókiát is, adják át a lutheránusoknak, miután megszavaztatta a kérdésben érdekelt összes település összes, mindkét felekezethez tartozó jobbágyát. Ez pedig a lutheránusok győzelmét hozta. Az egyszerű többségi szavazás eredményeként Sándorfára tehát visszakerült a lutheránus pap. A nádor rendeletében a szabad vallásgyakorlatra, vagyis a bécsi béke vallásügyi rendelkezésére hivatkozott („mivel penig libera est religio”). A másik, vallási szempontból nehezen megfogható és az artikulusban nem szereplő érv a többségi elv volt („mivel hogy többen találatnak kik az augusta confessiót kívánják és amplectálják”).²¹ Ami feltűnő, hogy a jus patronátusról egy árva szót sem ejtett.

Ha megpróbáljuk levonni a két fentebb említett eset tanulságát, akkor a következő megállapításokat tehetjük. Wesselényi, illetve Pongrácz és Apponyi a papok, illetve a templomok kapcsán elsősorban a jus patronátusra – valamint Wesselényi még a szabad vallásgyakorlatra – hivatkozott. Az ellenérdekelt fél – szintén Apponyiak és Pongráczok, csak a családok

¹⁵ Ld. a Függelék 1. sz.

¹⁶ TUSOR PÉTER: Forgách Zsigmond katolizálása. In: *Virtus et Constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére.* Szerk.: Imre Mihály et al, Debrecen, 2011. 640–645. p.

¹⁷ Adattár. 29/1. 179. p.

¹⁸ Adattár. 29/1. 192–191. p.

¹⁹ Adattár. 29/1. 184., 185. p.

²⁰ Adattár. 29/1. 189–190. p.

²¹ Adattár. 29/1. 196. p.

lutheránus tagjai – szintén a jus patronátussal hozakodtak elő, azzal érvelve, hogy a másik fél figyelmen kívül hagyja, hogy a vitatott településeken több birtokos osztozik, akik nem feltétlenül vallanak azonos hitvallást, ráadásul ők vannak többségben. És emellett természetesen ők is felhozták a vallásügyi cikkelyt. Ez alapján sem Thurzó, sem Forgách nem tehettek mást, mint hogy először is kikérdezték az érdekelteket, kizárólag ez alapján azonban nehezen lehetett volna ítélni, mivel mindkét fél a joggal és a törvényekkel összhangban ugyanarra hivatkozott, maradt tehát az egyszerű többségi elv. Úgy tűnik, hogy Apponyinak igaza volt, Sándorfán és a hozzá tartozó, nyilván templom nélküli településeken tényleg a lutheránusok voltak többségben. A Forgách-féle tanúvallatás alapvetően a sándorfaiak vallomásaira támaszkodott, míg a Thurzó-féle tartalmazza a sándorfaiakon kívül az ó- és újliszkai, jabloncai lakosokét is. Erre valószínűleg azért volt szükség, mert magán Sándorfán vélhetően a katolikusok voltak többségben, ez esetben tehát a lutheránusoknak kellett volna engedniük.²² Láttuk, hogy ez utóbbi felekezet tagjai közül többen is azt vallották, hogy katolikus papjuk volt, és kissé gyanús Apponyi fent idézett levelének az okfejtése, hogy tudniillik a lutheránus többséget szerinte az bizonyítja, hogy rokonának és Pongrácz Dánielnek kisebb a birtokrészük: ebben burkoltan az augsburgi vallásbéke híres cuius regio eius religio – Magyarországon törvénybe nem foglalt – elve, valamint a kegyúri jog jelenik meg. Két olyan érv, amelyek közül a másodikat, legalábbis az általam ismert iratokban, a lutheránus fél, nem kevés taktikai érzéket elárulva, a másik oldalnál sokkal kevésbé nyíltan hozott fel igaza bizonyítására. Thurzó azonban, aki, mint fentebb láttuk, a birtokközpontjához, Nagybiccséhez közel fekvő Trencsén-teplic esetében is fenyegetően lépett fel, nyilvánvalóan nem akarta szó nélkül hagyni a katolikus térhódítást, pontosabban pozícióik megerősítését. Ebben egyrészt kezére játszott, hogy nagy ellenlábasa, Forgách Ferenc bíboros nem sokkal a döntés után meghalt, valamint hogy ő töltötte be a nádori tisztséget, amelyhez természetesen megfelelő politikai nyomásgyakorló eszköz is a rendelkezésre állt. A két esetben, legalábbis számomra, a legtanulságosabb, hogy a nádor egyrészt – nemcsak e két esetben egyébként, amire az Íla-féle okmánykiadásban bőven találunk adatokat – a bécsi békében és a koronázási törvényekben lefektetett lelkiismereti szabadságot, tehát az ország új, modern törvényét előbbre helyezte a szokásjognál és az ország régi törvényeinél,²³ másrészt, mivel patthelyzet állt elő, kissé

²² Némileg árnyalja ezt a képet, hogy az egyik vallomást tevő, aki úgy tűnik, közvélekedést is képviselt, nem tudta eldönteni, hogy a pap katolikus volt-e: „nem bizonyos benne, ha pápista volt volna, mert sub utraque specie osztotta Sandorffon gyónás után is feleségek volt”. (A helyesírást modernizáltam.) Adattár. 29/1. 183. p. Mindez azonban, figyelembe véve a paphiányt, és az ebből fakadó szükséghelyzetet, nem zárja ki, hogy a pap esetleg mégis katolikus volt.

²³ Ehhez lásd Placido de Marra bécsi pápai nuncius egy érdekes jelentését (1609. december 18.), amelyben ismerteti Thurzó érvelését a pozsonyi országgyűlésen a Nagyszombatból elkergetett lutheránus prédikátor ügye kapcsán, hogy tudniillik, ha az ország törvényei (értsd itt: jus patronatus) ellentétbe kerülnek az országgyűlésen elfogadott határozatokkal (értsd vallásügyi cikkely), akkor a nádor az előbbit figyelmen kívül hagyhatja. Archivio Segreto Vaticano Segr. Stato, Germania 114A, fol. 332r.

kreatívan értelmezve az illetékességi kört, hisz figyelembe vehette volna a templomot fenntartó sándorfaiak akaratát, az egyszerű többségi elv alapján hozott döntést. Vagyis nem a szokásjog, de még csak nem is a törvény, hanem a matematika és a mögötte álló nyers politikai erő döntött. Úgy tűnik, hogy a templom megosztása, amely a fennálló helyzetben a legigazságosabb döntés lett volna, nem fordult meg egyik fél fejében sem.

A sándorfai templom és pap ügyét azonban a nádori döntés nem oldotta meg: II. Ferdinánd egyik kelet nélküli, de 1620 körülre keltezhető rendeletében ugyanis felszólítja a pozsonyi káptalant, hogy vizsgálja ki a minap Sándorfán történt gyalázatos esetet, amelynek szereplői a már említett Pongrácz István és több nemes, akik éjszaka rátörtek Apponyi Balázs familiárisának, Polyák Miklósnak a házára, ahol a misét celebráló Kolossy György sándorfai papot ütlegetni kezdték, majd a földre taszítva tovább verték, meggyalázva papi mivoltában. A vizsgálatra két héten belül kerítsenek sort, eredményét a királyi levéllel együtt küldjék el Pongrácznak és a támadásban érintett többi személynek, illetve terjesszék a királyi személyes jelenlét bírái elé.²⁴ A királyi parancsból tehát kiderül, hogy Thurzó egykori döntése ellenére végül mégiscsak katolikus pap került a parókiára, valamint az is, hogy a kedélyek finoman szólva ennyi év távlatában sem nyugodtak meg.

A két, egymástól független, de térben nem olyan távoli esetről a véletlennek köszönhetően 1620-ben hallunk utoljára. Fentebb láttuk, hogy mindkettő, de nyilván esetek sorát lehetne említeni ezen felül is, közös problémája a bécsi, illetve koronázás előtti törvények vallásügyi rendelkezése és a patrónusi jog közti kibékíthetetlennek tűnő ellentmondás. A Werbőczy Hármaskönyvében rögzített ősi szokás és a modern országgyűlési törvény közt feszülő ellentét szemmel láthatóan eltérő értelmezési lehetőségekre adott okot. Ennek lényegét a következőképpen foglalhatjuk röviden össze: a bécsi béke 1. cikkelye a nemesség, pontosabban a nemes renden lévők szabad vallásgyakorlatát mondta ki, azonban azzal a feltétellel, hogy a katolikus vallás sérelme nélkül történik mindez. Az 1608. évi koronázás előtti törvények a szabad vallásgyakorlatot kiterjesztették a végvárakban élő katonákra, valamint a mezővárosokban, falvakban lakó parasztokra is. Ez alkalommal azonban már nem került bele a katolikus vallás sérelme nélkül klauzula. A törvény természetesen nem rendelkezett a patrónusi jog eltörléséről, de korlátozásáról sem. Ezt a kiskaput a szembenálló felek a világi hatalom különböző fokait és tényezőit segítségül hívva próbálták, mint fentebb láttuk, több-kevesebb sikerrel a maguk javára kihasználni.

Az 1606, illetve 1608 óta eltelt bő évtized azonban rávilágított arra, hogy mivel eltörölni sem a jogot, sem a törvényt nem lehetett, szükség volt korlátozásukra, illetve módosításukra. De hogyan? Az 1620-ban kelt iratok rávilágítanak arra, hogy a Thurzó nádor által alkalmazott eseti módszer, kivizsgálás, megszámlálás, döntés finoman szólva nem elég hatékony, ami állóháborúhoz vezetett, amelyben a mérleg nyelvét sem a többségben lévő protestánsok, sem a királyi hatalom támogatását élvező katolikusok nem tudták a maguk javára billenteni. A két példaként elemzett esett rávilágít

²⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL. OL.) E 150. (= Magyar Kamara Archivuma. Acta Ecclesiastica Irregistrata.) 30t., nr. 56., fol. 94rv.

ugyanakkor arra is, hogy a probléma nem helyi jellegű volt, hanem beleágyazódott a rendek és a királyi hatalom konfliktusába, tehát egy tágabb politikai térbe, amely egyúttal azt jelentette, hogy megoldása sem várható helyi szinten nádori vagy királyi parancsok által, hanem azt törvényileg kell rendezni. Ehhez szolgáltatott alkalmat az 1610-es évek végén a nemzetközi politikában beálló változások, amelyek a magyarországi protestánsok helyzetét erősítették, széles távlatokat nyitva előttük, hogy a fentebb körvonalazott problémát véglegesen és a maguk javát szolgálva rendezzék.

Bethlen Gábor 1619. évi hadjárata, amelynek megindításához a legfőbb ürügyet a Habsburg birodalom protestánsainak vallási sérelmei adtak, alkalmat adott arra, hogy a fentebbi példákban is megtestesülő sérelmeiket a protestánsok a Magyarország fejedelmévé, majd királyává választott erdélyi fejedelem elé tárják. Zsilinszky Mihály a magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásairól írott munkájában bőszégesen adatolva tárgyalja az 1619-1620-as országgyűlések e tárgyba vágó vitáit.²⁵ Az általa ismertetett protestáns és katolikus gravamenek alapján a következőképpen foglalhatjuk össze a templomok, a jus patronatus, valamint a vallásügyi cikkelyek képezte problémát: mivel az ország törvényeinek értelmében nem nemesnek nem lehet tulajdona, még az a terület sem, amelyen a háza áll, következésképpen templom sem lehet birtokukban, mert az a földesúré. Ez volt röviden a katolikus rendek, amibe beleértjük a külön nem ülésező egyházi rendet is, álláspontja.²⁶ A protestáns rendek azonban joggal vetették ellene, hogy templom hiányában a hitet sem tudják gyakorolni, még ott sem, ahol már nincs is katolikus hívó, ámde a főkegyúr katolikus és nem engedi át nekik a templomot, pedig nekik törvény adta joguk a vallásuk gyakorlása.²⁷ Ez volt röviden az ő álláspontjuk. Látszólag nem kértek sokat, csupán annyit, hogy a vallásügyi rendelkezéshez illesszék hozzá, hogy *una cum templis*, azaz a templomokkal együtt, amely így törvényileg garantálta volna a nem nemesi renden lévők szabad templomhasználati jogát.²⁸ A helyzetet tovább bonyolította, ha mint például a teplici vagy sándorfai esetben, nemcsak a hívek, hanem a patrónusi jogot gyakorlók is felekezetiileg megosztottak voltak. Az 1619 nyarán Ferdinánd király által összehívott országgyűlés nem döntött ebben az ügyben, Bethlen beavatkozása azonban megváltoztatta a helyzetet. A két szemben álló fél, példánkban katolikus oldalról

²⁵ ZSILINSZKY, 1891. 118–128., 131–133., 145–149., 162–168., 172–180. p.

²⁶ ZSILINSZKY, 1891. 123., 127–128., 157. p. A másik, talán kevésbé védhető érvük az volt, hogy mivel a koronázás előtti törvényeket Mátyás még főherceggként, illetve gubernátorként, de nem királyként erősítette meg, így azok nem érvényesek. Ld. ZSILINSZKY II, 165–166. Ez azért volt fontos katolikus szempontból, mert mint láttuk, az 1608. évi törvényben már nem szerepelt a katolikus vallás sérelme nélkül megszorítás.

²⁷ ZSILINSZKY, 1891. 120., 163–165. p. Ez természetesen érvényes volt új templom építése esetén, hisz azt is egy meghatározott területre kellett építeni, illetve a finanszírozás akadályba ütközött volna, hisz a klérus érthető módon a tizedjövedelmeket nem engedte át a gyülekezeteknek, hogy abból a lelkészt tartssák, vagy új templomot emeljenek, amelynek a költségei is igen magasak voltak, sőt maguk emeltek új épületet a protestáns gyülekezet ellenében. Uo., 180. p. Egyszerűbb volt tehát a meglévők átvétele.

²⁸ ZSILINSZKY, 1891. 129. p.

Wesselényi István, az egymást követő pozsonyi országgyűléseken lényegében az imént röviden összefoglalt ellentét feloldását várta a fejedelemtől, aki végül a besztercebányai országgyűlés 2. cikkelyében törvényerőre emelte a már Thurzó nádor által gyakorolt, ámde törvényben addig nem rögzített többségi elvet, amely egyúttal értelemszerűen a patronátusi jog korlátozását is magával hozta.²⁹ A precedenst a pozsonyi és nagyszombati főtemplomok jelentették, amelyeknek a kérdését az 1619–1620-as országgyűlés rendezte, amire fentebb már utaltam.³⁰ A protestáns rendek öröme azonban nem tartott sokáig, ugyanis az 1622-es országgyűlés II. Ferdinánd király által szentesített törvényei közt a vallást illetően csupán az 1606-os, illetve az 1608-1609-es törvények ide vonatkozó rendelkezéseinek megerősítése szerepel, templomok, temetők, harangok zavartalan használata azonban már nem, az erre vonatkozó törvény tehát mindössze két évig volt érvényben.³¹ A protestáns templomok problémája (artikuláris helyek) nyugvópontra csak az 1791. évi XXVI. artikulussal jutott.

FÜGGELÉK

1. Forgách Ferenc bíboros, esztergomi érsek Thurzó György nádornak. Nagyszombat, 1614. szeptember 25.³²

Apponyi Pál a közelmúltban erőszakkal elfoglalta a sándorfai templomot, amely mindig is a katolikusoké volt, leszámítva a Bocskai-féle lázadást, amikor idegen (értsd protestáns) papot helyeztek oda. A bécsi béke rendelkezései alapján azonban vissza kell adni a katolikusoknak. A patrónusok és számtalan hívő is ezt sürgeti. Ne engedjen az erőszaknak és orvosolja a jogtalanságot. Nem szeretné a császár közbelépését kérni.

Illustrissime Domine et Affinis observandissime

Post salutem et servitorum meorum addictissimam commendationem. Non ita pridem Magnificus Dominus Paulus Aponi ecclesiam nostram in Sandorff violenter occupavit, cum semper nostrae religionis cultus in ea observatus fuerit, et sacerdos ordinis nostri parochiam obtinuerit, Bochkaiano tumultu excepto, in quo intrusus fuerat alienus, nostraque libertas eo tempore intercepta. Quae tamen alienato nobis non praeiudicat, Wiennensibusque articulis dictantibus ut tempore rebellionis ademptae ecclesiae catholicae, nobis restituantur. Accedit quod patronorum etiam, qui inferiores domino Paulo Aponi non sunt, et numerosorum parochianorum instantia me urget, ut ecclesiam nostri iuris ipsis restitutam velim. Quare Illustrissimam Dominationem Vestram oro,

²⁹ „...hogy a vallás gyakorlata... a templomokkal, temetkezéssel és harangokkal együtt mindenütt szabad legyen és senki... ne háborgattassék és ne akadályoztassék az ő vallásának szabad gyakorlatában sem templomának, temetőjének és harangjának használatában, sem fejedelemtől sem bármely földesuraktól.” ZSILINSZKY, 1891. 228. p.

³⁰ Ld. 8. sz. jegyz.

³¹ Magyar Törvénytár. 1608–1657. évi törvénycikkek. Ford.: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Jegyz.: Márkus Dezső. Bp., 1900. 179. p.

³² MNL. OL. E 150. 30t., nr. 67. – eredeti.

ut violentiam istam non ferat, sed quod iniuria nobis ablatum est, id ex iustitia mandet reddi, neque nos turbari in nostra fide, patiat. Noli Illustrissimam Dominationem Vestram in hac causa nostra praeterire, sperans eiusdem auctoritate restituendam hanc ecclesiam ne tandem contra domini Aponi impetitionem sacrae caesareae maiestatis protectionem cogar implorare. Si iuri nostro Illustrissima Dominatio Vestra patrocinari dignabitur, modis omnibus reserviam Illustrissimam Dominationem Vestram cui a Deo faelicia omnia precor. Datum Tyrnaviae 25 die Septembris anno 1614.
Illustrissimae Dominationis Vestrae

addictissimus servitor et affinis
cardinalis Strigoniensis

Illustrissimo Domino Domino comiti Georgio Thurzo de Bethlemffalva regni Hungariae palatino iudici Cumanorum, nec non de Arva eiusdem comitatus perpetuo comiti ac sacrae caesariae regiaeque maiestatis consiliario et per Hungariam locumtenentem etc. domino et affini observandissimo

2. Hadadi Wesselényi István Bethlen Gábor magyar és erdélyi fejedelemnek. 1620 körül.³³

Serenissime Princeps Domine Domine Clementissime

perpetuorum servitorum meorum in gratiam Serenitatis Vestrae humillimam subiectionem. Miért hogy az Úr Isten Felségedet törvényünk és szabadságunk restauratójára rendelte országunknak, hogy Felséges kegyelmessége ennyiben is reám extendáltassék, kelleték Felségedet az én alázatos supplicatiómmal megtanálnom. Mivel az bécsi pacificatio szerint liberum usum et exercitium religionis egynéhány gyűlésben főképpen tavalyban az nemes ország confirmálta és approbálta, és azt mostani unió is ratificálta, ahhoz képest lévén szabadságok arra faluknak és városoknak sponte et libere eandem acceptantibus. Teplicei parókiánusok egyben gyűlvén concludálták volt azt ez előtt egynéhány esztendővel, hogy kitelvéen akkorbéli prédikátoroknak ideje, római hiten való papot fogadjanak, mivel az előtt is régi hitnek vallásában éltenek, hanem Dersffy urak midőn az római vallást elhagyták volna, őket is arra kényszerítették, hogy egyet értsenek velük az parókiánusok is. Így lévén az dolog akkorbéli prédikátoroknak búcsút adtanak, kit Thurzó György uram, ónagysága midőn megtudott volna, Biccseré hivatta az parókiához tartozandó községet, erős hittel examináltatván őket, ha kényszerítésből-e földesuroknak avagy szabad akaratjokból esett volna az mutatio. Midőn mindnyájan uniformiter azon megesküdtek volna, hogy szabad akaratjuk szerint acceptálták volna az catholica religiót, sok rendbeli fenyegetései után ónagysága békével hagyta őket elmenni Biccserűl, kik azután elköltöztetvén az prédikátort és contentálván catholicus papot vittek be, in libero exercitio religionis voltak, és persistáltak pacifice accedente consensu primariorum patronorum parochiae mind ez ideiglen. Ez elmúlt utolsó pozsonyi gyűlésben nescitur quo casu az többi köziben írták be az teplicei parókiát is, ítlvén eo praetextu mintha község akaratja ellen vötték volna el, kinek elfoglalása az nemes vármegye adván viceispán uramnak exmis-

³³ MNL. OL. E 150. 30t., nr. 231. – eredeti.

sionalist pro prima vice viceispán uramat certis ex rationibus ab exequione inhibeáltuk, kinek őkegyelme helyt adván vármegyére reportálta.

Azután még kiküldötték ispán uramat, akkor is noha elég protestatiókat, és egyébféle legitima ratiókat asseráltak emberim. Szúnyogh uram is prohibeálta embere által ispán uramat, mivel jószága tartozik teplicei parókiához, miért meg nem lehetne az templomnak és parókiának in praejudicium dominorum fundi, tanquam patronorum primariorum elfoglalása. Az község is eléggé protestált, reclamált és obtestálta viceispán uramat, hogy gyűlésnek decisiojára hagyassa az executiót. De ispán uram semminek helyt nem adván, sub praesentis diaetae termino, holott exequiók is cessáltak volt, tüllem tanquam legitimo curatore, et tutore filiorum meorum et perconsequens fiaimtúl tanquam dominis fundi, et primariis patronis és az községtúl is, in praejudicium juris patronatus et contenta pacificationis tum Wiennensis tume vero aliarum constitutionum regni occupált, et néminemű parókiánusok instantiajára sub nomine patronis evangelicis adott meg, kik manu armata rohanván parókiára, ajtaját betörvén, occupálták, hasonlóképpen az templomba ablakon bemenvén, pro suo libitu occupálták, ezen gyűlésnek terminusa alatt. Mivel azért kegyelmes uram statuta publica minden rendekre extendáltatnak, és debito tempore szoktanak is az emberek élni vele, miért legyön az, hogy én, és az én fiaim teplicei parókiánusokkal együtt nem vagyunk szabadosok in libero exercitio et usu religionis acclausula szerint sponte et libere eandem acceptantibus. Könyörgök azért Fölségednek mint kegyelmes uramnak, tanquam curator et naturalis tutor fiaimnak, Felséged méltóztassák nekünk restituáltatni templomunkat, és az szegény község úgy mint parókiánusok ne angariáltassanak in conscientia lehessen liberum exercitiojok religiojoknak. Tudván hogy az nemes ország is szabadságokra való tekintetért, és megmaradásokért nem hagy bennünket in justis nostris viribus. Hogy penig kegyelmes uram expositióm Fölségednek helyes legyen, authentica attestatiót, kit régenten contra impetitores szedegettem volt Fölségednek indocumentum exhibiálok. Kegyelmes választ várván Fölségedtúl.³⁴

Serenitatis Vestrae

humillimus ac fidelis subditus

Stephanus Wesseleni de Hadad

Ad Serenissimum Dominum Dominum Gabrielem Dei gratia regnorum Hungariae Transylvaniae principem et Siculorum comitem etc. etc. Dominum Dominum meum clementissimum

³⁴ A szöveg helyesírását modernizáltam, a régies szófordulatokat és kifejezéseket azonban megtartottam.

1617 – a reformáció századik évfordulója Magyarországon

Szabó András

Keveset tudunk a reformáció első magyarországi jubileumának megünnepléséről, ezért tanulmányomban a szétszórta adatokat kísérlem meg összehasonlítani és értelmezni. A korábbi magyar szakirodalomban ráadásul a valós információk is valótlanokkal keverednek; szép példa erre Weber Samu 1908-ban megjelent cikkének egy bekezdése,¹ amelyben a szerző a következőket írja:

„A reformáció százados örömmünnepe 1617-ben sok alkalmat adott a protestantizmus várának erősítésére. Világi főuraink ekkor is megbizonyították bőkezűségüket. Lőcsén Thurzó Szaniszló az istentisztelet után az egész tanácsot meghívta vendégéül. Külön ünnepélyt is rendezett a család ősi várában, Bicsén, hol az ország mágnásai is összegyűltek és ragyogó fényt vetettek a százados reformáció emlékünnepeére. A jelenlévők közül felemlítendőek: Perényi Ferencz, György és Gábor, Pakóczy [sic!] György² és Zsigmond, Zrínyi György és Miklós, Nádasdy Pál, Révay Péter, Illésházy Gáspár, Szécsy Tamás és György, Prépostváry Zsigmond, Litzsch [!] János³ és István, Bocskay Miklós, Bánffy Ferenc, Zólyomi Dávid és többben.”

Előlegként csak annyit jegyzek meg, hogy a Lőcsére vonatkozó információ helyes, viszont a Bicsén lezajlott állítólagos főnemesi találkozóról szóló beszámoló a források súlyos félreértelmezésén alapszik. A felekezetek kialakulásának korában, a harmincéves háború előestéjén a magyarországi evangélikusok és reformátusok közötti kapcsolat még annyira feszült volt, hogy közös ünneplés elképzelhetetlen lett volna. A felsorolt nevek között ráadásul erdélyiek is vannak, például a református losonci Bánffy Ferenc, aki a wittenbergi egyetem kryptokálvinista korszakában volt tiszteletbeli rektor.⁴ Óriási dolog lett volna, ha Bánffy és a Rákóczi-fivérek megjelennek Bicsén, de erről szó sem volt. Azért is kizárt dolog, hogy egy ilyen találkozó létrejöhetett volna, hiszen a Bethlen Gábor uralmának megdöntésére törekvő, s a katolikus Homonnai Drugeth Györgyöt⁵ fejedelemmé tenni akaró Habsburg-politika elleni nyílt lázadásként értelmezték volna Bécsben. Végül pedig azt is le kell szögezni, hogy a család nagybiccsei várkastélya 1617 őszén Thurzó Imre kezében volt, Thurzó Szaniszló, akkor Szepes

¹ WEBER SAMU: A világiak vezérszerepe a protestantizmus fénykorában. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1908. 297. p.

² A szerző, mint a későbbiekből kiderül, Rákóczi György és Zsigmond nevét olvasta félre.

³ Helyesen: Listius János és István.

⁴ SZABÓ ANDRÁS: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613.* Bp., 2017. (Humanizmus és reformáció, 35.) 91–92. p.

⁵ BORBÉLY ZOLTÁN: Egy konvertita főúr Felső-Magyarországon: Homonnai Drugeth György. In: *Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon.* Szerk.: Kónya Péter. Prešov (Eperjes), 2013. 370–387. p.

vármegye főispánja, nem is lehetett volna egyszerre Lőcsén, és a több száz kilométerre, nyugatra fekvő Nagybiccsén.

Hogy tisztábban lássuk Weber Samu téves állításának forrásait, vizsgáljuk meg Kubinyi Miklós 1888-ban megjelent életrajzát Thurzó Imréről. Az ifjú mágnás, aki apja halála után átvette a birtokait, 1617 szeptemberében Tokajba utazott, s a kisvárdai várban megismerkedett jövőendő feleségével, bedeghi Nyáry Krisztinával. Visszafelé október 8-án betért Alsósztrégovára, Rimay Jánoshoz, s keresztvíz alá tartotta a költő Mária nevű leányát. Az életrajzíró ezt követően így fogalmaz:

„Mire Thurzó több mint két havi távollét után november 9-én valahára hazatért Bitsére, meghagyásából itt már javában folytak az előkészületek az ünnephez, mely a reformatio százados évfordulója alkalmából a magyar és erdélyországi protestánsok közmegegyezésével Márton napján, november 11-én vala megünneplendő [...] Tüntetés volt ez, az országban megindult ellenreformatio elleni tüntetés, mely az által, hogy az ünnepélyben a helvét hitvalláson lévő protestánsok is részt vettek, politikai jelentőséget is nyert.”⁶

Kubinyi ugyan nem sorolja fel a neveket, mint Weber, de ugyanazt állítja, viszont megadja a forrásait, amelyek a következők: Kazy Ferenc és Katona István történelmi összefoglalása, illetve Thurzó Imre és titkára, Závodszy György naplója. A naplókra később még visszatérünk, de nézzük meg közelebbről a két jezsuita történetírót. Kazy Ferenc 1737-ben először is beszámol arról, hogy a jubileumot a protestánsok sok helyen megünnepelték, legfőképpen Biccsén, Thurzó Imre városában, Eliaš Lani szuperintendens⁷ székhelyén. Összegyűltek a lutheránus hit pártfogói, és három napig tartott a megemlékezés. Ezzel folytatja: „Kik voltak azok a magyar előkelőségek, akik emiatt ünnepeket tartottak? Összefoglalja Prágai András, s a heidelbergi jubileumi disputációjában felsorolja őket.” Ezt követi fél oldalon keresztül a nevek felsorolása, amely Kazy szerint hibás, mert keveri a lutheránusokat és a kálvinistákat, s egy katolikust is protestánsnak tart. Egyébként is mit ünnepelnek ezen a kálvinisták (mondja), mikor 1517-ben Zwingli még fel sem lépett. Majd jön egy másik protestáns nemesi névsor, Szenci Molnár Alberté a *Postilla Sculteticából*.⁸ Katona István *Historia critica Regni Hungariae* című művében később, 1793-ban még Závodszy Györgytől vett át egy mondatot, majd lényegében változatlanul idézte Kazy Ferenc szövegét.⁹

⁶ KUBINYI MIKLÓS: Thurzó Imre, 1598–1621. Bp., 1888. (Magyar történelmi életrajzok.) 38–45. p.

⁷ BOGÁR JUDIT: Eliaš Láni. In: Magyar művelődéstörténelmi lexikon. Középkor és kora újkor. VI. köt. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Bp., 2006. 392–393. p.

⁸ KAZY FERENC: *Historia Regni Hungariae ab anno seculi decimi septimi primo ad annum ejusdem seculi trigesimum septimum*. Tyrnaviae, 1737. (továbbiakban: KAZY, 1737.) 130–131. p.

⁹ KATONA ISTVÁN: *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae*. Tom. X. Ord. XXIX. Vacii, 1793.

A probléma ezekkel a szövegekkel csak az, hogy Prágai András disputációjában hiába keresnénk a jelzett neveket, azok ott nem találhatók.¹⁰ 1985-ös könyvében már P. Vásárhelyi Judit is rámutatott, hogy Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivum* című egyháztörténeti összefoglalásából ered ez a téves információ.¹¹ Valójában a Prágainak tulajdonított is Szenci Molnár Albert névsora, csak a *Jubileus esztendei prédikáció* egyik ajánlásából származik.¹² Pápai Páriznak nyilván egy olyan kolligátum volt a kezében, ahol a két mű – Prágaié és Szenci Molnáré – egymás mellé került. Kazy és Katona nem állítja, hogy a névsor azonos lenne a nagybiccsei ünnepegység részvevőivel, a későbbi kutatók mégis így értelmezték a szövegüket, csak azért, mert egymás után következnek.

Mi történt akkor valójában Nagybiccsén? Thurzó Imre naplója viszonylag röviden számol be az eseményekről: eszerint az ünnepegések november 10-én, pénteken kezdődtek az esti szertartás eléneklésével és hangszeres muzsikával. Másnap, november 11-én, szombaton, Márton napján tartották magát az ünnepegést, amely még a következő napon, november 12-én, vasárnap is folytatódott.¹³ Závodszy György rövid beszámolójából egy kicsit több kiolvasható: szerinte azért imádkoztak a templomi megemlékezésen, hogy a lutheri reformációt Isten tartsa meg bármiféle eretnekség támadásaival szemben.¹⁴ Az eretnekségek közé nyilván a kálvinistákat is odaszámították, s ez a megfogalmazás ékesen cáfolja a későbbi kombinációkat a reformátusok állítólagos jelenlétéről. Thurzó Imre nemrég tért haza az ortodox lutheránus Wittenbergből, ahol az egyetem tiszteletbeli rektorának is megválasztották. Tartotta a kapcsolatot egykori tanáraival, s Jeremias Spiegel professzor 1617. szeptember 19-én elküldte neki a wittenbergi jubileumi programokat, így a nagybiccsei ünneplés közvetlenül is

¹⁰ PAREUS, DAVID – PRÁGAI ANDRÁS: *Thema seculare de causis [...] propositum [...]* Heidelberg, 1617. (RMK III. 1202.) Online: books.google.com – 2017. december.

¹¹ VÁSÁRHELYI JUDIT: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében.* Bp., 1985. (Humanizmus és reformáció, 12.) 47–49. p. – Köszönöm a szerzőnek, hogy felhívta erre a figyelmemet.

¹² Abraham Scultetus eredeti felsorolását Szenci Molnár Albert kibővítette. – Uo., 47–48. p. (Vö. RMNy 1166.)

¹³ „10. [Novembris] Post prandium ichoavimus hic Bittchae cum bono Deo celebrationem jubilaei, cum solenni decantatione vespertinarum precum, et musica instrumentali aliquot generis. 11. [Novembris] In festo beati Martini, divi nostri Lutheri reformationis memoriam recalebamus solenniter. 12. [Novembris] Idem festum, et jubilaea solennitas est continuata.” – Praenotationes exscriptae calendariis comitum Georgii et Emerici THURZO per Ioannem Theodosium Reviczky de Revisnye, dominii Arvensis archivarium. Arvae, 1806. – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. (továbbiakban: OSzKKt.) Fol. Lat. 405., f. 31r–v.

¹⁴ „10. 11. et 12 Novembris Festivitas Iubilaei Ecclesiastici in Templo Byttchensi, ritu ac Ceremoniis pientissimis solenniter celebratus maxime ex eo, quod ante 100 annos ex densissimo Papatus caligine verbum suum Sacrosanctum eruere, Ecclesiamque Organo divinitus excitato Domino Martino Luthero beatae memoriae pristinae luci restituere dignatus sit: Quam ut etiam imposterum ad finem usque Mundi contra quosvis Hereticorum impetus, et assultus potenter tueri velit, Communi eaque publica prece oratum est. – ZÁVODSZKY GYÖRGY: *Consignatio.* – OSzKKt. Quart. Lat. 3075., f. 99r.

kapcsolódhatott a szászországihoz.¹⁵ Még az időpont is ugyanaz volt, a német protestánsok a régi, Juliánus-naptárt használták, míg Magyarországon az új, Gregorián volt már a hivatalos. A protestánsok Magyarországon sem lelkesedtek érte, mert a bevezetése egy római pápához, XIII. Gergelyhez fűződött, de az államhatalom kikényszerítette az elfogadását.¹⁶ A Gergely-naptár ekkor még tíz nappal járt a Julián-naptár előtt, tehát Thurzóék valójában a régi kalendárium szerint ünnepelték meg a reformáció évfordulóját, nem október 31-én, hanem november 11-én. A Márton napra (Luther névnapjára) hivatkoztak ugyan, de nem ez volt az időpont kijelölésének valódi oka.

Érdeemes ezek után közelebbről is megnézni az események németországi hátterét. Egy esztendővel a harmincéves háború kitörése előtt az országban farkasszemet nézett egymással a Protestáns Unió és a Katolikus Liga. A Protestáns Uniót a pfalzi választófejedelem, V. Frigyes vezette, aki igényt tartott a német protestánsok vezetőjének rangjára, szövetségének valóban voltak lutheránus tagjai is. Nagy hátránya volt, hogy református vallását a Német Birodalom akkori törvényei nem ismerték el bevett felekezetnek. Vele szemben a reformátusokkal ellenséges szász választófejedelemiség, amely politikailag a Habsburgok mellett állt, az evangélikusok nevében lépett fel, hisz az ő területén volt Wittenberg, a reformáció szülővárosa, az ország vezető egyetemével.

A Protestáns Unió 1617 elején Heilbronnban tartott gyűlésén úgy határozott, hogy hálaadó ünnepet kell tartani a reformáció jubileumán, ezt eleinte a húsvét utáni vasárnapra tervezték, majd november 2-re halasztották.¹⁷ A wittenbergi egyetem nem sokkal később arra kérte I. János György szász választófejedelemet, hogy az egyetemalapítás 1602-ben lezajlott jubileumának mintájára ünnepelhesse meg a reformáció századik évfordulóját. A kezdeményezés ettől kezdve bekerült a politikába, a választófejedelem kimondotta a pfalziak (tehát a reformátusok) ellenében szervezett országos ünneplést 1617. október 31-ére, hangsúlyozva, hogy ő a német protestánsok vezetője. Részletes instrukciót is kiadott augusztus 12-én, amelyben még az ünnepi istentiszteletek textusait és az elhangzó énekeket is megadta.¹⁸ A két választófejedelem vetekedése kifejezetten jót tett az ünnepnek, amelynek középpontjában mindenütt a prédikáció és az úrvacsora állt. Az egyetemi városokban egy hétig is elhúzódott az ünneplés, disputációkkal, beszédekkel, promóciókkal. A városokban zenei események kísérték a jubileumot: Drezdában például Heinrich Schütz kompozíciója hangzott el. Sok

¹⁵ A Thurzó család és a wittenbergi egyetem. Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai, 1602–1624. Kiad.: Dományházi Edit – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Latzkovits Miklós. Szeged, 1989. (Fontes rerum scholasticarum, 1.) 237–238. p.

¹⁶ A naptárreform elfogadásáról a magyarországi protestánsoknál részletesen: SEBŐK MARCELL: Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története. (1554–1600) Bp., 2007. (Mikrotörténelem, 1.) 135–160. p.

¹⁷ SELDERHUIS, HERMANN: Wem gehört die Reformation. Das Reformationsjubiläum 1617 im Streit zwischen Lutheranern und Reformierten. In: Calvinismus in den Auseinandersetzungen des frühen konfessionellen Zeitalters. Hrsg.: Selderhuis, Herman J. – Leiner, Martin – Leppin, Volker. Göttingen, 2013. 70–71. p.

¹⁸ CYPRIAN, ERNST SALOMON: Vorrede. In: Tentzel, Wilhelm Ernst: Historischer Bericht vom Anfang und ersten Fortgang der Reformation Lutheri. Leipzig, 1717. c 4v–e 4r.

helyen felvonulásokat tartottak, nagy mennyiségű röplap jelent meg, s számolatlanul verték az eseményről megemlékező érmeiket. Az egyháztörténetészek megállapítása szerint az első százéves jubileum nagy hatással volt az európai kultúrára, annak folytonos évforduló-mániájára.¹⁹

Ezek után térjünk vissza Magyarországra és Weber Samu már idézett cikkéhez, s az általa említett lőcsei események forrásaihoz. Hain Gáspár krónikája 1617. november 13-as dátummal számol be az ünnepi istentiszteletről, amelyen kétszázan vettek úrvacsorát, s a szertartást szép zenével zárták le.²⁰ Sokkal több információt elárul ennél Hain Gáspár forrása, Peter Czack krónikája, amelynek kézírata ma az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban található.²¹ Ebben a történelmi feljegyzésben szintén a téves november 13-i dátumot olvashatjuk – valójában november 11-én, szombaton (Márton napján) és 12-én, vasárnap történtek az események. Czack először is leszögezi, hogy az egész ötvárosi esperességben megünnepelték a jubileumot, tehát Kassán, Lőcsén, Bártfán, Kísszebenben és az egész egyházkerületben is; ez egyúttal a lőcsei reformáció 73. esztendeje volt. Szombaton este a szokásos zenés szertartás következett, s Peter Zabler plébános, az egyházkerület püspöke prédikált a Márton napra eső ige, Lukács evangéliumának 16. fejezete alapján. Másnap ugyanő két prédikációt tartott Máté evangéliumának 24. fejezete és a 122. zsoltár alapján, majd elénekelték a *Herr Gott, dich loben wir* kezdetű éneket. A felsorolt igehelyek nem azonosak azokkal, amelyeket a szász választófejedelem javasolt a saját országának, tehát itt nem követték szorosán a német példát. A jelzett ének a *Te Deum Laudamus* kezdetű ismert latin himnusz Luther által készített német fordítása, s ez viszont ott van az I. János György által javasoltak között. Ezt nagyobb ünnepeken vették elő a Szepességben is, s váltakozva énekeltek a versszakait, a páratlanokat egy szólamban, a párosakat több szólamban, esetleg a vokális ének váltakozott a hangszeres zenével.²² Az ének után következett az ünnepélyes úrvacsoraosztás kétszáz fő részvételével, amelyen az egész városi tanács részt vett, majd egy zenés zsoldárfeldolgozás zárta az ünnepséget. (Peter Czack nagyon rossz helyesírású szövege itt a 190. zsoltárt említi, nyilván elírásból.) Az ünnepségen részt vett Thurzó Szaniszló, a későbbi nádor is előkelő kíséretével együtt, s utána megvendégelte az egész városi tanácsot.

Hasonló megemlékezéseket tartottak másutt is a Magyar Királyságban élő evangélikusok. A sáros-zempléni esperesség közgyűlése 1617. októ-

¹⁹ Wendebourg, Dorothea: *Vergangene Reformationsjubiläen. Ein Rückblick im Vorfeld von 2017*. In: *Der Reformator Martin Luther 2017. Eine wissenschaftliche und Gedenkpolitische Bestandsaufnahme*. Hrsg.: Schilling, Heinz. Unter Mitarbeit: Mittelhammer, Anne. Berlin–München–Boston, 2014. (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien, 92.) 262–267. p.

²⁰ HAIN GÁSPÁR: *Szepességi avagy lőcsei krónika a kedves utókor számára*. Kiad.: Véber Károly. Bp., 1988. (Magyar Hírmondó.) 147–148. p.

²¹ Peter Czack lőcsei krónikája. – *Főszékesegyházi Könyvtár (Esztergom)*, Batthyány-gyűjtemény, Cat. V. Tit. III. g., f. 56r–v. – Köszönettel tartozom Szabó András Péternek, aki felhívta a figyelmemet a forrásra, s a megfelelő oldalak másolatát a rendelkezésemre bocsátotta.

²² RENNERNÉ VÁRADI KLÁRA: *Adatok a szepesi huszonnégy királyi város XVI–XVII. századi zenei életéhez*. In: *Zenetudományi Dolgozatok*, 1983. 99. p.

ber 25-én a héthársi templomban határozta el a jubileum megünneplését énekekkel, imával és prédikációval, november 10. és 12. között.²³ A bányai egyházkerület gyülekezeteit Samuel Melik szuperintendens, breznóbányai lelkész szólította fel a megemlékezésre.²⁴ Itt már bizonyos nehézségek adódtak, ugyanis a Körmöcbányán lakó Georg Flesch von Lerchenberg – egyébként szintén evangélikus – kamaragróf²⁵ le akarta állítani az egészet, s a kincstári tiszteknek megtiltotta az ünnepségeken való részvételt. Mint állami hivatalnok attól félt, hogy a rendezvényeket őfelsége elleni ellenszegülésnek, s vakmerő lázadásnak magyarázhatnák, s ez a bányavárosoknak ártalmas lenne. A városokat ez nem érdekelte, s egyhangúlag elhatározták, hogy november 12-én, vasárnap minden fény és pompa nélkül megemlékeznek a jubileumról.

A szórványosan fennmaradt adatok alapján összességében elmondható, hogy a Habsburg-oroszország evangélikusai a németországiakkal egy időben – gyakorlatilag a régi naptár szerint – mindenütt megtartották a reformáció századik évfordulóját. Ugyan az ország lakosságának és vezető rétegének többsége ekkor még protestáns volt, de 1616 óta már Pázmány Péter ült az esztergomi érseki székből, s javában folyt a főnemesség áttérése a katolikus vallásra. Kazy Ferenc meg is jegyzi kaján örömmel, hogy a felsorolt mágnások közül a következő időszakban alig maradt meg néhány protestánsnak.²⁶ Wittenberg neveltje, Thurzó Imre fiatalon meghalt, özvegyét, Nyáry Krisztinát katolizálása után Eszterházy Miklós vette feleségül. Neki ez már a második ilyen típusú házasságkötése volt, úgy látszik gyanús körülmények között elhunyt protestáns főnemesek özvegyeire specializálta magát.²⁷ A 17. század folyamán az ország vallási képe átalakult, a kétszázadik évfordulót már kisebbségben lévő protestánsok ünnepelhették.

További kutatások tárgya lehet, hogyan élték meg az erdélyi szászok a reformáció százéves évfordulóját. Semmit sem tudunk ezen felül a reformátusokról, a pfalzi kezdeményezésnek, benne Prágai András disputációjával, elméletileg Magyarországon és Erdélyben is visszhangot kellett kapnia, hiszen a Heidelbergben tanuló diákokon keresztül nagyon erős volt az összeköttetés. Az ismert források ugyanakkor nem beszélnek ilyesmiről, ez persze nem zárja ki, hogy ne lettek volna 1617. november 11–12-én református templomokban is ünnepi istentiszteletek.

²³ HÖRK JÓZSEF: A sáros-zempléni ev. esperesség története. Kassa, 1885. 71. p.

²⁴ BREZNYIK JÁNOS: A selmebányai ágost. hitv. evangélikus egyház és lyceum története. Második és harmadik füzet. Selmebánya, 1899. 14. p.

²⁵ GÖMÖRI GYÖRGY: Jean-Baptiste Morin észak-magyarországi bányalátogatása 1615-ben. In: *Irodalmi Szemle*, 1989. 967. p.

²⁶ KAZY, 1737. 131. p.

²⁷ Eszterházy pályafutásáról: ESTERHÁZY PÁL: Galantai gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora. 1–3. köt. Pest, 1863–1870.

Isten nevében. (?) Az első világháború protestáns értelmezései*

Csíki Tamás

„A világtörténelmet még senki sem csapta be, legfennebb a történettudósokat, de hát ezeknek úgyszólván az a kenyerük, hogy becsapattassanak.” (Ravasz László, 1914.)

Az utóbbi években növekedett a protestáns egyházak I. világháború alatti történetével foglalkozó munkák száma, ezek az emberi és anyagi áldozatokra, a lelkigondozásra és a tábori lelkészet szervezetére vagy – talán kisebb hangsúllyal – a szellemi mozgósításra, a háborúra irányuló vallási gondolkodásra is kitértek.¹ Ebben a tanulmányban az utóbbi témához csatlakozom, és azt vizsgálom, hogy a protestáns egyházak képviselői a háborúnak milyen teológiai és ideológiai értelmezéseket adtak, és ez a világtörténelminek minősített esemény miként volt illeszthető a hazai protestantizmusnak a közbeszéd tárgyává váló kulturális és politikai hagyományába. A kérdés úgy is feltehető, a háború miként alakította – csupán e tradíció legfontosabb elemeire utalva – a protestantizmusnak a liberalizmushoz fűződő kapcsolatáról, civilizációs hatásairól és nem utolsósorban a nemzeti identitás erősítésében betöltött szerepéről folytatott diskurzusokat. A felekezeti sajtóban, illetve önállóan megjelent szövegek ugyanakkor, melyek között teológusok és egyházi vezetők által egyesületekben és iskolákban tartott beszédek vagy lelkészek prédikációi is voltak, lehetőséget nyújtanak annak vizsgálatára, miként mozgósították híveiket a részvételre, milyen tudati és emocionális azonosulásformákat közvetítettek, és volt-e mód a háborúval és a háborús politikával szembeni állásfoglalásra. A szerzők gyakran azzal érveltek, hogy a világháború nemcsak a történelem menetében, hanem a protestáns egyházak életében is fordulópont, ami a szerepvállalásukon kívül a belmisszióra, az államhoz fűződő kapcsolatukra, a felekezeti konfliktusokra, sőt a jövőjükre, a szellemi megújulás alternatíváira irányította a figyelmet – a szövegek ennek elemzésére is módot adnak.

A háború értelmezései

A protestáns egyházak vezetőit és lelkészeit 1914 nyaratól mélyen foglalkoztatta az a „kibékíthetetlennek látszó” ellentmondás, mely Isten, a „tökéletes szellemi hatalom és a hozzá fűződő bölcsesség, igazság, jóság és szere-

* A tanulmány az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában, az OTKA támogatásával készült.

¹ BRANDT, JULIANE: „Jesus und der Weltkrieg. Das Schicksal nationalen Gedankenguts des ungarischen Protestantismus im Ersten Weltkrieg. In: Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa. Hrsg.: Schulze Wessel, Martin. Stuttgart, 2006. 155–180. p. (továbbiakban: BRANDT, 2006.) 155–180. p.; SZABÓ ÉVA: A református katonai lelkigondozás nehézségei az első világháborúban. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2013. 4. sz. 51–59. p.; SZABÓ DÁNIEL: Vallás és háborús lelkesedés. In: *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*. Szerk.: Lukács Anikó. Bp., 2013. 338–348. p., 344–346. p.; Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve. Szerk.: Baráth Béla Levente. Debrecen, 2014.

tet eszménye”, valamint a háború, vagyis az emberi életek, a „zavartalan családi és egyéni jólétek [...] folytonos pusztulása, gyermekek, nők, elaggott szülők rettenetes sorsa, ínség, gond, nyomor, bánat és gyász rettentő tapasztalása” között fennállt.² Ennek feloldására törekedtek az Isten és a háború, Jézus és a háború vagy a háború és a vallás viszonyát taglaló beszédek és írások, melyek különböző érveket használtak. Mindenekelőtt az ószövetségi példák, a prófétizmus és az utolsó ítélet igazolta, hogy a háború a haragvó Isten akarata, az elkövetett bűnök „legborzasztóbb” büntetésének eszköze, de a kereszténység története, a korinthusi és efézusi pártharcok, a keresztényüldözések, a keresztes háborúk és a vallásháborúk is mind-mind azt bizonyítják, hogy a vallásos hit „belső érzelmi és tapasztalati világtól” nem idegen a háború. Ezért „a mai embernek sincsen joga ahhoz, hogy e borzalmas háború láttára elveszítse hitét Isten örök atyai jóságában, céljai szentségében és világhalkormányzása bölcsességében”.³

Kevésbé volt egyszerű Jézus személyiségének, cselekedeteinek és tanításainak összegegyeztetése a háborúval. Gyakori motívuma a szövegeknek, hogy Jézus „a politikával absolute nem foglalkozott”, társadalmi életszabályok alkotásától tartózkodott, és az ’Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené’ paranccsal nemcsak a két hatalmat választotta el, hanem az állam „felsőségét” is elismerte, „amivel szemben teljesíteniük kell kötelességeinket”.⁴ Emellett az evangéliumi Jézus újszerű vonásai erősödtek fel a háború alatt. Kenessey Béla, az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke 1914 novemberében a kolozsvári teológián tartott előadásában úgy érvelt, hogy a középkor óta hagyományozódó Krisztusképek „olyan puhák, olyan szelídek lettek, hogy szinte férfiatlanná váltak [...], ábrándozó nők imádatának tárgya, megtört szívek szelíd lelkipásztora. Ez a Jézus azonban mégsem az igazi.” Jelleméhez tartozik ugyanis a harag, az ítélet, az erő és a parancsolás, és ’nem azért jött, hogy békességet bocsásson a földre, hanem hogy fegyvert.’⁵ A Bibliából tetszőlegesen kiragadott textusokat azonban nemcsak a teológiai fakultásokon, egyházi gimnáziumokban és irodalmi körökben tartott előadásokon idézték a mentális meggyőzésre és a háború helyes teológiai értelmezésére, hanem a szözsékeken is, ahol a mozgósítás és a lelkesítés, a megtérésre és az imára buzdí-

² GEDULY HENRIK: Háború és vallás. Nyíregyháza, 1915. (továbbiakban: GEDULY, 1915.) 4–5. p. (Geduly Henrik püspök 1915. május 15-én a nyíregyházi evangélikus főgimnáziumban tartott előadást.)

³ GEDULY, 1915. 6. p.; BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE: Nemzettudat és áldozat. Nemzeti és vallásos motívumok az első világháború református értelmezéseiben. In: Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáraitra, diákjaira emlékezve. Szerk.: Baráth Béla Levente. Debrecen, 2014. 117–134. p. (továbbiakban: BALOGH, 2014.) 124–125. p.

⁴ RÁCZ LAJOS: Jézus és a világháború. In: Háborús előadások. Sárospatak, 1916. 7–25. p. (továbbiakban: RÁCZ, 1916.) 8–10. p. (Rác Lajos református lelkész, főiskolai tanár 1916. január 23-án a Sárospataki Irodalmi Körben tartott előadást.)

⁵ KENESSEY BÉLA: A háború és a vallás. In: Háború és élet. Felolvasások. Kolozsvár, 1914. 1–20. p. (továbbiakban: KENESSEY, 1914.) 10–12. p. (Máté 10,34.)

tás, a hátország szellemi egyesítésének, vagyis a közvetlen háborús propaganda eszközeivé váltak.⁶

Fontos megemlíteni, hogy Isten és a háború kapcsolatáról az előbbiektől eltérő álláspont is nyilvánosságot kaphatott. 1915 januárjában jelent meg Nagy Lajos, gyúrói evangélikus lelkész „hitvallása”. Tudja, hogy kevesen vannak, akik úgy gondolkoznak, mint ő, mert tiltja a nemzeti érzésük, mégis kimondja, hogy ezt a kapcsolatot az ember alkotta csupán, aki „az Isten nevével szentté avatja a háborút, hogy annak leple alatt azután minden förtelmet elkövethessen, melyek az örök szegényen és örök gazság bélyegét nyomják elkövetőikre”. Aki azonban elmélyed az evangéliumban és Jézus közelségébe kerül, az a háborút szentnek nem mondhatja. A lelkész ezután a politikai „hitvallását” is megfogalmazta: a háború nem csupán szent, hanem – világi értelemben – igazságos sem lehet. „Különösen igazságtalan, mikor a háború gondolata, a vérengzési vágy nem a népmilliók lelkéből pattan ki és gyújtja föl a lelkeket, hanem az egyszerű hatalmi, terjeszkedési kérdéseknek az eszköze.”⁷ Nagy Lajos tehát egyszerre tiltakozik a háború szakralizálása és az ellen, hogy a vallást a mozgósításra, a hitet a lelkesítésre használják fel, és polemizál azzal az elsöprő többséggel, akik a részvételt az ’igazságos háború’ képzetével legitimálták.⁸

⁶ Marjay Károly mezőtúri református lelkész 1914 szeptemberi prédikációjából idézek: „Ebben a fegyverek zajától hangos világban, nemzetek, népek élet-halálharczában a bizakodó reménység nemes optimizmusára van szükségünk. Itt a próba, az utolsó nagy próba! Véték a kétségbeesés pesszimizmusával ernyeszteni a küzdők karját, bánatbarejtődöztek szívét. Pedig most hány lélek reménysége szárad el! Meginognak még az erősek is. Hamisságot beszél sokaknak szája. Rettenetes volna, ha csak a büntetéstől való félelem miatt hallgatna el a rossz híreket hordozók fekete serege [...] Temérdek bűnünk, hitvány mulasztásaink ellenére is ránk bízta az Úr e vérvizatarban akaratának szólását, cselekedeteinek hirdetését. A magyar nemzet: e vadolajfa beoltatott a szent gyökérbe, hogy az igaz olajfa zsírjának részese lehessen [...] Az Isten a mi reménységünk! Így merjük ajkunkra venni a zsoltáros király bízó szavát: »Nem halok meg, hanem élek és hirdetem az Úrnak cselekedeteit.«” MARJAY KÁROLY: „Nem halok meg!” In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914. szeptember 27. 561–562. p.

⁷ NAGY LAJOS: Isten és a háború. Bp., 1915. 7., 13–14. p. Vö.: BRANDT, 2006. 168–169. p.

⁸ Nagy az *Evangelikus Őrálló* című lapban fejtette ki, miért írta le gondolatait, ami a háborúval, illetve a háborús lelkesedéssel és az egyházi propagandával szembeni nyílt vagy mentális ellenállás szűk lehetőségére is utal. Egyrészt protestálni kívánt azzal a többséggel, akik a háborút Isten akaratának tekintik, másrészt a kimondott szó erejében bízva bátorítani akarta azokat, akik az ezzel ellentétes véleményüket nem merik megfogalmazni. Ennek szemléltetésére az egyik lelkésztársa hozzá küldött leveléből idéz: „Azt a hangot csendítetted meg – írja, amelyen nálunk nem beszélni, de gondolkodni is kevesen mernek – most. Reád nézve az lehet a legnagyobb elismerés, ha a munkád olvasásánál mindenki azt érzi, amit én; én is azt gondoltam, csak meg nem írtam.” Hogy 1914 végén, 1915 elején nem volt gyakori ez a hang, azt jelzi, hogy Ady a *Világban* hívta fel a figyelmet a gyúrói pap munkájára, és köszönte meg hálással a gondolatait, melyek azokat vigasztalják (őt magát is), akik „nem tudják magukat átadni a kívánatos, jó tömegszuggesztiónak.” NAGY LAJOS: Miért is írtam az Isten és a háború c. értekezést? In: *Evangelikus Őrálló*, 1915. április 3. 137–138. p.; ADY ENDRE: A gyúrói pap. In: *Világ*, 1915. február 28. 6. p.

De mi teszi a háborút igazságossá, és ennek milyen történeti, teológiai és etikai érveit olvashatjuk a szövegekben? Geduly Henrik püspök szerint ez a háború a legszigorúbb valláserkölcsei elvek alapján „önvédelmi harc”, és a mérhetetlen áldozatot egyetlen „oltár épségéért és dicsőségéért” kell vállalnunk, melynek neve az „ezeréves magyar haza békéje, biztonsága és boldog jövődjé”.⁹ Rácz Lajos hasonló gondolatokat fogalmazott meg: a háborúban való részvételt a haza, a nemzet és az állam szentségének és erkölcsi nagyságának megőrzése, továbbá őseink emlékének és családunk életének megvédelmezése teszi szükségessé.¹⁰

Ebben az érvelésben Jézus, a 16. századi nagy reformátorok, valamint az újjáéledő biblikus történetiszemlélet is helyet kapott. „Jézus elsősorban a hazájáért élt és munkált [...], s vajon nyugodt lélekkel tűrte volna, ha egy barbár ellenség feldúlja, végigpusztítja hazáját, felkoncolja annak lakosait” – teszi fel a retorikai kérdést Rácz Lajos sárospataki hallgatóinak.¹¹ Nagy Béla református lelkész a szószerűen arról prédikált, hogy Zwingli a harcmezőn halálával „pecsételte meg hite és hazája iránti szerelmét”, Luther azzal buzdította a hadba vonuló vitézt, hogy „Imádkozzál, ajánld tested Isten kezébe, aztán húzd ki szablyádat és vágj Isten nevében”, és a protestáns egyházak hívei a hitnek és a hazának szabadságáért „mindig készséggel ontották vérüket, úgy a mi protestáns őseink, mint más nembeli hittestvéreink”.¹² A magyarság történelmi hivatásáról szolt Kovács Sándor, a pozsonyi evangélikus teológia tanára 1915. márciusi, az Eötvös József-körben tartott előadásán. Választott nép vagyunk, ez a hit a „nemzet lelkében” a 16. században, a reformáció korában erősödött meg. A magyar nép az ótestamentumi történetekben saját sorsát, Isten büntetésében „történelmi küldetését” ismerte fel: a nemzet a kereszténységért szenvedett „vértanúságot”, és ma is a keresztény műveltséget védelmezi. Ez a folytonosság igazolja a magyarok háborús részvételét, és jelöli ki helyét a németekkel alkotott „középeurópai” szövetségben.¹³

Nem a pozsonyi hittudós-történetíró volt az egyedüli, aki a reformáció prédikátoríróinak történetiszemléletét vulgarizálta és használta fel a szellemi mozgósításra és lelkesítésre. Kenessey Béla református püspök előadásában arról beszélt, ha Isten ezer esztendőn keresztül megtartott bennünket, akkor „feltétlen célja van velünk a világhistóriában.” A nemzeti öntudat ebből a vallásos hitből táplálkozik, amit a könyörgés, az ima erősít: „Seregek Istene, állj mellettünk! [...] Mindenkét meg kell győznünk, hogy Istennek joga van az ő népéhez és ennek a népnek az Ő népévé kell lennie.”¹⁴ Marjay Károly, a tábori szolgálatot is teljesítő mezőtúri református lelkész pedig a magyarságot egyesén Isten ostorává avatja: „Az a tudat, hogy az élő Isten büntető, fenyítő eszközü a mi nemzetünket választotta, felemelt bennünket az ismeretlenség homályából. Idegen nemzetek, koronás királyok felmagasztalják, a tisztelet és a becsület polczára helyezik az

⁹ GEDULY, 1915. 12. p.

¹⁰ RÁ CZ, 1916. 15. p.

¹¹ RÁ CZ, 1916. 12. p.

¹² NAGY BÉ LA: A kereszténység és a háború. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1914. október 8. 352–354. p.

¹³ KOVÁ CS SÁ NDOR: A magyarság történelmi helye a világháborúban. Bp., 1915. 3–18. p.

¹⁴ KENESSEY, 1914. 18. p.

igazságot birtokló nemzetet. Magyar nemzet, mindig igazság találtassék szádban, vitéz karjaid cselekedetében, egész életedben. Ez lesz a te soha nem látott nagyságodnak záloga.”¹⁵

Ezekben a szövegekben a világháború a protestáns vallási-teológiai történelemértelmezésekbe illeszkedik. Isten akarata szerint zajlik és a török elleni küzdelmek folytatása, melyben a magyarság rendeltetése a keresztény Európa és saját keresztény hagyományainak védelme. Ez, illetve az „örök isteni igazság” helyreállítása adja harcunk jogosságát, ami a nemzet „felmagasztosulásához” vezet. Ebben a gondolati és retorikai rendszerben a nemzet szakralizálódik (a haza mint oltár jelenik meg), és az isteni akaratot megtestesítő szellemi és erkölcsi kultúrközösséggel azonos.¹⁶

A protestáns teológusok a háborúnak nem csupán vallási, hanem filozófiai és etikai argumentumait is megalkották. 1914 végén a kolozsvári református teológiai akadémián előadássorozatot szerveztek, ahol a fiatal professzorok, Ravasz László és Révész Imre, valamint Nagy Károly, az erdélyi egyházkerület főjegyzője (1918-tól püspöke) is kifejtette álláspontját. Ravasz szerint a háború az értékek harca, ezért évezredek óta természetes létállapot, az élet szerves és nélkülözhetetlen része. „Az élet nem egyéb, mint borzalmakkal és szenvedésekkel teli halálos, örök harc, mert értékek mérkőznek benne, értékek, melyek az emberi életnek minden erejét lekötik és csatába viszik.” Ravasz ezeket az értékeket evolúciós láncba rendezi. A vad törzsek élethalál küzdelmében a szenvedélyek és az ösztönök csaptak össze, a földért, vagyonért és hatalomért folytatott hódító hadjáratokban a haszonelvűség érvényesült, utóbb azonban a szabadságharcokat, valamint a lelkiismereti szabadságért és az emberi méltóságért vívott küzdelmeket már magasabb eszmei és morális értékek vezették. Ez teljeseedik ki a világháborúban, amelyben a becsület, az igazság és a jóakarát, vagyis a „szellem örökbecsű javai”, továbbá a nemzet léte forog kockán.¹⁷

Révész Imre hasonló gondolatokat fogalmazott meg. A háború a világtörténelmi fejlődést vezérlő „egyetemes törvényszerűség”, illetve a „létért való küzdelem” és a „kiválasztás” sajátos esete, ahol nem az erősebb, miként a természetben, hanem az értékesebb győz.¹⁸ A szüntelen hadakozásnak értékgyarapító hivatása van: a népek szellemi életét és kultúráját gazdagítja, valamint a közösségeket egységes nemzetté forrasztja össze. A világháború azonban ítélet is, amit a magyarságnak el kell viselnie. A teológus-történész szerint mi nem azonosulunk nemzeti feladatainkkal, vagyis „szellemi javaink megbecsülésével”, ezért „meg fogjuk kapni a megérde-

¹⁵ MARJAY KÁROLY: Felmagasztalás–gyalázat. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914. augusztus 16. 489. p.; BALOGH, 2014. 126. p.

¹⁶ Vö.: BRANDT, JULIANE: A nemzeti történelem protestáns koncepciója az első világháborúig. In: *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*. Szerk.: Ablonczy Balázs et al. Bp., 2002. 150–159. p. (továbbiakban: BRANDT, 2002.)

¹⁷ RAVASZ LÁSZLÓ: A háború és az értékek harca. In: *Háború és élet. Felolvasások. Kolozsvár, 1914. 21–40. p.* (továbbiakban: RAVASZ, 1914.) 23., 30–33. p.; BALOGH, 2014. 133. p.

¹⁸ Révész Imre kiemelése.

melt irtózatossá szentvedést, de ha hívő lélekkel viseljük el, hiszem, megérjük a szenvedésből származó új erők eláradását a nemzet testén-lelkén”.¹⁹

Ezt a gondolatsort egészítette ki Nagy Károly. Ő úgy érvelt, hogy a háborúk az emberiség haladásának és Isten országa felé törekvésének fordulópontjai, ezért morálisan nemcsak igazoltak, hanem szükségszerűek is. S miben áll az erkölcsi tökéletesedés, amit az Isten akaratából zajló világháború mozdít elő?

„Egy pusztán anyagi javakért élő, Mammon-imádó, materializmusba süllyedt világnak, hol azt gondolták immár, hogy pénzzel mindent megvehetnek [...], egy élvezetekbe merült, petyhüdt idegeit raffinált módon izgató, munkától és küzdelmektől irtózó nemzedéknek milyen mementó és milyen drasztikus kúra a háború, mely könyörtelenül seprí el az életre érdemtelent.”²⁰

A kolozsvári teológia tanárai, akik bölcsészeti stúdiumokat is hallgattak, a háború vallási értelmezését filozófiai tartalommal egészítették ki. Ravasz László Berlinben, Révész Imre a montauban-i hugenotta főiskolán tanult, és mindketten jól ismerték a kolozsvári filozófus, Böhm Károly neokantiánus értékelméletét, valamint a korszak tudományos gondolkodását uraló pozitivizmust, és a fegyveres küzdelemre könnyen alkalmazható „létharc” teóriáját.²¹ S ebből a világháború teleologikus szemlélete született meg: az egyetemes nagy célok megvalósulásának, a lelki-erkölcsi megújulás eszköze és az értékek új hierarchiájának megteremtője, melynek élén a nemzet mint szellemi közösség állt. A protestantizmus liberális értékei, az individuum fontossága és az egyén szabadsága ennek rendelődik alá – ahogy azt Ravasz László fogalmazta meg: „Az egyének, családok, osztályok, pártok, nemzetiségek elveszítik jogaikat a maguk érdekeinek védelmére, mert a létében megtámadott nemzet érdeke mindezeknél nagyobb [...] A béke, a biztonság, a jogrend, a szabadság, a kultúra áldásai mind-mind a köznek számunkra gyümölcsöző ajándéka volt, és most ezt nekünk vissza kell fizetnünk, különben nyomorultul elveszünk.”²²

A háborúnak a vallási-teológiai értelmezésektől elszakadó és a harcos apológiával szembehelyezkedő, a kultúrprotestantizmussal összefonódó

¹⁹ RÉVÉSZ IMRE: A háború a világtörténelem tükörében. In: Háború és élet. Felolvasások. Kolozsvár, 1914. 67–87. p. Ugyanezt fogalmazta meg Révész egy másik írásában, melyben a kultúra egyetemes fejlődésének liberális eszménye a nemzeti kultúrák létharcává alakult át. „Ez a mai háború [...] a kultúra fejlődésével elkerülhetetlenül együtt járó lázbetegség, szükséges rossz. A kultúra eredménye a népek, nemzetek különvált fejlődése, önálló egyénisége; a kultúra kiválasztó ereje viszi előbbre a népek világversenyében az egyiket és szorítja le a másikat; és a kultúra törvénye, hogy a leszorult nép ereje minden megfeszítésével igyekezzék előbbre jutni.” RÉVÉSZ IMRE: A reformátorok üzenete a háborús világhoz. In: *Protestáns Szemle*, 1914. 9–10. sz. 507–520. p.; HATOS PÁL: A magyar protestantizmus eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. In: *Múltunk*, 2005. 1. sz. 89–117. p., 106. p.

²⁰ NAGY KÁROLY: A háború erkölcsi jelentősége. In: Háború és élet. Felolvasások. Kolozsvár, 1914. 88–106. p., 96–100. p.

²¹ HATOS PÁL: Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete. Bp., 2016. (továbbiakban: HATOS, 2016.39–49. p.)

²² RAVASZ, 1914. 35–36. p.; BRANDT, 2006. 172–174. p.

liberális, valamint konzervatív (konzervatív liberális) jelentései is megszülettek. Talán az előbbi, a liberális interpretáció kapott kisebb nyilvánosságot, amit Patay Károly, barsi esperesnek a *Dunántúli Protestáns Lap*ban közvetlenül a háború kitörése után megjelent írásával illusztrálók. Ő nem válaszolja meg azt a kérdést, hogy a háború vajon Isten büntetése vagy történelmi szükségszerűség a társadalmi konfliktusok megoldására, netán a hazaszeretet megjelenítője, ellenben komor színekkel ábrázolja: „Hol van a sok elenyészett élet, megszaggatott boldogság, csalódott álmok ezernyi világa, özvegyen maradt hitves, apátlan árvák, kereső nélkül maradt gyámolatlan család, félbemaradt alkotások, vállalkozások egész serege [...], rabszolgává tett népek és nemzetek minden keserősége, siralmas pusztulása?” A háború a haladásba, a 19. századi fejlődésbe, az egyetemes humánumba és műveltségbe vetett optimista hitet semmisítette meg, és ennek gondolati-retorikai következménye, hogy a magyarság, mely ezer év után végre a „béke áldásait” és a civilizáció „jótékony hatását” élvezte, a véres küzdelembe akaratlanul és a végsőkig ellenállva került bele. Éppen ezért „harcunkat az igazság, a jog, az önzetlenség zászlaja alatt vívjuk, de ez egyszersmind az általános emberi jog és szabadság, a testvériség harca az elnyomatás és a szolgaság ellen”. Ebben a pátoszban is helyet kap a védbástya-toposz (évszázadokon keresztül a nyugati civilizációt védelmeztük a keleti „barbársággal” szemben), vallási tartalmi azonban hiányoznak, ahogyan a nemzeti motívumok is, a hit mozgósító erejének helyébe pedig az „emberiség jövőjét bölcsen intéző Gondviselés” lép. A magyarság a jó és a rossz küzdelemében az előbbi oldalán áll, ez adja harcának jogosságát, és a felvilágosodás, a racionalizmus, a liberalizmus eszméit védelmezi.

Patay Károly tanácsokat is adott lelkesztársainak, akik a háborúban lesznek igazán jó pásztorai, „gondozói” gyülekezetüknek. „Biztassuk a templomban és a templomon kívül a csüggedőket. Buzdítsuk kötelességük teljesítésére, barázdáik megszántására, kertjeik megművelésére. Serkentjük a sebesültjeikről, a magára hagyott családjaikról való gondoskodást. Egymás iránt is segítséggel és támogatással legyenek! Hirdessük, hogy a jognak, az igazságnak, a szeretetnek előbb-utóbb győznie kell!” A barsi lelkész tehát a hátszói tennivalókra, a könyörületességre és az altruizmusra szólított fel, és nem veszi el utópikus reményét, hogy a háború (az említett kolozsvári teológusok álláspontjától eltérően) végleg kiiktatható az emberi történelemből.²³

Bernát István, az agrárius, illetve a szövetkezeti mozgalom egyik vezetője és az 1908-ban megalakult Magyar Kálvin Szövetség elnöke ugyancsak a „felvilágosultság” századának páratlan fejlődéséből indult ki. Terjedt a műveltség, a természettudományok találmányokkal segítették a vállalkozásokat, a közlekedés „tökéletesülése” növelte a forgalmat, az ipar és általában a termelés emelkedésének köszönhetően mind többen részesültek a „fokozódó vagyonosság” áldásaiban. Ám a technikai újítások modern fegyverekhez,²⁴ a nemzetek gazdagsága tömeghadseregekhez vezetett, és a háború alig egy éve alatt 4-5 millió ember pusztult el. Ezért Bernát felteszi a kérdést: „a mi haladásunk és civilizációnk nem szolgálhatna-e egyébre, mint hogy növelje a pusztulás arányait, és az állam napról-napra terjedő

²³ PATAY KÁROLY: A háború. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. augusztus 30. 287–290. p.

²⁴ Bernát a Shrapnel által feltalált lövedéket említette példaként.

hatalma csak arra volna-e jó, hogy minden kunyhóból kiszedje a harcra képes fiakat? [...] A sokat dicsért haladásban valami hibának kell lennie.” A jól ismert konzervatív kultúrkritika szólal meg, aminek további összetevői vannak. A háborúért a szekularizáció, a Krisztustól elpártolás is felelős („ha igazán keresztyének lennénk, nem folynék előttünk ez a véres színjáték”), de a Kálvin Szövetség elnöke az egyetemes protestantizmussal szemben sem kíméletes. A küzdelmet, mely a külföldi piacokért, vagyis a „gazdagulásért” zajlik, a protestáns nemzetek, Németország és Anglia vezetik, az említett pusztító találmányok és az anyagi, pénzügyi források hozzájuk köthetők, ezért „ennek a háborúnak a nagyságáért és szívósságáért, amit a népek úgy a védelemben, mint a rombolásban tanúsítanak, jórészt a protestantizmus kell hogy feleljen”.²⁵

Bernát a szellemi válságból kivezető utat is megjelölte. Új reformációra, a kálvinizmus elfeledett alapértékeihez való visszatérésre van szükség, ami a hit újraerősítését, valamint erkölcsi megújulást: az anyagiassággal és a fényűzéssel szemben a takarékoság visszaállítását és a kötelességek hivatkozás nélküli teljesítését jelenti. A szerző emellett a szabadelvűséget nem a felvilágosodás, hanem a protestantizmus történeti és spirituális hagyományából eredezteti. „A feketébe öltözött hugenották, a pilgrim fatherek utódai, a Cromwellek, Ruyterek, Bethlenek és Bocskayak leszármazói megtöltik a világot új eredményekkel. Ezek a gondolat szabadságáról, demokráciáról, parlamenti kormányzatról, általános népnevelésről beszélnek.”²⁶ A háború szekuláris jelentéséből sem hiányzik tehát a protestantizmus mint kulturális és politikai értékrendszer, és abban az értelemben tekinthetjük ezt a gondolatmenetet konzervatív liberálisnak, hogy miközben a háború analizésére vállalkozik, a könnyen a „bűnök szolgálatába” álló és az egyén „önállását” megsemmisítő állami hatalom elutasítását, a szabadságeszményt, az alkotmányos-képviselési kormányzást, illetve a vallásosság elmélyítését, a keresztyén erkölcsrend megerősítését, a hitvalló elődök tiszteletét és a progresszió-kritikát igyekszik összehangolni.

Protestáns jövőképek

A háború a protestáns egyházak képviselőit önreflexióra, hivatásuk és jövőképük, valamint az ehhez kapcsolódó cselekvésmódok újrafogalmazására ösztönözte. Nincs módom ezek sokféleségét bemutatni, csupán néhány, a diskurzusokat uraló (sokszor ismétlődő) gondolati motívumra utalok.

Az ortodoxia és a történelmi kálvinizmus legagilisabb képviselője Sebestyén Jenő, a budapesti református teológia tanára volt, aki a Kálvin Szövetség által kiadott *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* tette közzé nézeteit. Szerinte a kálvinizmus világszerte nemzeti jellegű, amerre csak elterjedt a „legnagyszerűbb anyagi és szellemi felvirágzást eredményezte”, minden nép „legértékesebb elemét” nevelte fel, és a reformáció óta a magyar kultúrát is meghatározta. A háború után, bárhogy is végződik, új

²⁵ BERNÁT ISTVÁN: A jövő képe. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1915. január 17. 26–27. p.; Uő: A háború után. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1915. január 31. 50–51. p.; Uő: A háború után. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1915. március 7. 110–112. p.

²⁶ BERNÁT ISTVÁN: A jövő feladatai. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1916. január 23. 38–39. p.

élet kezdődik Magyarországon, ezért az egyház legfontosabb hivatása a „református fajmagyarság” lelki életének hatékonyabb gondozása, „református magyar nemzeti szellemünk” helyreállítása, valamint a kálvinizmus a maga theisztikus idealizmusával, mint *világnézet* érvényesítése a társadalmi és politikai életben.²⁷ Nem csupán a kálvinizmus nemzeti missziójáról, a nemzeti és felekezeti újjászületés egységéről van ebben az esetben szó, hanem arról, hogy az alrendszer helyett univerzálisnak tételezett, vagyis az élet minden területére kiterjeszkedő kálvinizmus a korábbinál fontosabb szerepet kap a nemzet megalkotásában, és a „református fajmagyarság” társadalmi és politikai képviseletében.

Az így értelmezett „igazi kálvinizmus” elutasította a progresszióval és ateizmussal azonosított, a *Világ* folyóirat képviselte „szélsőséges” liberalizmust (amivel a saját régi, „vallási fundamentumon” nyugvó liberalizmusát állította szembe), ellenezte az iskoláik államosítását és a debreceni állami egyetem megalapítását, továbbá az uniót az evangélikusokkal,²⁸ szorgalmazta viszont egy kálvinista párt megszervezését, és hitet tett az államtól való függetlenség mellett.²⁹

A teológus és miniszterelnök holland Abraham Kuyper újkálvinizmusát követő Sebestyénhez hasonlóan, Ravasz László is a világháború alatt vált a *Protestáns Szemle* szerkesztőjeként a hazai református közélet jól ismert alakjává. Ő 1915-ben vállalkozott számadásra, a „jövendő életlehetőségeinkkel” történő szembenézésre, ami nem nélkülözte a múlt értékelését sem. Szerinte a magyarországi protestantizmus szellemisége kettős arculatú, egyrészt a „népies” vagy „alsóbb”, másrészt a „mívelt” („előkelő”) protestantizmusból áll. Előbbi „bizonyos ősi tanokat és bibliai dogmákat” igaznak tart, ezeket a reformáció időszaka rögzítette „népünk lelkében”, és mint szokások, némi „pietással” ötvözve, öröklődtek generációról generációra. Esztétikai komponensét pedig a közös éneklés, valamint az igehirdető hangjában, „cifra és bonyolult szóvirágaiban” való gyönyörködés adja. Ezzel szemben a művelt emberek protestantizmusát a szabadság (szabad-elvűség) és a nemzeti érzés alkotja.

Ezek a tartópillérek azonban a 19. század végére veszítettek teherbíró erejükből. A szabadelvűség átváltott szabadgondolkodásba és materializmusba (és immár a zsidók sajátították ki), a nemzeti misszióban a protestánsoknak a „kuruc katholicizmussal” kell vetélkedniük, és az évszázados

²⁷ SEBESTYÉN JENŐ: A magyar kálvinizmus elhelyezkedése. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914. június 14. 370–371. p.; Uő: Derengés? In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914. június 28. 402–403. p.; Uő: Elvi megjegyzések. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914. július 2. 431–432. p.; Uő: Teljes reformáció. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914. november 1.; Uő: Sorsdöntő órák. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1915. augusztus 22. 398. p. (Kiemelések az eredetiben.) Sebestyénről bővebben: Emlékkönyv Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulójára. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1986.; HANEBRINK, PAUL: In defense of Christian Hungary. Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890–1944. Ithaca and London, 2006. 40–42. p.; BRANDT, 2006. 177–178. p.

²⁸ Sebestyén a „protestáns” kifejezést negatív tartalmú „kocsonyafogalomnak” nevezte, ld. *Derengés?* c. cikkét az előző jegyzetben.

²⁹ Szerk.: Az igazi kálvinizmus. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1915. október 17. 493–502. p.; BRANDT, 2002. 157–158. p.

szokások és tradíciók, melyek népünk életét a „maguk hatalmas erejével” meghatározták, ugyancsak meggyengültek.

„Kivándorlás, városokba költözés mind erről tesz tanúságot. Különösen a szociális demokrácia az, ami a régi kereteket egyszerre összetöri és az ekeszarva mellől a magyar parasztot a gyárak forró levegőjébe helyezi át, és proletárrá teszi. Ez a mostani nagy világkatasztrófa, éppen azért, mert egészen új életkörülményeket teremthet, ezt a két lehetőséget hordozza: vagy elsöpri a szokásból élő vallásosságot, vagy mélyen személyivé téve azt új és magasabb létre szólítja.”³⁰

Ravasz tehát a műveltség nem egyenrangú rétegei szerint egy protestáns „nagy- és kishagyományt” konstruált, és úgy vélte, hogy a háború az évszázados életformák megváltoztatásával a szokásszerű (felvilágosulatlan, népi) vallásosságot is háttérbe szorítja.³¹ Ez a középosztályi attitűd azonban, mely a kálvinizmus tradíciójából a népegyházi jelleget és a szociális érzékenységet kizárta, és a hit különböző formáit értékhierarchiába rendezte, a parasztság társadalmi helyzetének számbavételét és az egyház szociális tennivalóinak meghatározását akadályozta.³²

A magyar protestantizmus „problémájához” szólt hozzá Vass Vince református lelkész, 1916-tól a pápai teológia tanára, aki az ortodox és a liberális teológiát, illetve a kereszténységet a hitelvekkel (dogmákkal) azonosító filozófiai „okoskodást” is élesen bírálta. Ezzel szemben a személyes meggyőződésen alapuló öntudatos hitre, a vallási élet megtapasztalására van szükség. „Hiába tanulmányozzuk és támadjuk a vallást, foglalkozni kell a személlyel, Jézus Krisztus személyével és azokkal az érzelmekkel, azzal a belső élettel, melyet a vallásos élet teremt. Meg kell tapasztalni, át kell élni azokat.” A szerző Henri Bergson filozófiájának ismeretében jut el a pietizmushoz, és szerinte az evangelizációnak nem a közösségre, hanem az individuumba kell irányulnia. („A tömegeket alkotó egyéneket kell keresztyénekké tenni [...] Az igazi keresztyén istentisztelet helye nem a templom egyedül, hanem inkább a belső élet.”)³³

A személyes lelkigondozásra koncentráló belmisszióknak társadalmi és ideológiai tartalma van, ezt ezúttal is a nemzetre hivatkozás szemlélteti. Vass hevesen bírálta az értelmiséget (a magyar protestantizmust „az intelligencia közönyössége igyekszik megfojtani”), és a nép hitéletében bízott.

³⁰ RAVASZ LÁSZLÓ: Számadás. In: *Protestáns Szemle*, 1915. 1. sz. 41–51. p.

³¹ HATOS, 2016, 118–119. p.

³² Ravasz cikke folytatásában, melyben a megújulás útjait kereste, a lelkészek professzionalizálódásával, az igehirdetés reformjával, az egyházkormányzattal és mint legelső feladattal, a „magyar protestáns intelligencia meghódításával” foglalkozott. RAVASZ LÁSZLÓ: Számadás II. In: *Protestáns Szemle*, 1915. 2. sz. 141–146. p.

³³ VASS VINCE: A magyar protestantizmus problémájához. IV. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. március 29. 102–104. p.; Uő: A magyar protestantizmus problémájához. V. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. április 12. 121–122. p.; Uő: A magyar protestantizmus problémájához. VIII. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. május 3. 145–146. p.; Uő: A magyar protestantizmus problémájához. XIV. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. június 14. 194–195. p.

„Szálljunk le a magyar néphez, a legelső néposztályhoz, férközzünk oda hamisítatlan, eredeti, páratlan erővel megtöltött, de elfásult, durvává vált lelkéhez [...] A magyar protestantizmusnak ki kell terjesztenie látókörét nagy kérdésének szívébe, a falu problémájának megoldásáig. Addig él a magyar nemzet, míg a falu igazi, becsületes magyar marad. Akkor lesz igazán életre való magyar népünk, ha keresztyénné tesszük. Innét árad vissza, felfelé a magyar protestáns keresztyénség.”³⁴

Ravasz László a nemzeti érzést a művelt kevesek hagyományára szűkítette, Vass Vince viszont a nemzeti megújulást, a magyar és keresztyén karakter megerősítését a nép szellemi-kulturális emancipációjához kötötte. Ez a személyiség felfedezésével fűződik össze, a falu szociális problémáit sem hagyja figyelmen kívül („a hagyományok megtagadása volna, ha azt állítanók, hogy az egyháznak csak a lelkiekkel kell foglalkoznia, hiszen ma is van nyomorúság”), és konkrét, bár nem előzmények nélküli cselekvési programmal rendelkezik.³⁵

A protestantizmus nem csupán lelki, hanem intézményi megújításának szószólói is gyakran hivatkoztak a népre. Bernát István a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*ban úgy érvelt, hogy a református hívek „túlnyomó része” (80-90%-a) földművelő, akik a harctereken a leghősiesebb magatartást és áldozatkészséget tanúsítják. Ezért a világháború egyik nagy tanulsága, hogy a református egyháznak „nép egyháznak” kell lennie, és a szociális bajok megszüntetésére, valamint a „puritán egyszerűség” felélesztésére kell törekednie.

„Eldobni magunktól azokat a csillogó semmiségeket, melyek a nagyváros léhaságait tukmálták reánk, kiterjeszteni figyelmünket a falura és annak népére, behatolni lakóinak szívébe, lelkébe, megtisztítani ezeket a salaktól, szervezni a jó és értékes tulajdonságokat, ez lesz kötelességünk [...] Ne feledjük, az erkölcsi megújulás csírái alulról törnek felfelé.”³⁶

A nemzeti és vallási megújulás, a falusi társadalom erkölcsi és szociális megerősítése egymást feltételezi, és a parasztság egyházi integrációja vezet nemzeti integrációjához.³⁷ Bernát ehhez a már kipróbált intézmények: a

³⁴ VASS VINCE: A magyar protestantizmus problémájához. III. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. március 22. 94–95. p.; Uő: A magyar protestantizmus problémájához. VIII. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. május 3. 145–146. p.; Uő: A magyar protestantizmus problémájához. XI. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. május 24. 168–169. p.

³⁵ A szerző népies olcsó füzetek és heti néplapok kiadását, az élő hitre nevelés érdekében vasárnapi iskolák alapítását, valamint a lelkészek számára gyermekpszichológiai tanulmányokat sürgetett. VASS VINCE: A magyar protestantizmus problémájához. VIII. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. május 3.; Uő: A magyar protestantizmus problémájához. IX. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. május 10. 152–153. p.

³⁶ Idézi: SZÁSZ LAJOS: „A háború után...” A világháború utáni időszakra vonatkozó református tervek és koncepciók. In: *Az I. világháború református tábortanulmányai, tanárait, diákjait emlékezve*. Szerk.: Baráth Béla Levente. Debrecen, 2014. 135–152. p. (továbbiakban: SZÁSZ, 2014.) 141. p.

³⁷ BERNÁT ISTVÁN: A jövő képe. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1915. január 17. 26–27. p.; Uő: A háború után. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1915. január 31.

lelkészek és a tanítók által irányított református szövetkezetek, valamint gazdakörök alapítását szorgalmazta, a földosztást, a kötött birtokrendszer megszüntetését, a „föld azé legyen, aki megmunkálja” elv megvalósítását viszont, amit a „kálvinista Róma” és személyesen Baltazár Dezső püspök, illetve a *Lelkészegyesület* című folyóirat támogatót, egyenesen barbarizmusnak nevezte, és mereven elutasította.³⁸

Összegzés

Csak néhány szöveget idéztem ezúttal, melyek szerzői reformátusok és evangélikusok, püspökök és segédlelkészek, teológiai tanárok és az egyházak világi vezetői voltak, összegzésünk ezért hipotézisszerű, a téma további kutatást igényel. A háború jelentéseit a kultúrprotestantizmus és a neokálvinizmus, illetve az eltérő történelemszemléletük alakította. Az utóbbi megerősödése a vallásos-bibliai értelmezéseket élesztette újjá, és az ószövegségi történetek parafrázisai, amit a szószekeken a 20. századi „reformátorok” „cifra és bonyolult szóvirágokban” adtak elő,³⁹ alkalmas volt (vagy úgy gondolták, hogy alkalmas) a nép lelkesítésére, az emocionális azonosulás megeremtésére és végső soron az állami propagandától függetlenedő mozgósításra. A teológusok művelt hallgatóiknak viszont Fichtét, Harnackot, Schleiermachert idézték, és a háború filozófiai és etikai argumentumait és intellektuális apológiáját alkották meg. Az első hónapokban ezek az értelmezések uralták a protestáns egyházakat, mégis mód nyílt a háborúval és a háborús közhangulattal szembeni nyílt vagy a Leo Strauss-i „sorok között írás” technikájával történő burkolt szellemi és egyúttal politikai állásfoglalásra is. Nagy Lajos ehhez a vallást, illetve az evangéliumot hívta segítségül, megerősítve, hogy a hit nem támogathatja a háborút, míg Patay Károly inkább a liberalizmus szekuláris tradíciójára támaszkodott.

A világháború a protestantizmus nemzeti misszióját is felerősítette, a szerzők ugyanakkor változatos nemzetkaraktérokot alkottak. A történelemszociológus Kovács Sándor a historizáló és romantikus nemzetkép motívumait használta (ami a szószekeken prédikáló lelkészek körében is népszerű volt), Ravasz László vagy Révész Imre számára a nemzet kulturális-szellemi értékközösség, ami Sebestyén Jenő publicisztikájában, aki „református fajmagyarságról” és a kálvinizmus „legnagyoszerűbb nemzeti kultúrát teremtő” erejéről írt, etnikai tartalmakkal telítődött, és a kultúrfölény adaptációjával egészült ki.

A világháború értelmezései gyakran nem választhatóak el az elmélyülő válságérzettől és kultúrpeszimizista hangulattól, ami a haladáskritika tartalmilag egyhangú (és nem is túl innovatív), retorikailag viszont annál színesebb megjelenítéséhez vezetett.⁴⁰ Az ortodoxia a szekularizációt és a

50–51. p.; továbbá: Krónika. Elismerés – intés. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1915. január 3. 3. p.

³⁸ BERNÁT ISTVÁN: Vissza a barbárizmusba! In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1916. május 28. 254–255. p.; SZÁSZ, 2014. 141. p.

³⁹ Erre Marjay Károly idézett prédikációja lehet példa.

⁴⁰ Némi újítás, hogy Sebestyén Jenő az erkölcsi züllést a „suffragettek” tüntetéseivel illusztrálta, melyekhez „méltóan sorakoznak” a franciák és belgák „barbár kegyetlenkedései”. SEBESTYÉN JENŐ: A háború erkölcsi mérlege. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914. szeptember 6. 526. p. (továbbiakban: SEBESTYÉN, 1914.)

„korcs vagy névleges” keresztyénséget bírálta,⁴¹ az egyházak vezetői és a lelkesek Jézus nyomán a „Mammon imádatról”, valamint a „felvilágosult önzésről” vagy a felszínes és dekadens városi kultúráról szónokoltak, a *Sárospataki Református Lapok* névtelen vezércikkírója az ellenséget is megjelölte.⁴² A válságérzet az egyházakra és a társadalmi csoportokra is kiterjedt, sokak szerint az „intelligenzia”, illetve a középosztály jutott mély krízisbe, amelynek a megújítása a parasztság lelki és erkölcsi megerősítésével valósulhat meg.

⁴¹ Sebestyén ezért a missziót sürgette: „Vajjon törődött-e az európai keresztyénség és a nagy protestáns nemzetek missziója is a Balkánnal s általában a kelettel eddig? Törődött-e azzal, hogy az akármilyen formában Európában és főleg keleten és délen élő névleges keresztyénséget valóságossá, öntudatosá és evangéliumivá tegye? [...] Még az oláhok, szerbek, horvátok 1848-iki és a cigányok állandó barbárságai sem voltak képesek bennünket annyira vinni, hogy komoly missziói munkát kezdjünk közöttük: vajjon micsoda etikai elveket várhatunk tőlük egy háborúban?” SEBESTYÉN, 1914.

⁴² „Hol az Úttörő, a Nyugat, a Világ, a Huszadik Század vallásos és nemzeti eszményeket leromboló, sárbatipró elveivel? Próbálják csak meg és hívják fel elvtársaikat: a lipótvárosi intellektuelleket és a socialistákat, hogy eme progresszista elvek alapján és érdekében szálljanak most szembe a muszkával, ontsák véröket és áldozzák fel életöket a harcmezőn. Vajjon fognak-e reá vállalkozni, és sikert fognak-e aratni? Mindkettőben jogosan lehet kételkednünk.” A szerző már a háború utánra is gondol, és a *militarizmussal* való megbarátkozást, az ifjúság katonai rendre és fegyelemre, engedelmességre és kötelességre nevelését, s ennek eszközeként a tornatanítást és a céllövést szorgalmazza. Ld.: A háború némely tanulságai. I. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1914. november 29. 393–394. p.; A háború némely tanulságai. III. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1914. december 13. 409–410. p. (Kiemelés az eredetiben.)

Protestáns magyar bölcselek emberképe 1.

Veres Ildikó

Hol kezdődik tehát az ember? „Nézz Jézusra, akiben hiánytalan a szívjó-ság, tökéletes a szentség, egyértelmű az igazság, állandó a jóakarát. Ecce homo! Krisztusnál kezdődik az ember!”¹

Magyarországon a protestáns szellemű gondolkodók igen jelentős szerepet játszottak a magyar nyelvű filozófia kialakulásában és további fejlődésében Apáczaitól, Böhm Károlynak és a Kolozsvári Iskola tagjainak munkásságán keresztül Karácsony Sándorig, Bibó Istvánig és Hamvas Béláig. E szerteágazó, sokrétű folyamatban azon bölcselek elméleteit gondolom át, akik nemcsak a protestáns szellemiség jegyében alakítottak ki következetesen egy emberképet, hanem a teljesség igényével léptek fel akkor, amikor egyrészt a korabeli szaktudományok ember-felfogását is beépítették koncepcióikba, valamint kitekintettek a korabeli való világ egzisztenciális meghatározottságára is. A tanulmányomban két szempontot tekintek kiindulópontnak: egyrészt a filozófiában és a teológiában egyaránt protestáns hitvallású bölcselek munkáira, másrészt protestáns indíttatású, de nem csak a protestantizmus eszme körén belül gondolkodók emberképére fókuszálók. E szempontok alapján két részből áll a tanulmányom, amelynek tartalmi összeállítását nem kis nehézséget okozott, hiszen az általam kiválasztott gondolkodók csak kisszámú csoportját alkotják a magyar protestáns szellemiség teoretikusainak. Mentségemre talán az szolgál, hogy a kutatói munkásságom eddigi terepét jelentős mértékben az alábbi gondolkodók bölcseletének feldolgozása tette ki. Ezért is lesz több, a teljesség érdekében kihagyhatatlan, de korábban publicitást nyert szövegrész, hiszen a már leírtak olyan összefüggéseket hordoznak, amelyek a címben jelzett témakörhöz nem csupán szorosan kapcsolódnak, hanem nélkülözhetetlenek is. Ugyanakkor a számos teológiai-filozófiai irányzat, filozófus hatását az egyes bölcselek munkásságában nem részletezem. Magától értetődően kitérek a női princípium értelmezéseire is azon gondolkodóknál, akik érdeemben foglalkoztak ember-felfogásukban ezen kérdéskörrel, s igyekszem bemutatni, hogy az ember- és nőkép mennyire azonos, illetve mennyiben különbözik.

Az első részben – a szűk keretek miatt – Böhm Károly és a Kolozsvári Iskola két jelentős gondolkodójának (Tavaszy Sándor és Makkai Sándor) emberképét igyekszem körvonalazni. A másodikban olyan bölcseleti ember-konceptiókról szólok (Hamvas Béla és Karácsony Sándor), amelyekben a keresztyén hit és szemlélet jelenléte mellett a teljes emberképet kiegészítik más jellegű elméleti dimenziók is.

Böhm Károly és a *Kolozsvári Iskola* néhány kiemelkedő tagja bölcseletének több szempontú értelmezése a hazai szakirodalomban² többnyire

¹ TAVASZY SÁNDOR: Hol kezdődik az ember? In: Az idő határán. Tanulmányok. Kolozsvár, 1946. (Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből) (továbbiakban: TAVASZY, 1946.) 19. p.

alapos és részletekbe menő, éppen ezért néhány lényeges koordinátát csupán jelzek, illetve utalok az egyes helyeken fellelhető további elemzésekre.

Ember és asszony – avagy: az asszony is ember?

Az első hazai filozófiai rendszert alkotó Böhm Károly,³ akinek protestáns elkötelezettsége vitathatatlan, filozófiáján nevelkedett egy olyan nemzedék, mely szellemi hagyatékát alkotó módon használta fel, kritikai hozzáállással továbbfejlesztette, kiegészítette azt. Konceptiójának fókuszában az ember mint öntét értelmezése áll, amelyben egyrészt azt világítja meg, hogy az ösztönök egységeként önmagát többnyire *öntudatlanul* tartja fenn, másrészt úgy tartja fenn önmagát, mint az *én és a nem-én egységét* is, így e tevékenységének eredménye az *önfenntartás*, végső célja pedig a „kielégedés”, a *hiányok kielégítése*, megszüntetése. Az önfenntartás törvénye – mint alaptörvény – az öntét egészét meghatározó módon és alapjaiban rendezi.

Böhm Károly rendszere a „van” és a „kell” világának kettősségére épül, amely a kanti és a fichtei filozófia egyes elemeinek kritikai átvétele mellett, sok tekintetben előmozdítva azt, a sankhya filozófiai rendszer elemeit építette magába. Ily módon egy sajátos kettősségű konstrukcióval állunk szemben, mind a szimbólum-alkotás, mind a rendszer tekintetében. Az öntét, az Én konstruáló, megismerő és értékteremtő tevékenysége, végső fokon egy zárt filozófiai szisztémában értelmeződik, ahol Böhm központi és domináns szerepet szán az Abszolútumnak. Az öntét fogalmának értelmezésekor nyilvánvalóvá teszi, hogy az ismeret tárgya és az Én szellemi léte egyelényegű. Ő maga így fogalmaz *A szellem élete* című második részben: „Egész művem nem egyéb, mint az emberi öntétnek explikációja; [...] két részre oszlik tehát egész hátralévő teendőnk. Az egyik részben (melyet a

² Néhányat kiemelek: HAJÓS JÓZSEF: Böhm Károly filozófiája. Bukarest, 1986.; BALÁZS SÁNDOR: Tavaszy Sándor filozófiája. Bukarest, 1982. (Századunk); TONK MÁRTON: Idealizmus és egzisztenciafilozófia Tavaszy Sándor gondolkodásában. Kolozsvár–Szeged, 2002.; FEKETE KÁROLY: Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága. Debrecen, 1997. (Dissertationes Theologicae 3.) (továbbiakban: FEKETE, 1997.); KISSNÉ NOVÁK ÉVA: A szellem arisztokratája. Bp., 2005.; UNGVÁRI ZRINYI IMRE: Öntételezés és értéktudat. Böhm Károly filozófiája. Kolozsvár–Szeged, 2002. (A magyar nyelvű filozófiai irodalom forrásai.); VERES ILDIKÓ: A Kolozsvári Iskola. Miskolc, 2003. (Magyar filozofiatörténeti könyvtár, 5.); UÓ: Hiány és létteljesség. Bp., 2017. (Ad marginem, 3.)

³ Böhm Károly (1846–1911) protestáns elkötelezettsége vitathatatlan már a kezdetektől. Pozsonyban, Göttingenben, majd Tübingenben és Berlinben tanult. 1870-től a pozsonyi evangélikus líceumban, 1873-tól a budapesti evangélikus gimnáziumban tanított, a gimnáziumnak 1883-tól igazgatója volt. 1896-tól a kolozsvári egyetemen a filozófia nyilvános rendes tanára. 1881-ben megindította és négy éven át szerkesztette a *Magyar Philosophiai Szemlét*. 1908-tól az MTA tagja. Az első magyar filozófiai rendszer megalkotója. Fő műve: *Az ember és világa*. I–III. köt. Bp.–Kolozsvár, 1883–1906.; *Az ember és világa*. IV–VI. köt. Bp., 1912–1942. (Utóbbiakat tanítványa, Bartók György rendezte sajtó alá.) Munkásságáról: MAKKAI SÁNDOR: Vallásos világgép és életfolytatás. Böhm Károly filozófiájának indításai egy vallásfilozófiai rendszer kiépítésére. Besztercebánya, 1913. Klny.: Dr. Böhm Károly élete és munkássága. Szerk.: Kaljós Imre. I–III. Besztercebánya, 1913. I. köt.

jelen kötet nyújt) a szellem vagy az emberi öntét magában vizsgálják; a másokban az öntét alkotásait vesszük fontolóra tulajdonságaik és keletkezéseik tekintetében.”⁴

Rendszere egyben bölcséleti *embertan* is, s mint ilyen, a hazai filozófiai antropológia korai megfogalmazása, megjelenése. A filozófiai rendszeről alkotott végső koncepciójában úgy véli, hogy a két metafizikát, a *valóság* és a *kell* metafizikáját, egy „hypermetaphysikai” fogalomban lehet egyesíteni a projekció fogalmának segítségével, illetve kulcspozíciójával. Ez a központi fogalom határozza meg a filozófia két félgömbjét, a „való” világ képét (Ontológia) és a „kellő” világ (Deontológia) ideálját. Filozófiája mindezzel együtt Abszolútum-központú és univerzalitás-igénnyel fellépő rendszer, amelyben a Világszellem/lélek, az Abszolútum működése, illetve „hogyan” működése is alapkérdés. Aki vagy ami egyrészt jelenti a böhmi felfogásban az *Upanisadok* Átman-ját, másrészt a hegeli értelemben vett Világszellemet és a keresztyén Istent is.⁵

Böhm az Abszolútum vonatkozásában megadja azt a filozófiai-rendszer-tani háttér-t, amelyből a vallásos élmény is értelmezhető, hiszen alfája és omegája a Szellem. Makkai Sándor így ír mestere koncepciójáról:

„Kritikai idealismusa és »subiectív« rendszere predesztináltan alkalmas a vallásos élmény egész tartalmának egy, az élet egészét átható és átfogó tudományos rendszerben való kifejezésére és ez a tudományos rendszer, amely nem kíván koncessziókat a vallástól, igazán feddhetetlenül tudományos és minden ízében modern, tapasztalati is. [...] Filozófiájának vég-

⁴ BÖHM KÁROLY: Az ember és világa. II. A szellem élete. Hága, 2004. 9. p. Itt kell jelezni, hogy Böhm az *Upanisadok* több tanítását magáévá téve dolgozza ki sajátos „öntélméletét”. Ld. erről: VERES ILDIKÓ: Előszó Böhm Károly esztétikai értékelméletéhez. In: Az ember és világa. VI. Az esztétikai érték tana. Hága, 2007. VII–XII. p. Vö. még: BÖHM KÁROLY: Az ember és világa. I. Dialektika vagy Alaphilosophia. Bp., 1883.; BÖHM KÁROLY: Az ember és világa. Philosophiai kutatások. V. Az erkölcsi érték tana. Sajtó alá rend.: Bartók György. Bp., 1928. Újabb kiadás: Hága, 2007.; UÓ: Az értékelmélet feladata és alapproblémája. Bp., 1900. (Akadémiai székfoglaló, 18.)

⁵ Az átman, szanszkrit szó, jelentése: Én, a lélek, a világlélek vagy az önvaló. Minden felsőbb erő és hatalom tökéletes csoportosulása egy adott emberi testben. Az átman jelentheti a testet, az elmét, az értelmet és a Legfelsőbb Önvalót is. Lényegesnek tartom megjegyezni, hogy Böhm ambivalens viszonya az Abszolútumhoz, a keresztyén Istenhez, a Brahmanhoz és az Átmanhoz a mai napig nem kellően értelmezett és elemzett, ami meglátásom szerint kulcsfontosságú az életmű, ezen belül is ember-képének teljes megértéséhez. Az *Upanisadok* jellegzetes átman tana a hindu vallásbölcsélet legjelentősebb szent könyvében, a szanszkrit nyelvű Bhagavadgítában felemelően lírai módon fogalmazódik meg. Az alaptétele: az emberi én (átman) azonos a Világlélekkel. Böhm értelmezésében is a kis én és a Nagy Én, a kis lélek és a Nagy Lélek, a Mindenség azonos struktúrájú. Az átman a megismerő és egyben a megismerendő is. Tehát mivel azonos vagyok vele, a Világlélekkel, rám, mint kis lélekre is az vonatkozik, ami rá; vagyis úgy vagyok megismerő, hogy egyben megismerendő is vagyok. A létélményem összekötődik a megismerés folyamatával.

só szava az, hogy a legfőbb és egyetlen valóságérték a Szellem, melynek tulajdona a tisztaság, szabadság, igazság és szeretet.”⁶

Az emberi szellem világának elemzése két alappillérré épül tehát, az *öntétre* és a „*kielégedés világtörvényére*”. A kettő egymás nélkül nem létezik, hiszen meglátása szerint az öntét élete csak a kielégedésből érthető s viszont, a kielégedés csak az öntétről állítva bír jelentéssel. Ennek értelmében fontosnak látja feltárni és elemezni egyrészt az öntét biológiai, anatómiai szerkezetét, az egyes szervek működésének alapvető folyamatait és változásait, másrészt az ösztönök működését és az öntét egységéhez és működéséhez szükséges törvényszerűségeket, valamint az öntudatos szellemi tevékenységeit, például a figyelmet, érzést, akaratot, illetve azokat, amelyek ezekből származnak. A „*kielégedés világtörvénye*” értelmében a hiány elsődlegesen *ontológiai*, ilyen minden testi fogyatékoság, például a vakság, a sükettség, amely esetekben nincs „indító erő” a hiány megszüntetésére. Másrésztől a *reális hiány* lép fel például az éhség, a szomjúság esetében, amelynek természetesen valamilyen pótlék a megszüntetője. Az emberi cselekvés nem az élvől indul ki, hanem a kínból vagyis a hiányból.⁷ Az ösztönök, amelyek a vágyat és a hiányt „elindítják” a *fenntartó*: tápláló, mozgási és nemi ösztönök; és a *kifejtő*: felfogó (intellektuális és szenzuális) és alkotó (egyéni és társas „világfonatok”).

Böhm a hiány és az értékek kérdéskörének megvilágításához a következő *lét-szinteket* tartja alapvetőnek a „valami” meghatározásakor: *először*: a „valaminek” lennie kell, *másodszor*: „teljesen kell lennie”, vagyis „hiánynélkülinek”, *harmadszor*: valahogyan kell lennie, amely már a legfőbb értékek meglétét is tételezi: az igazat, a jót, a szépet, valamint a három „együttlétét” a *szentségesben*. A böhmi értékharmonióiában a *szentséges* mint legmagasabbrendű érték magában foglalja a három fő értékminőséget:

„A »szentséges« nem más, mint a tökéletesség összessége. Minthogy pedig a tökéletesség = summitas, azaz viszonyjelző, mely az Én és tárgy között áll fenn: azért a »szentséges« csak az értékesség summitasa, de nem külön érték a többi megállapított értékek mellett. A »szentséges« ennél fogva nem ismereti tárgy, melyet külön érzéssel kellene megragadnunk; csak azon képesség kell hozzá, hogy az értéknek fogalmát teljes határozott summitálásban elképzeljük. [...] a »vallás« mindenkiben benne rejlik; még pedig nem mint külön érzék, hanem mint praeformált pszichológiai processus és mechanizmus. De tartalmát nem ekstasissal, hanem egyszerű logikai munkával kell megállapítani. S azért a »vallás« állapota tényleg a logikai munka alá esik; [...] A »szentséges« ennél fogva nem valami külön valóság, sem a valóság attribútuma, mely hozzá realiter tapad, – hanem csak a hatás, melyet a tökéletes valóság bármely esete bennünk fölkelt s mely specifikus formában akkor »vallási«-nak neveztetik, amikor a per-

⁶ MAKKAI SÁNDOR: Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig. Kolozsvár, 1925. 33. skk. p.

⁷ BÖHM KÁROLY: Az ember és világa. III. Axiológia vagy értéktan. Bp.– Kolozsvár, 1906. 84. p.

fectionának totalitását elképzjük. Ennek az elképzéséhez pedig nincs más mód, mint az intellectualis munka.”⁸

Az intellektuális megismerési folyamatban az igazság a vallás vonatkozásában a következőképpen van jelen; egyrészt, mint logikai érték a teljes emberi szellem kibontakozására utal és része a szentséges megvalósulásának; másrészt úgy értelmeződik, mint egy olyan folyamat lényegi eleme, amely elvezet Istenhez.

A további böhmi érvelés az igazság, az ember és az Abszolútum viszonylatában az alábbiakban vélhetően jól követhető:

„Az egyetemes (szellemiség) önállítása a biztosság s ennek valósága az igazság. A megvalósult szellemiség az igazság. Azért helyesen mondja az Upanishad, hogy »ez az egész világ az Igazság«. A szellemiség önállítása és így megvalósulása az igazság. Amikor az Én magát teljesen megvalósította, akkor magát megértve igaznak találja az ismeretét. Hogy pedig megvalósította magát azt abból tudja meg, hogy véglegesen megnyugodott, hogy vágyai megszűnnek – hogy aesthetikailag »tisztá szemlélővé« és figyelővé vált. Így az Én megvalósulási stádiumai a vágyából fakadnak s ezek: 1. a megértés, 2. ezzel szemben az öntudatos megvalósítás munkája s 3. a megvalósulás nyugodt szemlélése. Amaz elsöben felszabadul az Én tisztasága az Énegész részfunctióitól; eme másikban disponál velük tisztaságából eredő belátással; a 3-dikban minden vágya megszűnt s nyugodt expansióval mint bhoktar⁹ élvezi öntudatlan s öntudatos projectiójának a gyümölcsét. Azért a megértés (a logikum) a fő; ezzel emelkedik az Én teljes szabadságra.”¹⁰

Ez az egész világ Igazság, de az igazság, mint logikai érték, nem a legfőbb érték, hanem a *szellem teljes megvalósulásának* jelzője, s a szellem e létbeli kiteljesedésének fokozatai lesznek az igazság fokozatai. Valójában az individualitás szintjén ez azt mutatja, hogy milyen mértékben sikerül kiteljesíteni a konkrét, itt és most létező Én szellemét, mennyiben sikerül a realitásban, a mindenkori „életvilágban” megvalósítani azt. Az igazság a megvalósulás indexe, az *Én teljes kifejlődésének* mutatója, ugyanakkor az *igazság kozmikus* jelentőségű is, hiszen Kis Lélek a világnak egy csomópontja, és rajta vezet át a Nagy Lélek önmegvalósító projectiója. Az Én abszolút értékűvé akkor válik, ha az utalás a deiktikus szálakban az Átmanba vezet. Ebben a helyzetben az „igazság” nemcsak szubjektív megnyugvás, hanem objektív válik, amikor azonosul az Átman projectiójával.

A Kis Lélek és a Nagy Lélek egymásra-vonatkoztatottsága alapviszony Böhm koncepciójában, amelyben a legfelsőbb hatalom, a Világlélek, az Átman, magában hordozza a Kis Lélek fogalmát is. További szövegértelmezésekre van szükség ahhoz, hogy világosabbá váljon, Böhm miként használta az ind forrásokat az Abszolútum-magyarázatokhoz. Azt világosan kifejti, hogy az Énnek, a szubjektumnak a

⁸ BÖHM KÁROLY: Az ember és világa. IV. A logikai érték tana. Kolozsvár, 1912. Újabb kiadás: Hága, 2006. Online: Hollandiai Magyar Szövetség: www.federatio.org – 2017. december. 29. p.

⁹ Szanszkrit *bhakta*: az Isteninek a szeretője és rajongója.

¹⁰ Uo., 185. p.

„kifejlésénél szüksége van az indítóra, azaz: formailag túl utal magán [...] S éppen ezen utalás a deiktikus szálakban rejlik, melyek az Átmanba vezetnek. Mikor az Én subjective meglelte a megvalósulását, akkor ezen szálak tovább mutatnak; az egyéni megnyugvás a szálakban megnyilvánuló projectiókhoz köti. Az »igazság« tehát nemcsak subjectiv megnyugvás — így értéke csak subjectiv alapra támaszkodik — hanem »objectiv«-vé válik, amikor az Átmannak projectiójával azonosul. Az »igazság« akkor az Én megvalósulását a Nagy Lélek önprojectiójával köti össze, abba meríti bele, azzal azonosítja s ezzel az Énnek abszolút értéket szerez meg. Ezen értéken túl értékes nincsen, azért abszolút érték.”¹¹

Ebből következik, hogy az „igazság” jelentősége kétféle. Egyrészt megbizonyosodunk arról, hogy igazán megvalósultunk, másrészt az igazság olyan értelemben kozmikus jelentőségű, hogy a Kis Lélek a világnak egy csomópontja, és rajta keresztül megy végbe a Nagy Lélek önmegvalósító projekciója.

„A Nagy Lélek öntudatossága a Kis Lelkek öntudatát öleli fel magába s azért a Kis Lélek értéke annál magasabb, minél biztosabb a tudása, azaz minél jobban látja be, hogy az ő ismeretei a Nagy Lélek megvalósulásai. A Kis Lelkek igazságában valósul meg a Nagy Lélek is s ezzel a Kis Lelkek a Nagy Lélekkel azonosulnak.”¹²

Azt a kérdéskört, hogy a keresztyénség és a brahmanizmus miképpen képviseli az igazság megvalósulásának különböző szintjeit, egy másik írásában, *Az értékelés fenomenológiája*¹³ című 9. és 10. §-ában gondolja át, de e probléma kibontása egy másik tanulmány központi kérdése lehetne, s meghaladja ezen írás kereteit.¹⁴

Böhm ember-fogalmát tovább kell gondolni, ha a fentieket a *női princípiumra* vonatkoztatjuk. Ekkor a következő kiindulópontunk: ha a nő is ember, vagyis öntét, akkor a fenntartó ösztönök mellett a kifejtő ösztönökkel is rendelkezik; s ha ez így van, képességei révén ő is az intelligenciája segítségével rendezi a világot. Ha öntudatos lény, akkor gondolkodik, ítéletet alkot, következtet, a szeretet, az akarat, az indulatok és a vágyak működése mellett/közben. Ez következne Böhm ember-koncepciójából. Ezzel

¹¹ Uo., 197. p.

¹² Uo., 197. p.

¹³ BÖHM KÁROLY: Az értékelés phaenomenológiája a XV. századig I. In: *Athenaeum*, 1912. 3–4. sz. 21. köt.

¹⁴ E probléma vonatkozásában a következő megjegyzése Böhmnek mindenképpen lényeges: „Az ember maga mindazzá válik, amit megismer, miért ne lenne igazuk az Upanishadoknak, mikor unos untalan hirdetik, hogy: »a félelmetlen Brahmáná lesz, aki ezt tudja« (Nrisinhott. 8.); »a maga Énjével beleszáll az Átmanba, aki ezt tudja« (ib. 2. kh.) »ezt a soha el nem múltót ismerve, ó kedvesem, mindentudóvá lesz, a világegyetemmé lesz, — aki ismeri« (Praçna Up. 4.)? Avagy nem azt mondja Jézus: »legyetek hasonlók a ti mennyei atyátokhoz!« Vajjon varázslattal teheti-e őket azzá a világ minden energiájával bármelyik püspök is? A véges Énre nézve ennél fogva azt jelenti az igaz megismerés, hogy az ismereti tárgyjal azonosul s azzal gyarapodik.” Uo., 187. p.

szemben *Az asszony lélektanáról* című tanulmányának (1883) központi elve az, hogy a nőket elsősorban ösztöneik vezérlik, a fenntartó, vagyis a tápláló, a nemi, a mozgási ösztönök, a vegetatív és érzékelési ösztön csoportok. Alapvető jellemzői a „vaskos realizmus” élvezetei: evés, ivás, ruházkodás, öltözködés, s ami ezzel összefügg.

„Az asszony szellemi alapját ép úgy mint a férfiúét, különböző jelentéssel bíró erők képezik, melyeket kifejtésre való törekvésük miatt ösztönöknek nevezhetünk. Ez ösztönöket célunkhoz képest két csoportra oszthatjuk [...] realistikus és idealistikus ösztönöknek nevezhetjük el. Amazok az asszony lelkét a valóságra fordítják s azzal kapcsolják össze; emezek e valóság fölé emelik, mintegy új világot teremtenek számára, [...] A realistikus ösztönökhöz tartozik 1. a nemi ösztön s folyománya, a gyermekek szerető táplálása és ápolása, 2. a vegetatív ösztönök, 3. a mozgási ösztön, 4. az érzékek ösztön csoportja. Az idealistikus ösztön csoportot képezik az intelligencia különböző nyilatkozatainak alapul szolgáló ösztöni alakzatok.”¹⁵

A nő hivatása miatt a kettő nem lehet egyforma értékű, hiszen Böhm amellett érvel, hogy a nő nem képes arra, hogy gyermekeket szüljön, ugyanakkor tudományos munkát is végezzen, vagyis nő és férfi legyen egy személyben. A tudományos munkának ugyanis két feltétele van: „az egyik az öntudat fixizáló ereje, a másik az abstract képek keletkezése. E két feltétel nincs meg az asszonynál”.¹⁶ Az asszonyi intelligenciáról és megértési képességeiről lesújtó véleménye az, hogy a legjobb esetben *megtartja* az ismereti anyagot, de annak felfogására nem képes, fejletlen az absztraháló képessége. Azt az értelmi pluszt, mely a fogalmak megértéséhez szükséges, a realistikus ösztönei nem engedik kifejlődni, illetve felemészti összes energiáját. Vagyis a női princípium az intellektuális, az alkotó ösztönöket nem képes tudatosan használni.

Böhm ellentmondásba kerül önmagával, amikor a megértés és az élmény kettősségét gondolja át egy tudományos alapozású női lélektan terét illetően.

„Mert megértve csak az van, a mit megélünk; ezt az egyet azonban férfiúnak megélnie nem lehet. Volna ugyan még egy expediens, ha t. i. női kéz írná meg nemének lélektanát, legalább lelke természetrajzát; a törvényszerűséget aztán majd meglelnők mi is benne. De lehet-e ily őszinte, elfogulatlan rajzot oly érdekelt oldalról reményleni, a milyennek minden asszonyt ismerünk, ha az ő nemüknek kérdéséről van szó? S lehet-e a priori oly intelligentiára bízni ezen tudományos munkát, mely intelligentiának erre valóságát, kapacitását éppen vizsgáljuk, sőt, mint sokan teszik, kétségbe is vonják egyenesen?”¹⁷

¹⁵ BÖHM KÁROLY: *Az asszony lélektanáról*. In: *Magyar Philosophiai Szemle*, 1883. 1. füzet. (továbbiakban: BÖHM, 1883.) Bár Böhm sok tekintetben visszautasítja Schopenhauernek *A szerelem metafizikája* c. művében (1844) kifejtett nő-koncepcióját, mégis néhány eleme hasonlóságot mutat vele, de Nietzsche *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról* c. írása (1873) is ismert lehetett előtte.

¹⁶ Uo., 46. p.

¹⁷ Uo., 33–34. p.

Az ellentmondás abban áll, hogy ha megérteni csak azt lehet, amit megélünk, s mivel Böhm álláspontja szerint a férfi nem élheti meg a női léte – ami természetes –, ezért nem is értheti meg. Ennek ellenére amellett érvel, hogy a női intelligencia nem rendelkezik azzal a kapacitással, hogy megértve saját magát, tudományosan megközelítse a női nem lényegét. Mindez azért is lehetetlen, mert *őszintétlensége* sem teszi alkalmassá, hogy valós és objektív szemlélettel közelítsen a dolog lényegéhez. Vagyis a férfi nem tud írni a női lélekről, mert nem élheti át annak lényegét, de a nő sem írhat magáról, mert nem képes rá. Ez esetben jogos a kérdés: Böhm bölcséletében az ember fogalma a férfi-princípium lényegét jelenti, mert ő ezt átélve megérti, s ezért tud teljes képet adni róla? A nő viszont sem az ember sem a saját lényegét nem tudja értelmezni a tudományosság szintjén?

Amellett érvel, hogy a nő elsősorban a *realisztikus* ösztönök kielégítésében él, a nemi ösztön és kielégítése, a gyermekek szerető táplálása és ápolása az, amely elsődleges nála. A férfinél a nemi ösztön kielégítésének természetes célja szerint külső, s ez cél, amely pótlék is, az asszony. Az ember és világa II. kötetében így fogalmaz: a hiány kielégítése folyamán a férfi számára „A nemi ösztönnek csak egyetlen egy pótléka van, az asszony; minden egyéb vonatkozás nő és férfi között csak mellékes, valamint az étel és az ember között is csak egy alapvonatkozás van. Valamint az étel csakis arra való, hogy megegyük, úgy az asszony elsősorban csak arra való, hogy vele közösjünk. Sem nála, sem a férfinál más pótlása nincs a plet-horenek. Azonban az álpótlékok tanánál fogjuk ezt majd jobban kifejteni.”¹⁸

Hogy mit is gondol a női erkölcsi cselekedetekről? Egyrészt az öntudata kevésbé uralkodik az ösztönei felett, másrészt, nem cselekszik elvszerűen: „Az erkölcsi cselekvés két fő tényezőtől függ: 1. az öntudat hatalmától az ösztönök különböző ágai felett, 2. biztosan megállapított cselekvési elvektől s azok megértésétől. Mindkét tényező az asszony lelkében csekélyebb erejű.”¹⁹ Amellett érvel, hogy ha a nők cselekedeteit, magatartásmintáit vizsgáljuk, akkor egyet nem szabad a vizsgálati módszerek szem elől téveszteni: az asszony színlelése miatt nem lehet pontos képet kapni annak működéséről.

„Az asszony második természetévé vált őszintétlenség és hazudozás, mely a gyengének védelmére szolgál a hatalmassal szemben, a lelki nyilatkozatoknak rejtett rugóit mindig meghamisítja, szebbeket állítván az igaziak helyébe, sőt egészen módosítván is a nyilatkozatokat. Azért az asszony lelkét vizsgálni kell olyankor, a mikor biztosságban érzi magát s fesztelesen nyilatkozik, vagy a mikor még vagy már többé nem áll érdekében a tettetés.”²⁰

¹⁸ Lásd erről: BÖHM KÁROLY: Az ember és világa. Philosophiai kutatások. II. A szellem élete. Hága, 2004. Online: Hollandiai Magyar Szövetség: www.federatio.org – 2017. december. 68., 84–85. p.

¹⁹ Uo., 48. p.

²⁰ BÖHM, 1883. 29. p.

Számtalan kérdést vonz ez az álláspont: Vajon miért is kell a hatalommal, a hatalmassal szemben védekeznie, ki is a hatalom a konkrét mindennapjaiban? A férj, aki „eltartja”? De kit is tart el? Gyermekének anyját, aki, ha férfinak születik, s férje nőnek, fordított a helyzetet. Az eleve elrendelés a nő életében ilyenénképpen is működik?

Azonban a nőt más vonatkozásokban, elsősorban a gyermekek szeretetében, nevelésében – hiszen ez a hivatása – tökéletesen harmonikus szervezetként jellemzi, lényegét illetően harmonikusabb, érzelmi világa finomabb, sokoldalúbb, mint a férfi lelke. Az ún. *társas ösztön* az anyaságban és a városi nők folytonos „vizitálásában” jelenik meg.

„Nincs viszont magasztosabb az asszony életében, mint a gyermekekről való gondoskodás. A beteg gyermek bölcsőjénél töltött álmatlan éjszakák, lemondó munka az éhezők kiegészítéséért, visszavonulás a világ zajától, hogy csak kedveseinek élhessen, folytonos gond és aggodalom azok jó léteért s életéért, a nyugodt boldogság mosolya azok szerencséjében – ezek azon vonások, melyek az asszony homlokára teszik a legszebb koszorút, a gyengeség daczára kifejtett erkölcsiség koronáját. S ez az, a miben alapját bírja az asszony minden varázsereje.”²¹

Böhm határozottan amellett érvel, hogy a nő hatása „az emberi társadalomra sokkal jótékonyabb, mint a férfiaké; az asszonyok közt aránylag több jónak kell lennie, mint a férfiak közt, s ha az asszonyok romlanak, ezen romlásukban a férfiak első sorban vétkesek”.²²

Ember és valóság – a paradigmaváltás imperatívusza Erdélyben 1920 után

A múlt század tízes éveinek végén, s a húszas évek elején egy új nemzedék lépett fel Kolozsvárott, amelynek kiemelkedő alakjai Böhm Károly filozófiájának hatásán túl, kultúr- és vallástörténeti, pszichológiai, valláskritikai alapozással indultak el a vallástudomány és a filozófia útján. A Kolozsvári Iskola jelentősebb képviselői: Tavasz Sándor (később református püspök-helyettes), Imre Lajos, Makkai Sándor (később református püspök, majd Magyarországra települt), Varga Béla (később unitárius püspök), Ravasz László (1921-ben Budapestre költözött, a dunamelléki egyházkerület püspöke), Révész Imre (később a debreceni lelkészkedést választotta), Bartók György, Kibédi Varga Sándor (Magyarországra, végül Németországba települt). E gondolkodók kohéziós ereje a protestantizmusban, a böhmi filozófiai indíttatásban, s a trianoni döntés után a nemzetiségi lét minőségeinek megtartásában, javításában volt. Az utak az évek folyamán elváltak, csupán a közös gyökér, a Kolozsvárott kapott szellemi töltés az, amely megmaradt.

Az alábbiakban *Makkai Sándor és Tavasz Sándor* koncepciójában megjelenő ember-felfogást, az Isten és ember egymásra-vonatkoztatottságának filozófiai, vallásbölcseleti megközelítéseit vázolom fel. A múlt század húszas éveiben a kialakult kisebbségi létnek nemcsak elméleti megoldásait keresték, hanem püspökként vagy helyettesként szellemi vezetői voltak az erdélyi magyarságnak, s különböző szervezetek, folyóirat-szerkesztőségek

²¹ Uo., 50. p.

²² Uo., 49. p.

tagjaiként vagy vezetőiként aktív formálói is különösképpen az 1920 utáni valóságnak, amelyben különös szerepet játszott a *transzilvanizmus* eszmévilága, s az ember-kép kitágításában jelentős erőként lépett fel. A transzilvanizmus olyan tételes rendszerbe nem szedett konglomerátum, amelynek ideologikus jellege szembetűnő. A korabeli szellemi objektivációkban nem leheljük fel rendszerezve ezen ideológia érvrendszerét, pusztán az világos, hogy szépirodalmi, publicisztikai, filozófiai vagy kvázi-filozófiai eszmefuttatásokban manifesztálódik, amelyeknek jelentős hatásuk volt a korabeli életvilágban. A cselekvési alternatívák, a „mi-tudat”, a lét „veszélyeztetettként” való tételezése határozott imperatívusszal követelte eszmei síkon való jelenlétét is a valóságnak. A bölcseleti ember-kép kiegészült a *kisebbségi lét* koordinátaival, s a válságos szituációból megpróbált filozófiai indíttatású kiutat mutatni.

Az identitás-erősítéshez tartozott a három erdélyi nép – szász, román, magyar – együttélésének és közösségiségének történelmi és pszichikai érvekkel való igazolása is. A helyzet értelmezésén, a legitimáción, a közösségerősítés identifikáló szerepén túl jelen volt az utópia is: Erdély autonómiája. Ehhez kapcsolódott az eszményítés, egy olyan *erdélyi lélek-mitosz* kialakítása, amely nemcsak az illúziók világából, hanem a korban oly népszerű nemzetkarakterológiából is építkezett.

Ezen valóságban igen jelentős szerepet töltött be *Makkai Sándor*,²³ aki filozófiai, pedagógiai, teológiai írásain kívül a szépirodalomban is marandó munkákat alkotott, amelyekben a protestáns eszmeiség és lelkiség igényes formában és tartalomban egyesül. Makkai gondolkodói fejlődésének első szakaszát, az 1920 előtti, meghatározta a böhmi filozófia, s ez természetesen hatással volt vallásfilozófiájának kibontakozására. Korai tanulmányaiban döntően a hit világmagyarázó szerepéről, a szellem egészén belül elfoglalt helyéről, funkciójáról, az értelem és a hit harcáról értekeznek.²⁴Olyan közvetlen filozófiai hatás, mint Bartók György, Tavasz Sán-

²³ Makkai Sándor (1890–1951) a kolozsvári Református Teológián és a Ferenc József Tudományegyetem bölcsészeti karán tanult. 1912-ben filozófiai doktorátust szerzett. 1912 és 1915 között Kolozsvárott volt vallástanár, 1915 és 1917 között Vajdakamaráson lelképásztor. Sárospataki professzorsága 1917-ben kezdődik, ahol is a gyakorlati teológia tanszék vezetésével bízzák meg, s a tanítás mellett aktívan működik a főiskola szellemi életében. A pataki rövid intermezzo után visszahívják Kolozsvárra, a vallásbölcseleti és rendszeres teológiai tanszékre, ahol 1918 és 1926 között dolgozik. 1926-ban az Erdélyi Református Egyház püspökévé választották. 1936-ban lemondott püspöki hivataláról, Magyarországra költözött. A debreceni hittudományi kar dékánja 1938–39-ben és 1942–43-ban, majd ezt követően a prodeánja lett. A Protestáns Irodalmi Társaság elnökévé 1938-ban választották, ekkor már tulajdonosa a Corvin Koszorúnak, amely a kor legmagasabb tudományos, irodalmi, művészi kitüntetése. Az 1945 utáni egyházi közéletből egyre inkább kiszorították, s az 1950-ben kialakult helyzet (nyugdíjaztatási kísérlet) olyan lelki és fizikai állapotba sodorta, hogy nem sokkal ezután (1951. július 19.) meghalt.

²⁴ MAKKAI SÁNDOR: Vallásos világkép és életfolytatás. Böhm Károly filozófiájának indításai egy vallásfilozófiai rendszer kiépítésére. Besztercebánya, 1913.; Uő: A vallás lélektana. In: *Protestáns Szemle*, 1914. 7–8. sz. 1914. 424–443. p.; Uő: A hit szeme. In: *Protestáns Szemle*, 1915. 6. sz. 375–391. p.; Uő: Az értelem és a hit harca. In: *Akarat*, 1918. 4–6. sz. 114–121. p., 7–8. sz. 137–143. p.

dor, Varga Béla esetében, nem mutatható ki munkáinál, hiszen ő a filozófiát elsősorban mint háttértudást hasznosította mind vallás-, mind nevelésfilozófiai munkáiban.

Az 1920 után keletkezett vallásfilozófiai munkái szisztematikusabbak, kiérleltebbek. A vallás története és fenomenológiai vizsgálata összekapcsolódik lélektani, értékelméleti, dialektikai, teológiai szempontokkal, s kiemelt szerepet kap a kultúrával való összefüggése. A kiindulópont itt is Böhm. Mivel a vallásos élmény gyökere a *van* és a *kell* közti hiányból építkezik, e törés érzelmi képe a fájdalom, amelyet az emberi lélek nem tud feloldani a realitásban, ezért konstruál egy vallásos világképet, amely segít a fájdalom oldásában. A világ rendezett egész, amelynek középpontjában Isten, a mindent átfogó öntudat áll. Az ember e rendszernek öntudatos része, ez a *van*, amiben minden értékek hordozója Isten, aki megadja az értékek, a *kell* világát, aki az axiológiai értelemben vett tökéletesség. Az örök valóságot, Istent, megélni lehet, de magyarázni nem. A vallásos élmény egyetemes és szükségszerű, konkretizálódik az egyéni élményekben, amelyek segítenek kialakítani a vallásos világképet. Vallásbölcseletének kiindulópontja két kérdés: Mi a szerepe és jelentősége a hitnek a világkép megalkotásában? Hogyan befolyásolja a hit az élet menetét, alakítását? Szavaival: az életfolytatást. A hit helyét és szerepét keresve a világmagyarázatban a *teljes emberi szellemből* indul ki, amely értelmezésében – mint egység – az értelem, a képzelet és a hit dimenzióiban működik. Amellett érvel, hogy a megértés (értelem) a racionálisan felfejthető, fogalmilag leírható, elemezhető valóságra reflektál, s az irracionális mező kimarad világából, ezekkel szemben az értelem vak, ugyanakkor elsősorban az általánosításra koncentrál, nincs jelen benne az egyéni, az individuális, amelyről nem, vagy csak kevésbé lehet racionális, tudományos ismeretet nyerni.

Ami igazán újszerű Makkai vallásfilozófiájában, az az *élmény*, ezen belül a vallásos élmény működésének, szerkezetének elemzése, amelynek kulcsproblémája a *hiány*, s ennek elméleti alapozását is Böhm filozófiája adta. Mint írja:

„A vallásos hiányérzetet – minden más hiányérzettől megkülönböztetendő – a végtelenség hiányérzetének nevezem. Ez a hiányérzet szüli a vágyat, melyben az én a hiány pótlékát, kielégedését kutatja. Azon kozmikus támadásnál, mely a végtelenség hiányérzetét kelti, a kielégedés vágya a legkínosabb feszültséggé fokozódik, mert az én örök sorsa forog kockán, s ezért a lélek kétségbeesve, lélegzetvisszafojtva, esengve figyel, kutatja a menekülés útját. A lélek megváltást keres a válságból. Ez a megváltás utáni vágy a vallásos élmény lényege, a »keserű gyökér«, ahogy Böhm nevezi, melyből a vallásos élet kifakad.”²⁵

Kérdései e vonatkozásokat tekintve, amelyek az emberkép koordinációs pontjai is, a következők: 1. Van-e vallásos hiányérzet, s mi annak a specialitása? 2. Hogyan reagál a lélek erre a hiányérzetre? 3. Miféle pótlást kap a lélek a vallásban? 4. Milyen természetű a vallásos kielégülés?²⁶ Mielőtt választ kapnánk a kérdésekre, világosan kell látnunk, hogy a vallásos él-

²⁵ MAKKAJ SÁNDOR: A hit problémája. Bp., 1916. (továbbiakban: MAKKAJ, 1916.) 35. p.

²⁶ MAKKAJ SÁNDOR: A vallás lényege és értéke. Vallásfilozófiai előadások. Torda, 1923. 79. p.

mény folyamata a következőkben rejlik: kialakul a sajátos vallásos hiányérzet, amelyre vallásos reakció, vallásos pótlás következik, s az eredménye a vallásos kielégülés. A vallásos élmény nem egyike az általában vett mindennapi vagy a racionális élményeknek, inkább annak ellentéte. Ezt az élményt az élet végtelenségének és tökéletességének hiányérzete váltja ki, amikor emiatti kétségbeesésében az ember keresi a kozmikus erővel való kapcsolatot. Mindez együtt jár a halálfélelemmel, az elpusztulástól való félelemmel. Ezek vonatkozásában gondolja át Spencer érvelését, aki szerint a hitben a „megismerhetetlen” a releváns elem, de Makkai szerint ez a megismerhetetlen nem megragadhatatlan, hanem éppen a hit természete, jellege által, és nem az értelemmel ragadható meg. A két fogalom közötti különbség mutatja, hogy a megragadás nem racionális elem, nem sok jelentősége van az értelemnek a hit terepében, amelyet köznapi értelemben összekapcsol a bizalommal, s e szinten a hit nem jelent mást, mint bizalmat, megnyugvást az önfenntartás sikerében. Ebbinghaus az, akinek a vallásos hitre vonatkozó elemzéseire a továbbiakban támaszkodik: eszerint legspecifikusabb, legerősebb formájában a hit önvédelem a lét kozmikus támadása ellen, hiszen a bizonytalanságtól rettegő öntudatot megnyugtatja, „hogy a fenyegető valóságot egy magasabb hatalom, Isten uralma alá helyezi, aki parancsol felette, s aki megmentheti őt”.²⁷ (A hit a léttől való félelem reakciója – ezt az ebbinghausi állítást Makkai nem fogadja el.) A vallás fókusza a hit, s amelyben nem más jelenik meg, mint „a végtelenség hiányérzete”.²⁸ Ez szüli a vágyat a hiány megszüntetéséért, s a lélek megváltást keres és talál a vallásos hitben. Istennel való szellemi azonosulásunk adja a lehetőséget minderre, amelynek azonban az egyéni szuverenitás a gyökere. Az igazi hit lényege szerint mélységes, intuitív szemlélődés a valóság egésze felett, s mint ilyen nem racionális elemekkel „magyaráz”, ebben az új és más dimenzióban éli meg újra az egyén önmagát, lényege abszolútosságát. Mindez Makkai számára a hegeli Abszolút szellem működésére emlékeztet, s amellet érvel, hogy az abszolútum, Isten, s a vele való szellemi azonosulás a hit lényege, és ebből fakad magyarázó és megváltó ereje. Ebben van a hit magasabb dignitásának titka. „Ő a betetőző, a korona az élet művén, glória az értelmi világtér körül, mely azt megszenteli, megdicsőíti, a végtelenséghez kapcsolja sugaraival. A hívő élet ezért teljesebb élet, mint a racionalitás szövedékében kiterjeszkedő élet.”²⁹

A böhmi felfogással egyetért az esztétikai, logikai megismerés az emberi cselekvés és értékelés elemzésében, de az erkölcsiség vonatkozásait vizsgálva egy lényeges dolgot tovább és alaposabban elemez, mint mestere: az erkölcs és a hit, a hit és a szentség (mint érték) kapcsolatát. A vallás és a tudomány nézőpontjában logikailag inkompatibilis, ezért olyan alapfogalmat keres, amelynek segítségével megközelíthető a hit. Úgy találja, és elemzéseiben ezt igyekszik bizonyítani, hogy a *lelkiismeret* az a terep az emberi érzelmezháztartásban, amely nem más, mint Isten szava bennünk, amellyel átélni tudjuk a jót és a rosszat, és amelynek értelmezése közelebb visz a hit megértéséhez. Az igazi autonóm erkölcsiség – mondja Makkai – a vallás-erkölcsiség. Ennek kapcsán foglalkozik a bűn problémá-

²⁷ EBBINGHAUS, HERMANN: Abriss der Psychologie. Leipzig, 1908. 24. p.

²⁸ MAKKAJ, 1916. 35. p.

²⁹ MAKKAJ, 1916. 62. p.

jával, s szent Ágoston tanaiból építkezve a bűnbeesés négy lépését gondolja át: a kívánságot, a képet, a bűvöletet és a bukást.

„Mikor a bűn még csak kívánság, idejében elnyomható; már küzdelemben kerül kiúzni az öntudatból, ha képpé lett, ha pedig engedjük, hogy ez a kép megbűvölje az öntudatot, a bukás elkerülhetetlen. Ha a kísértés képe megrögződött lelkünkben, mert könnyelműen foglalkoztunk vele és nem űztük el: nincs ember, aki a maga erejéből megállhatna a bűnnel szemben.”³⁰

Az erkölcsi bukás külső és belső bűnhődéssel jár. Külső bűnhődés az egészség, a vagyon, az élet elvesztése; a belső nem más, mint a lélek önvádja, önmegvetése, kétségbeesése. A nagy kérdés: lehet-e és ha igen, hogyan lehet a bűntől megszabadulni? Az ész, az elvek segítségével? Nemes jellem erkölcsi hősök, nevelő személyiségek példaadásával? Nem. Makkai szerint önmaga erejéből jó ember nincs. Van viszont a legmagasabb hatalom, amely rabul ejti öntudatunkat és akaratunkat: Isten – a Krisztusban. S itt értelmeződik a három alapérték mellett a negyedik: a *szentséges*.

„A szentséges tartalmilag a szép, igaz és jó együtt; de fokozatát tekintve több mindeniknél külön és együttvéve, mert a háromnak egysége az elképzelhető legmagasabb teljesség és értékeség fokán. Mivel a szépség, igazság, jóság, ami életünkben csakis az öntudatos lélekben és általa nyilvánulhat, az öntudatos lélek tulajdonságait, javait alkotja, ezért a szentséges is csak öntudatos léleknek lehet tulajdonsága, lényege; a szentséges a tökéletes Lélek maga, a Szellem, kinek minden egyéniség teremtménye, tükre, eszköze, visszfénye. A tökéletes Szellemmel való életviszonyunkban sajátítjuk el a lélek értékeit, s ezt az életviszonyt, amelyben mi az ő képére alakulunk át, ő a mi életünkbe lép és abban a maga lényegét megvalósítja: vallásnak nevezzük. A vallás tehát az emberi lélek viszonya a Szentséges-sel.”³¹

A vallás a szentség életbeli megnyilvánulása, két fő tényezője a kijelentés és a hit.

Makkai nemcsak filozófiai, hanem szépirodalmi munkáiban is a keresztyén értékeket felemelő stílussal mutatja be. A következőkben egy olyan nőképet értelmezünk, amely a magyar protestantizmus nőalakjai között nem úgy jelenik meg, ami elsődlegesen a protestáns értékek képviselője, s a böhmi nő-felfogást sem követi, hiszen egy olyan problémára fókuszál, amely nem a keresztyén nő mélyen vallásos hitéletét jellemzi, hanem egy erkölcsi dilemmákkal, bűnökkel telített, tragédiával végződő élet-világ, sorsesemények folyamata bontakozik ki előttünk.

Az oly sokat vitatott asszony, Bátori Anna³² életében jelenlevő keresztyén hit kettősségének dilemmáját, a női lét paradoxonait, lejátszódott

³⁰ MAKKAI SÁNDOR: A lélek élete és javai. *Philosophia propaedeütika*. Cluj–Kolozsvár, 1922. 57. p.

³¹ Uo., 59. p.

³² Báthori/Bárthory (az írásmód változatainak részletezésére nem térek ki) Anna 1594-ben született somlyói Báthory István Kraszna vármegyei főispán (1553–1601) és pel-sőci Bebek Zsuzsanna (†1595) gyermekeként. Anyja és apja korai halála után testvé-

tragédiáit kíséreljük meg felidézni Makkai nézőpontjából. Egy olyan nőről van szó, aki pszichikailag sérült lehetett – édesanyja korán meghalt, Bátoriné gyűlölte –, mert szeretet nélkül nőtt fel, ami élete kisiklásához nagymértékben hozzájárult.

Az *Ördögsekér* c. regényében két párhuzamosan megjelenő dilemma: a katolikus hit és a protestáns értékek Anna lelkében és cselekedeteiben, ugyanakkor a keresztyén normákkal és elvárásokkal szemben a világi, a kevésbé erkölcsös lét választása. Itt és most a történelmi hitelességet, az utóbbi évtizedekben feltárt tényeket nem részletezzük, csupán jelezzük, hogy Anna üldözésében feltételezhetően szerepet játszott a birtokára szemvető Bethlen Gábor és felesége, Zsuzsanna asszony is. Makkai Komáromy András *A „bűbajos” Báthory Anna* c. életrajzi írásából kiindulva fonja a regénybeli szálakat – kiegészítve más forrástanulmányokkal –, s arra keresi a választ, hogy a valós események mögött a lélek hogyan bírkózik meg a szeretetnélküliséggel, az egyedül-léttel, hogyan próbál összhangot teremteni a jóság és a gonoszság között.

Már a kezdő jelenetekben érezhető a protestáns hitvilág szellemisége ecseদি Báthori István udvarában, aki azzal a feltétellel fogadta örökbe az árván maradt gyermekeket, hogy protestáns hitre térnek, amely Annát és Gábort egyaránt érintő átváltozást jelentett. A lengyel katolikus mostohaanyától elkerülő gyerekek szembesülnek azzal, hogy mindaz, amiben nevelkedtek, a katolikus hit elvetendő. Anna Szűz Mária medálja váltja ki Czeglédy hittanítóból a neheztelést, akinek végső meglátása: „Az úrfiit pogány hitelenségben, a kisasszonyt pápista bálványimádásban nevelték. Valóban szükséges létszen a komoly taníttatás! A Kálvinus és Béza³³ igaz tudománya.” Báthori István erősíti ezt: „Gábor fiam, bizom benned, hogy

reivel együtt rokona, ecseদি Báthori István országbíró gyámsága alá került, aki örökbe fogadta az árván maradt gyermekeket, azzal a feltétellel, hogy protestáns hitre térnek. Gyámaja azonban már négy évvel később, 1605. július 25-én meghalt, és hatalmas vagyont hagyott a Báthory-árvákra. Anna bátyja, Gábor Bocskai István erdélyi fejedelem kassai udvarába került, mint a fejedelmi trón várományosa. Anna 1608. november 11-én Kolozsváron losonczy Bánffy Dénessel kötött házasságot, de már 1612-ben özvegyen maradt, és a következő évben Jósika Zsigmondhoz ment férjhez. Kicsapongó, házasságtörő életmódjáért, gyermekének megöléséért és bűbájosságáért 1621-ben fő- és jószágvesztésre ítélték. Egyetlen fia, Jósika Gábor Esterházy Miklós udvarában nevelkedett, az 1698-ban bárói rangra emelt branyicskai Jósika család őse. Nagy László szerint a Báthory Anna elleni per a Török Kata és Imreffyné elleni perekhez hasonlóan koncepció eljárás volt, amely valójában az asszonyok birtokainak megszerzésére irányult. Végül Báthory Anna kegyelmet kapott Bethlen Gábortól – akit egy a korabeli beszámoló szerint Nagykereki várban megpróbált elcsábítani –, és csupán birtokaitól fosztották meg. Valószínűleg Lengyelországba menekült, majd Bethlen Gábor halála után visszatért Erdélybe, hogy visszaszerezze elkobzott birtokait. 1636-tól Magyarországon, Esterházy Miklós nádor udvarában élt kegyelemkenyéren.

³³ Théodore de Bèze (magyar nevén: Béza Tódor): 1519–1605, svájci teológus, Kálvin János hittársa és utóda a genfi református egyházban. Hitvallása a régi magyar református egyházban majdnem hitszabályzó tekintélyű volt; a mai magyar református egyház énekes könyvében a zsoltárok egy része felett T. B. áll, ezzel jelezve, hogy azokat Théodore Béza fordította.

hajlandó lesz a szived az evangéliumhoz. Te pedig Anna, meg fogod ismerni, hogy gonosz bálványozásban vagy mostohád miatt. Az a hitvány pénz a nyakadban: a lelked ára.”³⁴ A gyerekek kezdetben nem tudták felfogni a dolgot, Anna azt, hogy miért is kellene megválnia a Mária-medáltól, hiszen az talizmán, megoltalmazza minden bajtól.

A boszorkány-kép önmagáról különböző helyzetek következtében alakul ki, de ezt most nem részletezem. Ugyanakkor a paraszti világ mondabirodalma is egyre inkább erősíti benne a boszorkánytudatot, amely fokozódik, amikor élete jelentős változáson megy keresztül, s a hírhedt Báthory Erzsébet³⁵ vonzaskörébe kerül, aki Makkai jellem-alkotásában nem a protestáns értékvilágot közvetíti neki, hanem a nőpraktikák elsajátítására biztatja: „Megtanulod a szerelem művészetét! [...] Ez a mi szép testünk arra született, hogy fejedelmek s főurak essenek kétségbe érte! Én is boszorkány volnék a te gondolatod szerint. De nem parasztleányek, hanem urak boszorkánya! Az léssz te is, leánykám! Országok sorsa fordul meg s függ a hajszálainkon!”³⁶

Bonyolítja Anna életvilágát a testvérszerelmek felkavaró mivolta, testvéreinek, Gábornak züllött életvitele, szerelmi kapcsolatai, saját szerencsétlen érdek-házasságai, állítólagos főúri és alsóbb rendű szeretőivel való kapcsolatai. De jelen van egy sajátos kettősség Bethlen Gábor Annához való viszonyában is, aki kívánja a lányt, de fejedelmeként meg akarja menteni a boszorkányperek következményeitől, ugyanakkor történészek szerint feltehető, hogy igazából a valóságban vagyónára pályázott. Anna viszont a regénybeli történések szerint tiszta szerelemmel viseltetik Bethlen iránt, őszinte vallomásai és a megszervezett tivornya szerelmi-erotikus jelenetei is ezt igazolják.

Annát szinte teljes életében a szabadság-igénye vezérelte, amelynek következtében keresztyéni értelemben bűnök sokaságát követi el, s a bűn már nemcsak a kívánság szintjén jelent meg, hiszen, ha csak kívánság marad, akkor még idejében elnyomható lett volna. A kísértés képe oly erősen megrögződött lelkében, hogy nem tudta elúzni, hiszen – mint Makkai mondja – nincs ember, aki a maga erejéből megállhatna a bűnnel szemben. Anna tudja magáról, hogy a jót és a rosszat egyaránt szereti, a keresztyén hit és a világi gonosz lelkében együtt működik, s e kettősségről így vall:

„Álmomban is tudok minden leckét, prédikációt és imádságot meg szent éneket! Én szeretem a Krisztust, s vágyom a mennyországba. De tán nincs is még egy ilyen boldogtalan lélek, mint én! Végezet ez felőlem, s kísértetek szálltak reám [...] Csak maga az Isten tudná az igazat, hogy én ki vagyok [...] amikor szeretem a jót, ugyan éppen akkor szeretem a rosszat is; én gyönyörködöm a vérben, én szívtelen örvendek, ha valakit kínoznak, aki szeret, az álságot, titkolózást, sima orcával tagadást, hazudást, csalást, a fiúknak való mulatságot is szeretem, s szeretném látni a világ felfordulá-

³⁴ MAKKAJ SÁNDOR: Ördögszekér. Szeged, 2008. (továbbiakban: MAKKAJ, 2008.) 17. p.

³⁵ Ecsedi Báthory Erzsébet (1560–1614) a történelmi Báthori-család szülötte. Ld. erről: CSISZÁR ÁGNES: Angéla, Kata Szidónia, Erzsébet. Virágcsokor Isten oltárán. In: evangélikus.hu / Rovatok / Vélemény, 2016. október 24.

³⁶ MAKKAJ, 2008. 162. p.

sát s a pusztulást, romlást, kint [...] Ó én boszorkány vagyok, gonosz boszorkány.”³⁷

Makkai vallásfilozófiájának az a kardinális problémája vetődik itt fel, amelyet már a fentiekben is említettünk: az elkövetett bűnök okozta fájdalmak egy olyan végzethez vezetnek, amelyet már küzdelemben kerül kiűzni, ha képpé vált az öntudatban; ha pedig engedjük, hogy ez a kép megbűvölje az öntudatot, és az cselekedetekben manifesztálódjon, a bukás elkerülhetetlen. A bűnbeesés, az erkölcsi bukás külső és belső bűnhődéssel is jár. A nagy kérdése Makkainak, hogy lehet-e és ha igen, hogyan lehet a bűntől megszabadulni.

Anna bűnbeesése, erkölcsi bukása külső és belső bűnhődéssel is járt. Az egészségének és vagyonának elvesztése közben ott állt reális veszélyként élete elvesztésének lehetősége is. Ugyanakkor a lélek és a lelkiismeret önvádja, önmaga megvetése, a kétségbeesett lélek bűntudata meglehetősen meghatározza életének utolsó szakaszát. Joggal kérdezhetjük: Anna élete és sorsa olyan végzethez vezetett, amely eleve elrendelt volt, úgy kellett végeznie, mint egy szép kék virágnak, amelynek ördögszekere a neve? E szimbólummal fejezi be Makkai a sorstörténetet, amely Anna életét jelképezi: „tavaszi napfényen száz meg száz kis csillagával büszkén kacag az égre, de ha jó az ős, elszáradt kórója leszakad, összegombolyodik, s a szél hajtja, görgeti az utakon föl-alá, míg valami árokba nem hull. Mivel kóró korában mindig erre a sorsra jut, úgy hívják ezt a szép virágot: ördögszekere.”³⁸

Makkai Sándor Anna világában feltételez egyfajta szabadságot, hiszen ő a regénybeli cselekedeteiben nem mindig követi a keresztyén viselkedésmintákat, elutasítja például az anyaságot is. De talán ez is Isten által rendeltetett. Hiszen egész szerencsétlen életét, mint végzetet, mint Isten akaratainak beteljesülését fogja fel, amint a fentiekben is jeleztem. Ha saját akarata is irányította, akkor az is Isten akarata volt, ha saját gondolatai, saját tudatos céljai irányították, az is Isten céljai voltak.

Ha alaposan ismerjük a kor másik nagy egyéniségének, *Tavaszy Sándornak*³⁹ a szellemi tevékenységét, azt látjuk, hogy azon a filozófia és a

³⁷ MAKKAI, 2008. 137–138. p.

³⁸ MAKKAI, 2008. 309. p.

³⁹ A marosvásárhelyi kollégium főgimnáziumában tett érettségi vizsgát, majd 1907 szeptemberétől az erdélyi református egyházkerület teológiai fakultására és a kolozsvári Tudományegyetemre iratkozott be, ahol tanárai közül rá erőteljes hatással volt Ravasz László és Bartók György. „Ezeknél is nagyobb befolyást gyakorolt szellemiségemre – írja önéletrészében – Böhm Károly a Tudományegyetem lángelméjű professzora. Nyolc féléven át hallgattam filozófiai kollégiumait s 1911 májusában tanítványai nevében én vettem búcsút koporsójánál.” Teológiai vizsgáit letéve egy szemesztert Jénában, hármat Berlinben töltött 1911 és 1913 között. 1915-ben doktori szigorlatot tett filozófiából, mint főtárgyból, pedagógiából és esztétikából, mint melléktárgyakból. Közben 1913-ban püspöki titkári kinevezést kapott (1915 szeptemberéig), 1935-től püspökhelyettes volt. Teológiai magántanári képesítést nyert 1919-ben, s 1920-tól előbb helyettes, majd 1921 januárjától a kolozsvári teológiai fakultás rendes tanára 1949-ig, akkor kényszernyugdíjazták. 1951-ben (december 8.) – az évek óta beteges szív felmondta a szolgálatot.

teológia kettőssége vonul végig, munkássága során több filozófiai, vallásfilozófiai irányzattal megismerkedett, azonban nem lehet sem azt mondani, hogy valamely áramlat hatása alatt maradt végérvényesen, sem azt, hogy önálló rendszert hozott volna létre. Szellemi hagyatéka egyrészt az ember általános és ismeretelméleti megközelítése első korszakában, másrészt a valóságos lét problémáinak filozófiai-teológiai interpretálása az 1920 után megváltozott léthelyzetben. A kezdeti írásokra nem jellemző a későbbi valóságigény, amelyek a böhmi rendszerből, a német klasszikus filozófiából (Kant, Schleiermacher, Hegel), a Németországban szerzett szellemi hatásokból, a protestantizmusból, a vallásfilozófiából táplálkoznak. Tavaszty az ember, mint cselekvő, megismerő, értékelő lény érdekelte, s az 1920 előtti írásaiban az ember, mint elvont alanyiség lehető fel, mint egzisztenciális individuum nem. Az alkotó, megismerő, értékelő ember, mint elvont totalitás létezik számára, és filozófiailag és teológiailag interpretálja.

Az 1920 utáni erdélyi valóságban rá kellett jönnie, hogy az *elvont ember ideája* a valós viszonyok között nem tartható fenn. A háború borzalmi és különösen a 20-as évek erdélyi realitása arról győzi meg Tavaszty, hogy az általános erkölcsi törvényt a személyiség nem jól valósította meg az érzéki világban. Vagyis a kanti etikai principium, az autonómia kérdése és az erkölcsi törvény működése újragondolásra szorul. Elmélet és realitás egymásra vonatkozásából kiindulva, megfogalmazza fenntartásait a filozófiai idealizmussal és a marxi filozófiával szemben. Bár érzékelhető mindvégig a kanti, böhmi hatás, új gondolati anyagot keresve Kierkegaardtól Spengleren, Husserlen, Barthon keresztül Heideggerig vezet az út.

Átgondolva és elemezve a történetileg kialakult filozófiai irányzatokat, keresi az új megoldási lehetőségeket. Három filozófiai magatartást különít el az ember-koncepciót tekintve:

- 1) a létező valóságot leképezni, megismerni (Descartes-tól Locke-on át Kantig),
- 2) a létező valóságot cselekvőleg alakítani (Bacon, Marx, Bergson),
- 3) a létező valóságot értékelni (Kant, Böhm, Rickert).

Mindhárom attitűdben azt az alapvető problémát látja, hogy: egyrészt az Én, a Szubjektum valójában nem érdekli őket, hanem csak bizonyos tevékenysége, másrészt élesen szembeállítják az embert és a megismerendő, az átalakítandó és az értékelendő valóságot. Ezzel szemben fejt ki, hogy számára mi a mai filozófia teendője: „az embert [...] vissza kell helyoznünk a gondolkozási síkból az egzisztencialitásának síkjába és ott kell megismernünk, hogy mint élettől duzzadó és valóságtartalomban gazdag alanya lehessen a gondolkozásnak. Vissza kell adni az embernek az egzisztencialitását a filozófiai gondolkodásban is.”⁴⁰

Amellett érvel, hogy a valóság és az emberi struktúra azonos rétegekből áll: 1. fizikai-érzéki hatások, 2. a valóság pszichikai rétege, 3. szellemi természetű, logikai valóság. Ezeknek megfelelően beszélhetünk – szerinte – a személyiség érzéki, pszichikai, szellemi létéről és beteljesüléséről. Tavaszty számára a kiteljesedett, autentikus lét a személyiségstruktúra rétegein keresztül az aktív közösségi létben valósul meg. Hangsúlyozza, hogy az

⁴⁰ TAVASZTY SÁNDOR: Lét és valóság. Kolozsvár, 1933. (Erdélyi tudományos füzetek, 57.) 23. p.

általános elveket, struktúrákat magában hordozó ember mindig saját maga alakítja ki személyiségjegyeit, vagyis egyéniséggé, személyiséggé válik, szabadságát és méltóságát ebben a személyes létben találja meg. A személyes lét csak akkor valósul meg, ha az általános létből kilép az ember. S hogyan léphet ki? Ha Isten megszólítja, s így csak Isten által, az abszolút Te által válik személlyé. A szabadság is feltételezi Isten létét, hiszen a szabadság nem más, mint a természeti kényszer fölé emelkedés, s ez a természetfeletti Istenben van megalapozva. De a szabadság nem nélkülözheti a felelősséget, amelyből szerinte minden személyi létezés ered.

A *Mi az ember?* – kérdésre a válasza: a test és a lélek egysége, olyan öntudatos, szervezett egység, amely saját tevékenységében talál önmagára. De Isten közösségében létező szabad személyiség is, Isten és az ember létközösségében születhet csak meg a személyiség, amelynek autonómítása biztosíthatja az autentikus lét alapját. Krisztus önmaga szellemi-erkölcsi hasonlóságával ruhazza fel az embert, mely a személyi lét feltétele. Hol kezdődik tehát az ember? „Nézz Jézusra, akiben hiánytalan a szívjóság, tökéletes a szentség, egyértelmű az igazság, állandó a jóakarát. Ecce homo!... Krisztusnál kezdődik az ember!”⁴¹ Így az emberré válás megismélése annak a munkának, amit Isten Jézus Krisztusban „kijelentett és valóra váltott”. Jézus hordozza azokat az alapvető értékeket, amelyre épülhet az emberi személyiség. A személyiséggé váláshoz szükséges a szabadság és önmagunk ismerete, s a kettő összefügg. A belső önépítése és a külső körülmények együttesen hozhatják létre csak a szabadság birodalmát. A belső önépítésben – amely elsődleges – Isten hatalma segít. Az Én és a Te egymásra vonatkozása az emberi egzisztencia feltétele, s az emberi teljesség csak Isten megszólításában, az Ige közösségében valósul meg. Amellett érvel, hogy a teológiának, a filozófiának és az etikának egzisztenciális tudományoknak is kell lennie, s mint ilyennek, konkrét *hic et nunc* szituációból, az emberi „ittlét” gondolataiból, szükségleteiből kell kiindulnia, feltéve a párbeszéd lehetőségét az Én és a Te, az Én és Isten között. Különös határhelyzetet jelent a kisebbségi lét egzisztencialitása, hiszen amikor

„a kisebbségi élet etikájáról beszélünk, nem teszünk egyebet, mint, hogy az egyetemes erkölcsi normákat a nemzeti kisebbségi élet adott helyzetének megfelelően érezzük ki, hogy ezáltal az, ami általános érvényű, egyenesen oda vágjon és oda szűrjön, ahol a nemzeti organizmus a legérzékenyebb és a legfájdóbb, hogy ezen a ponton keresztül behatoljon a kisebbségi életközösség corpus mysticumába az az új szellem, amely az egészet áthatja és újjáteremti. [...] A nemzeti kisebbségi életet egy soha el nem múló világnézet kötelezi csupán s ez a keresztyén eticizmus világnézete! Ez a világnézet pedig egyetemes érvényűséggel igazolja és bizonyítja, hogy a szabadság fogalma nem az egyéni önkényt, a korlát nélküli érvényesülést, az extrém individualizmust jelenti, hanem az egyéni és közösségi élet elé szabott gondolat, akarat és terv érvényrehozását és az annak való engedelmes szolgálatot [...] Szabadnak lenni annyit jelent, mint kellő erővel érvényesíteni tudni a hozzám intézett magasabb etikai parancsot, úgy kifelé az erőszakkal és a pusztá múlttal szemben, valamint befelé az egyéni hajlammal, kedvérzettel és az egyéni jótetszéssel szemben. Az így értelmezett etikai szabadság-fogalom oldja meg számunkra a nemzeti ki-

⁴¹ TAVASZY, 1946. 19. p.

sebbségi élet etikáját. A nemzeti kisebbségi életnek azzal kell kezdődnie, hogy saját történetében fel kell ismernie önmagát. Meg kell látnia azt az eszményi nemzeti életet, mint ideális lehetőséget, amely számára Isten által van kiábrázolva, kiszabva és megállapítva.”⁴²

Az ember teljesség-igényét valló Tavasz az etikai preferenciák mellé bekapcsol egy nagyon lényeges szálát: az *ember természeti lény* mivoltát. Világosan látja, hogy a természetből táplálkozó gyökereink elrothadása az emberi életet alapjaiban ingatja meg. A másik lényeges jellemzője az új ember-képnek a *modern puritanizmus* erősítése az életvitelben, amely mint vágy erőteljesen bontogatja a „szükségtelen igények kötelékeit”, s amelyet a nyomasztó gazdasági helyzet (1933!) „elősegít”. Ez a puritanizmus a belső sallangoktól való megszabadulást is jelenti, de megszabadulás a materializmustól és az idealizmustól egyaránt. *Hívó realizmusról*, mint az új mentalitás harmadik jellemzőjéről beszél, amely hitet jelent az igazság világformáló erejében, a jóság nagy lehetőségeiben, a szeretet megtisztító erejében, s az isteni tettben, amely uralomra fog jutni a gonosz emberi cselekedetek fölött. A harmóniára törekvés folyamatos jelenléte Tavasz gondolkodásmódjának jellemzője a válság kellős közepén is. A kisebbségi lét értelmezése, amely számára a heideggeri értelemben vett létmegértést is jelenti, a bibliai szövegek hermeneutikai elemzése, a dialektikai teológia párbeszédigénye azok a szálak, amelyek kétségtelenné teszik Tavasz szintézisre törekvését a korabeli elméleti szituációban. A dialógusfilozófia és a hermeneutika összekapcsolódása a múlt század húszas éveiben az európai gondolkodásban többek között Karl Barth, Friedrich Gogarten, Emil Brunner, Rudolf Bultmann által fémjelzett, akiknek hatása jelen van Tavasz filozófiai-teológiai munkáiban.⁴³

⁴² TAVASZY SÁNDOR: Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése. In: *Erdélyi irodalmi szemle*, 1927. 5–6. sz. További fontos művei: TAVASZY SÁNDOR: A protestantizmus filozófiája. In: *Protestáns Szemle*, 1917. 754–770. p.; Uő: A nyugat-európai kultúra sorsa Spengler filozófiájának tükrében. Kolozsvár, 1924.; Uő: Világnézeti kérdések. Torda, 1925.; Uő: A racionális gondolkodás és az egzisztenciális gondolkodás. In: *Szemle és Élet*, 1936. 144–150. p.; Uő: Az ethika mai kérdései. Kolozsvár, 1939.

⁴³ Ezek részletes átgondolására itt nincs lehetőségünk, ld. erről: VERES ILDIKÓ – TÖKÉS ISTVÁN: Egy református gondolkodó a XX. század első felének Erdélyében. Debrecen, 1994.; FEKETE, 1997.

A Hetednap Adventista Egyház és az Állami Egyházügyi Hivatal kapcsolata 1984-ben

Holló Péter

Noha tanulmányunk tárgya és évköre viszonylag szűknek tűnhet, de mégis megérdemli a figyelmet, ugyanis a korszakra sok tekintetben igen jellemző volt az, ami 1984-ben a címben jelzett két fél vonatkozásában történt. Érdemes foglalkozni az ügyvel olyan vonatkozásban is, hogy mi lett az eredménye (avagy az ára) a két fél közötti kapcsolatnak.

Az események megértése céljából röviden utalunk arra, hogy 1975-ben a Hetednap Adventista Egyházon belül válság bontakozott ki, részben külső, politikai nyomás miatt, részben pedig belső, teológiai – az ökumenizmussal kapcsolatos – kérdés vonatkozásában.

1971-ben választották elnökké Szakács Józsefet, aki 1980-ig állt az egyház élén, majd 1980 és 1988 között a Szabadegyházak Tanácsa elnöki tisztségét töltötte be. Személyében olyan vezető került az elnöki pozícióba, aki mindig törekedett az együttműködésre és a lojalításra a pártállam különböző funkcionáriusaival, az egyházügyekben illetékes döntéshozókkal. Az állam által kialakított működési kereteket elfogadta. Szakács József egyházi elnöksége idején látogatott Magyarországra Philip Potter, az Egyházak Világtanácsa (EVT) főtitkára. A feszültséget az okozta, hogy a 20. században elinduló ökumenikus mozgalomhoz és ennek csúcsszervéhez, az 1948-ban alapított Egyházak Világtanácsához a Hetednap Adventista Egyház szervezetileg nem csatlakozott. Magyarországon viszont a Hetednap Adventista Egyház állami nyomásra¹ 1958-ban tagja lett a Szabadegyházak Tanácsának (SZET). A Szabadegyházak Tanácsa pedig tagszervezete volt a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának (MEÖT).² Sokan ezt úgy értelmezték, hogy az egyház ezáltal – noha közvetlenül nem – közvetetten mégis része az ökumenikus mozgalomnak, ami pedig nem áll összhangban az adventista egyház nemzetközi álláspontjával.

1975-ben Philip Potternek, az EVT főtitkárának magyarországi látogatása után – tapasztalva Szakács József egyházelnök kifejezetten pozitív viszonyulását az ökumenikus világszervezet vezetőjéhez (elismerő, áldás-kérő szavakat fogalmazott meg egy ökumenikus ünnepség végén) – Egervári Oszkár, a Dunamelléki Egyházterület elnöke beadvánnyal fordult az

¹ A Hetednap Adventista Egyház 1957-ben vált törvényesen elismert vallásfelekezetté Magyarországon. Az elismerés kapcsán elvárás volt az állam részéről a SZET-tagság rendezése. Ez megtörtént, bár az egyházat a SZET alapvetően állami nyomásra vette vissza. A kérdésről ld.: RAJKI ZOLTÁN: A H.N. Adventista Egyház története 1945 és 1989 között Magyarországon. Bp., 2003. (a továbbiakban: RAJKI, 2003.) 82. p.

² A pártállam egyházpolitikájának része volt az, hogy az Ökumenikus Tanácson keresztül is befolyásolta, ellenőrizte az egyházakat. Ld.: KÖBEL SZILVIA: A magyar adventista egyház és az állambiztonság kapcsolata a „Szaniszló” fedőnevű ügynök jelentései alapján. In: *Betekintő*, 2011. 4. sz. 2. p.

Egyháztanácshoz (a Magyar Unió³ rendszeresen tanácskozó, vezető bizottsága). Beadványában kérte az adventista egyház ökumenikus mozgalomhoz való viszonyának elvi tisztázását, és az ebből fakadó következetes gyakorlati magatartást. A kérdést több hónap alatt sem sikerült rendezni, noha úgy tűnt, hogy az egyházvezetés teológiai bizottságot hív össze az elvi tisztázás céljából. Néhány hónap múlva a SZET Lelkészképző Intézetének ökumenikus szellemiségű tanévnyitója szintén vihart kavart az egyházon belül. A lelkészképző egyik adventista tanára, Vankó Zsuzsa ezt követően levélben kereste meg az intézet dékánját, Szigeti Jenőt és Szakács József egyházelnököt. A kérdés megtárgyalása helyett Szakács József az Egyháztanácsban kezdeményezte Egervári Oszkár és Vankó Zsuzsa más területre történő áthelyezését, illetve Vankó Zsuzsa felmentését a főiskolai tanítás alól. Az érintettek nem voltak hajlandók elfogadni az intézkedést, mivel azt fegyelmi jellegűnek minősítették, és ragaszkodni akartak a felmerült elvi kérdés tisztázásához. Rövid idő alatt eltávolították őket a szolgálatból, valamint a hozzájuk csatlakozott négy lelkészt és lelkészképzős hallgatót is, akik az események miatt tiltakozásul maguk kérték felmentésüket.⁴

A hat prédikátor elbocsátásának ügye természetesen nem maradt titokban a felekezeten belül, és 1976–77 folyamán számos gyülekezet emelte fel a szavát az eljárás ellen. Válaszul több gyülekezetet vagy gyülekezeti bizottságot feloszlattak, adott esetben gyülekezetet bezártak, a helyzet rendezését követelő gyülekezeti tagokat előbb-utóbb kizárták az egyházból, sokan pedig tiltakozásképpen maguk léptek ki az események láttán. Az egyházzsúrolás következtében több mint ötszáz tagot zártak ki az adventista egyházból, ezen felül pedig még mintegy hétszázan döntöttek úgy, hogy nem vállalnak közösséget az egyházvezetés irányvonalával. Összesen tehát több mint ezerkétszáz gyülekezeti tag távolodott el a felekezettől.⁵

1975 után, az ügy kirombanását követően több alkalommal is megkísérelték tisztázni a felek a helyzetet. Ehhez az Egervári-csoport⁶ nemzetközi segítséget igényelt az adventista egyház európai és világszervezetétől, mivel úgy ítélte meg, hogy Magyarországon a hivatalos egyházvezetéstől, a SZET-től és az Állami Egyházügyi Hivataltól (ÁEH) nem várható eredmény. Ennek a vélekedésnek – a csoport szemszögéből nézve – volt is alapja, hiszen az ügyben igen hamar „egységfront” alakult ki az említett három szervezet között, és határozottan felléptek a csoport ellen. A nemzetközi segítségkérés kapcsán nyilvánvalóan nehézséget jelentett Magyarország helyzete, a szovjet érdekszférához való tartozás, tehát a közvetítői szerep buktatóival mindkét fél tisztában volt. A pártállam pedig külföldről általában nem engedett beleszólást magyar felekezet belügyeibe, és ez alól az adventista egyház sem volt kivétel. 1975 után több ízben is beutaztak Magyarországra a világegyház képviselői, de meglehetősen szűk mozgástérrel rendelkeztek,

³ Az adventista egyházban az egy országon belüli gyülekezetek összességét unióknak nevezik. Az uniók fölött állnak a Divíziók, amelyek általában egy földrészt fognak össze, míg a világszéles vezető szerv a Generál Konferencia.

⁴ RAJKI ZOLTÁN: Az Egervári-mozgalom. A Keresztény Advent Közösség kialakulása és vallásszabadsági küzdelmei a Kádár-korszak második felében. (1975–1990) Bp., 2012. 43. p.

⁵ RAJKI, 2003. 143. p.

⁶ Ez volt a közkeletű elnevezése a mozgalomnak, amelynek Egervári Oszkár volt hosszú időn keresztül a vezetője.

és többen közülük feltehetően elfogadták, hogy – közvetett módon – a pártállam diktálja a feltételeket. A rendezési erőfeszítések része volt a címben említett tisztségviselő, Neal C. Wilson a Generál Konferencia elnöke⁷ magyarországi látogatása is, amely témánk szempontjából döntő jelentőségű.

A látogatás előzménye az volt, hogy 1983 májusában Prágában személyes találkozás alkalmával kérték Neal Wilson segítségét az Egervári-csoport képviselői, akik hosszas előkészítés után, „titokban” utaztak ki a csehszlovák fővárosba. A Wilsonnal történő személyes kapcsolatfelvételt azért tartották fontosnak, mert ő ekkor még csak a munkatársai elmondásából ismerhette a „magyar ügyet”. Ez tükröződött például az 1982. február 1-én írt pásztorlevelében is, amelyet minden magyarországi hetednap Adventista gyülekezeti tagnak és lelkésznek címzett, és amelyben sürgette a helyzet rendezését. A pásztorlevélre az Egervári-csoport vezető testületét jelentő ún. Kis Bizottság reagált 1982. február 28-án.⁸ Közvetítőként keresztül végül sikerült megszervezni, hogy Edwin Ludescher, az Euro-Afrikai Divízió elnöke és Oldrych Sladek, a Csehszlovák Unió vezetője társaságában az Egervári-csoport három képviselője⁹ találkozzon Neal Wilsonnal Prágában, és ekkor erősítették meg azt, amire februári levelükben is utaltak: várják Wilsont, hogy személyesen segítsen az ügyet kimozdítani a holtpontról. A megbeszélésen – az Egervári-csoport ott lévő képviselői szerint¹⁰ – Wilson kifejezetten készséges volt és pozitívan nyilatkozott a csoport által képviselt álláspontról.

Neal C. Wilson 1984. január 18. és 30. között tartózkodott Magyarországon. Wilson január 23-án folytatott több órás megbeszélést az Egervári-csoport képviselőivel. A tárgyalás végig nyugodt körülmények között zajlott, a képviselők mindazt el tudták mondani, amit lényegesnek tartottak az ügyzel kapcsolatban.¹¹ A visszaemlékezések szerint a Generál Konferencia elnöke egyetértett velük, sőt, bocsánatot kért az egyház nevében mindazért a meghurcoltatásért, amit át kellett élniük, és a következőket fogalmazta meg:

„Ha az unióbizottság extrémnek mondja az álláspontokat az ökumenikus kérdésben, akkor extrém vagyok én is, és extrém az egész Generál

⁷ Wilson 1979 és 1990 között töltötte be az elnöki tisztséget a Hetednap Adventista Egyházon belül. Itt érdemes megjegyezni, hogy az adventista egyházban népképviselési rendszer működik, tehát az egyház élén álló elnöknek messze nincs akkora hatalma a felekezeten belül, mint például a római katolikus egyházfőnek.

⁸ Ld. alábbi dokumentumokat: „Igazságot, igazságot kövess, hogy élhess...” Szerk.: Vankó Zsuzsa – Kovács Pál – Egervári Oszkár – Sonnleitner Károly. Bp., 1995. (továbbiakban: VANKÓ–KOVÁCS–EGERVÁRI–SONNLEITNER, 1995.) 376–384. p.

⁹ A három képviselő (Sonnleitner Károly, dr. Tábori Tibor és Kovács Pálné) utazásának sajátossága, hogy a csoport több tagjának nem lehetett útlevele, így például a mozgalom vezetői nem is tudták elhagyni Magyarországot.

¹⁰ VANKÓ–KOVÁCS–EGERVÁRI–SONNLEITNER, 1995. 399–403. p.

¹¹ Ez az elem csak azért kiemelendő, mert az 1975 óta eltelt időszakban az Egervári-csoportot képviselők sokszor nem tudtak úgy tárgyalni az egyház nemzetközi tisztségviselőivel, hogy csak ők lettek volna jelen, általában jelen volt egy harmadik fél is (pl. a SZET vagy a hivatalos magyar egyházvezetés részéről).

Konferencia, mert ebben a kérdésben mi pontosan úgy gondolkodunk, mint ti. Mint a Generál Konferencia elnöke, a közösség nevében megkövetlek benneteket azért a sok szörnyű bántalomért, amely benneteket ért. Ami itt történt, az szégyent hozott rám is, szégyent arra az egész prédikátori karra, amihez én is tartozom [...] Ilyen hűséges adventistákkal szeretném sokfelé feljavitani az adventközösséget, mint ti vagytok.”¹²

Neal Wilsonnak ezek a szavai, illetve a megbeszélésen tanúsított magatartása reménnyel töltötték el a csoport képviselőit, és bíztak abban, hogy amikor majd a hivatalos egyházvezetéssel leülnek tárgyalni, akkor a helyzetük megnyugtató módon rendeződni fog. A következő napra, január 24-ére is ki volt tűzve egyeztetés Wilsonnal, de aznap közölték velük, hogy megváltozott a program, és ez a megbeszélés elmarad.

Január 25-én, a következő találkozón azonban Wilson közölte, hogy részt vett egy munkaebéden Miklós Imrével, az ÁEH elnökével, és megígérte neki, hogy nem hagyja el az országot addig, amíg ezt az ügyet le nem zárja. Az Egervári-csoport képviselői elé tett egy nyilatkozatot, és ezzel kapcsolatban elmondta, hogy döntse el a csoport: vagy aláírják ezt, vagy nem lehetnek tovább a hetednapi adventista világgözösség része. Ezen kívül leszögezte azt is, hogy egyrészt a nyilatkozaton semmilyen változtatás nem alkalmazható, másrészt pedig, hogy a szöveget egyeztette az Állami Egyházügyi Hivatallal és az unióbizottsággal is. A képviselőket megdöbbenette ez a fordulat, de Wilson tartotta magát ehhez az álláspontjához.¹³

A nyilatkozat lényege a következő volt: az Egervári-csoport ismerje el, hogy helytelenül hozott létre független egyházszerkezetet, megsértette az egyház szabályait, jogtalanul épített és szervezett gyülekezeteket. Leszögezte azt is, hogy „a magyar unió egyes ügyeinek intézésében – nevezetesen a gyülekezeti fegyelem vonatkozásában – olyan ügyrendi hibákat követett el, amelyek ellentétben állnak az egyház irányelveivel és a Gyülekezeti Kézikönyv szabályaival”.¹⁴ A nyilatkozat javasolja, hogy jöjjön létre egy ideiglenes tanácsadó és megbékéltető bizottság, amelybe három tagot a H. N. Adventista Egyház, kettőt az Egervári-csoport delegál, de a csoport jelöljön ki öt tagot, akik közül az unióbizottság kiválaszt kettőt. A nyilatkozat aláírásával megszűnik az Egervári-csoport vezető testülete, és kötelezik őket, hogy készítsenek jelentést a vagyonukról.¹⁵

Az Egervári-csoportot komoly dilemma elé állította a nyilatkozat szövege. A csoport képviselői arra az álláspontra helyezkedtek, hogy ilyen formában a dokumentumot nem írják alá, és azt a megoldást találták ki, hogy válaszukban több kiegészítést javasolnak. Azzal érveltek, hogy a jogtalan kizárások következtében jöttek létre az új gyülekezetek, és amennyiben

¹² Vankó Zsuzsa visszaemlékezése. Idézi: VANKÓ–KOVÁCS–EGERVÁRI–SONNLEITNER, 1995. 405–406. p.

¹³ VANKÓ–KOVÁCS–EGERVÁRI–SONNLEITNER, 1995. 406. p.

¹⁴ Neal Wilson állásfoglalása, 1984. január 26. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL. OL.) XIX-A-21-d. (= Az államigazgatás felsőbb szervei. Központi Kormányzati Szervek. Állami Egyházügyi Hivatal. Visszaminősített TŰK iratok.) 402. dob.

¹⁵ VANKÓ–KOVÁCS–EGERVÁRI–SONNLEITNER, 1995. 410–412. p.

az egyház orvosolja a múltban elkövetett kizárási szabálytalanságokat, és helyreállítja a tagságukat, akkor ezzel megszűnik a különállásuk is.

Wilson azonban a nyilatkozat szövegéhez semmilyen hozzatételt nem engedett meg és a Miklós Imrének tett ígéretéhez híven a kérdést le is zárta: az Egervári-csoport – miután nem volt hajlandó aláírni a nyilatkozatot – nem tekinthető többé az adventista világtársadalom részének. A csoport ennek kapcsán 1984. január 28-án nyilatkozatot adott ki, amelyben a következőket írták:

„A Generál Konferencia és a Divízió képviselői a korábbi tárgyalásokon és a mostani, legutóbbi alkalommal is elismerték, hogy az úgynevezett ökumenikus kérdésben és ezen belül a Magyarországi Szabadegyházak Tanácsához való viszony kérdésében elvi álláspontunk hiteles, a világtársadalommal megegyező. Úgyszintén elismerték, hogy a közösségből való eltávolításunk megrendítően igazságtalan és keresztényietlen módon történt. Mindezek után annak az egyetlen vádpontnak az alapján döntöttek a világtársadalom szervezetéből való kirekesztésünk mellett, hogy mi külön szervezetet hoztunk létre, amely a Gyülekezeti Kézikönyv szervezeti szabályaival ellentétes. Ez azonban nem valós ok. Mi csupán egy gyülekezeti, testvéri szövetséget és egy ügyintéző bizottságot hoztunk létre, nem pedig kiépített szervezetet, és ezt is eleve átmeneti jelleggel, kényszerből, az unió intézkedései miatt kialakult szükséghelyzetben. Nem ellenszervezetként, nem a függetlenülés céljából hoztuk létre ezt a szövetséget, hanem kizárólag azért, hogy a jogtalanul eltávolított testvéreket összetartsa a rendezés idejéig és az egység helyreállításán fáradozzék.”¹⁶

Wilson tehát semmilyen érvelés nem győzte meg. Nyilvánosan is közölte álláspontja szerint „a h. n. adventista világszervezet Magyarországon – mint ahogy minden más országban is – csak egy egyházszerületet ismer el, amelyet az egyház hivatalos választókonferenciáján megválasztottak, és amelyet a magyar állam is elismer”.¹⁷ Az Egervári-csoportnak ezt tudomásul kellett vennie. Ennek eredményeképpen pedig az ügy – egy időre – lezárult, 1989-ig nem is történt kísérlet hivatalos kapcsolatfelvételre a nemzetközi vagy a hazai egyházvezetők és az Egervári-csoport között.

Érdeemes megvizsgálni Neal C. Wilson döntésének a hátterét. Ahogyan tanulmányunk elején jeleztük, a Hetednap Adventista Egyház korábbi elnöke, Szakács József ebben az időpontban a SZET elnökeként tevékenykedett. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található dokumentumok pedig arról tanúskodnak, hogy Szakács József „Szaniszló Pál” fedőnéven 1956 és 1985 között kapcsolatban állt a politikai rendőrséggel. Tizenkét kötet maradt fenn az állambiztonságnak adott jelentéseiről,¹⁸

¹⁶ VANKÓ–KOVÁCS–EGERVÁRI–SONNLEITNER, 1995. 414–415. p.

¹⁷ *Lelektárjegyzék*, 1984. január. Idézi: Bai László ÁEH főosztályvezető levele Dr. Rottler Ferencnének, 45.992/1984 (1984. december 5.). MNL-OL, XIX-a-21-d (402. doboz)

¹⁸ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL.) 3.12 (= Hálózati, operatív és vizsgálati iratok. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék. Munka dossziék.)M-40918., M-40918/1-11.; ÁBTL. 2.2.2. (= Operatív és hálózati nyilvántartások.) „Szaniszló Pál” fedőnévű tmt. 6-os kartonja.

és természetesen foglalkozott az 1984-es Wilson-látogatással is. A látogatás utáni, 1984. február 16-i jelentésében tartótisztja a következőket fogalmazza meg Szakács beszámolója alapján:

„Jelentem, hogy 1984. február 16-án megtartott találkozón »Szaniszló Pál« fn. tmt.¹⁹ szóban az alábbiakat jelentette:

A H. N. Adventista Egyház világszervezetének elnöke, N. C. Wilson tevékenysége az Egervári Oszkár l[el]k[ész]. »szakadár« csoportja ügyében korrekt volt. Ígéretét betartotta, az Adventista Világközösségből kizárta a »kivülállók« és feloszlatta az ún. »kiszbizottságot«. Elrendelte ugyanakkor az Adventista Egyház Szervezeti Szabályzatának módosítását és az országos vezetőség újjáválasztását [...]

Adventista Egyház Választó Konferenciája²⁰ 1984. márc. 21-24. között lesz megtartva (körlevelek már ki lettek küldve a gyülekezet részére), melyen jelen lesz Ludescher Divízió elnök, Zürcher titkár és P. Kunze pénztáros is.”²¹

Szakács idézett jelentéséből is nyilvánvaló tehát, hogy Neal Wilson ígéretet tett: a kérdést a hivatalos egyházvezetés és az Állami Egyházügyi Hivatal kívánságai szerint rendezni, vagyis ha nem fogadják el az eléjük tett nyilatkozatot, akkor kizárja a világközösségből az Egervári-csoportot. Ezen a háttéren érthetővé válik, hogy miért tett olyan nyilatkozatot a csoport elé, amely nélkülözött minden kompromisszumot – holott szóban, előzetesen bátorította az Egervári-csoport képviselőit –, és hogy miért nem volt hajlandó szóba állni azzal az érveléssel, hogy a párhuzamos szervezet (vagy gyülekezetek szövetsége) kényszerből és elvi szembenállás miatt jött létre.

Szakács jelentésével összecseng két olyan dokumentum is, amely az ÁEH-n belül összegzi az eseményeket. A Neal Wilson látogatásáról készült jelentésben ez olvasható:

„A Generál Konferencia elnökének látogatása eredményes volt, egyházpolitikai érdekeink szerint alakult. Dokumentumokat fogadtak el, amelyben egyértelműen elítélik a szakadár csoport vezetőinek és tagjainak különállását. [...] Határozottan kijelentették, hogy Magyarországon minden adventistának az állam által elismert szervezethez kell tartoznia. [...] A delegáció magyarországi tartózkodása alatt a Hivatal elnöke több alkalommal folytatott megbeszélést a Generál Konferencia elnökével. Eredeti célkitű-

¹⁹ A rövidítés feloldása: fedőnevű titkos munkatárs.

²⁰ A magyarországi választó konferenciát eredetileg 1983 őszén tartották volna meg, de végül elhalasztották 1984 márciusára. Szakács ebben a jelentésében részletesen szövegezik azokról a személyekről, akik szóba jöhetnek a fő tisztségviselői pozíciókban (ld. ezt a tanulmányban lentebb), és az egyes pozíciókra konkrét személyi javaslatokat is tett. A végeredmény ismeretében szinte kézzelfogható, hogy hogyan történt az állam irányítása az egyházaknál a személyi kérdések vonatkozásában – ebben az esetben a SZET-en keresztül –, és hogy hogyan hangolta össze a munkáját a SZET és az állami vezetés. Szakácsot – nem meglepő módon – élénken foglalkoztatták a személyi kérdések, egy korábbi jelentésében is részletes javaslatot tett a leendő tisztségviselő személyére. Ld.: ÁBTL. 3.1.2. M-40918/10. (1982–1984) „Szaniszló Pál” – 11. köt. 163–165. p.

²¹ Uo., 213. p.

zésinknek megfelelően az ügy rendezését és végső lezárását egyházi kereteken belül tudtuk tartani. A Világszervezet egyértelmű állásfoglalása megteremtette azt a lehetőséget, hogy a szakadár csoporttal szemben egyházpolitikai eredményeink és érdekeink veszélyeztetése nélkül lépjunk fel.”²²

A jelentés emellett a következő feladatokat határozza meg:

„Egyházpolitikai segítséget nyújtunk az adventista egyház tervezett lépéseihez, melyek a szakadár csoporthoz tartozó megtévesztett hívek visszaszerzésére irányulnak. Az országos választások érdekeink szerinti alakításával erősítjük az egyház szervezeti egységét, a vezetés tekintélyének növekedését. A helyi államigazgatási szervek bevonásával, a megyei egyházügyi titkárokon keresztül differenciáltan foglalkozunk a csoport megtévesztett tagjaival, ill. intézkedéseket kezdeményezünk a törvényeinkkel tudatosan szembehelyezkedőkkel szemben.”

A jelentéshez kézírással még hozzátette az ÁEH elnökhelyettese, Sarkadi Nagy Barna, hogy „készüljön sürgősen operatív intézkedési terv”, amely nyilvánvalóan a BM III/III. csoportfőnökségének további aktív szerepére utalt.

A döntés hátterének vizsgálatakor természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nemzetközi körülményeket sem. Wilson nyilván tisztában volt azzal, hogy amerikai állampolgárként – a hidegháború időszakában – egy, a szovjet érdekszférába tartozó ország esetében nincs túl nagy mozgásteret, de nincs információnk arról, hogy a Miklós Imrével történt találkozások után ezt a mozgásteret kívánta volna-e bővíteni.

Wilson döntésének következtében az Egervári-csoport továbbra is illegálisban működött tovább, de a hatóságok előtt ezután már nem hivatkozhattak arra, hogy az ügyük rendezése folyamatban van, merthogy az így – legalábbis egy időre – lezárult. A csoport ezt követően 1984. február 28-i beadványában Szombatünnepelő Krisztusváró Testvérgyülekezet²³ néven önálló vallásfelekezettként történő elismertetésüket kérte az Állami Egyházügyi Hivataltól, megjelölve azokat a szervezeti és hitelvek értelmezését

²² Jelentés a H. N. Adventista Egyház Generál Konferencia (Washington) elnökének és az Euro-Afrikai Divízió (Bern) vezetőinek 1984. január 18–30-ig Magyarországon tett látogatásáról. – MNL. OL. XIX-A-21-a-11-2/1984. számú irat. 56. dob.

²³ Az elnevezés valamelyest hasonlít arra, amelyet a methodista felekezetből kényszerűségből kivált, Iványi Tibor által vezetett csoport választott magának, és amilyen néven az állam el is ismerte őket 1981-ben (Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség, rövidítve: MET). 1974-ben több olyan lelkész és teológust kizártak a methodista egyházból, akik egy törvénytelen eljárás ellen tiltakoztak, és ügyük éveken keresztül rendezetlen volt. Az 1981-es rendezés feltétele volt legalább három lényegi szervezeti és hiteli különbség igazolása a methodista egyházhoz képest. A tiltakozók vezetője diplomáciai érzékének köszönhetően sikerült a három pontot úgy megfogalmazni, hogy az ÁEH elfogadta „lényegi különbségnek”, holott valójában nem történt változtatás a methodista dogmatikához képest. Bővebben ld.: KÖBEL SZILVIA: Vallásfelekezetek törvényes elismerése a Kádár-korszakban. In: *Jogtudományi közlöny*, 2001. 6. sz. 291. p.

illető különbségeket, amelyek tekintetében eltérnek a Hetednapos Adventista Egyháztól. Miklós Imre, az ÁEH elnöke válaszában kifejtette:

„A vallás szabad gyakorlására vonatkozó törvény kizárja két, azonos hitelveket valló felekezet egyidejű működését. Ebből következik, hogy az állam természetesen nem is adhat engedélyt ilyen kérelem teljesítésére [...] Számunkra fontos jelentőséggel bír a h. n. adventisták Generál Konferenciája elnökének magyarországi látogatása során nyilvánosan tett nyilatkozata, mely szerint »[...] a h. n. adventista világszervezet Magyarországon – mint minden más országban – csak egy egyházszervezetet ismer el, melyet a választókonferencián választottak meg, és amelyet a magyar állam is elismert.« (Lelkész-tájékoztató, 1984. jan.)²⁴

Miklós Imre egyértelművé tette: az Egervári-csoportnak vagy vissza kell térnie az adventista egyházba, vagy az egyháztól eltérő, más hitelvek alapján új felekezetet kell alapítania (és a hitelvek értelmezése tekintetében való különbség nyilvánvalóan nem volt tekinthető elegendő feltételnek), amíg viszont valamelyik nem történik meg, addig a csoport összejövetelei a törvényes rendet sértik.²⁵ Miután az Egervári-csoport egyik lehetőséget sem tartotta járható útnak, és a két egyházrész között 1989–90-ben lefolytatott tárgyalások sem vezettek eredményre, ezért a csoport helyzete csak a rendszerváltás után, a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény alapján rendeződött, miután kérték a nyilvántartásba vételüket Keresztény Advent Közösség néven.

Az ügyel kapcsolatban fontos utalni az MSZMP Politikai Bizottságának 1982. február 2-án született döntésére az egyházi szakadár csoportokról, amely megadta az elismerés iránti kérelem elutasításának politikai alapját. A jelentésben kifejtik, hogy az utóbbi időben felélénkült szakadár csoportok tevékenysége társadalmilag igen veszélyes, mert felhasználható fellázító törekvésekhez. Megítélésük szerint zavarják az állam és az egyházak közötti rendezett viszonyt, megszegik az állami jogszabályokat, a hivatalos egyházvezetést támadják az állammal való együttműködés miatt. Ennek következtében a párthatározat így fogalmaz:

„Politikai érdekeinknek megfelelően a szakadár csoportok elleni fellépést az egyházak belső ügyének tekintjük. A felmerülő feszültségeket, ütközéseket igyekszünk egyházi keretek között tartani úgy, hogy a vallásos tömegek nyugalalmát lehetőleg ne zavarják. Ugyanakkor az egyházak hivatalos vezetőit a korrekt partneri kapcsolatok alapján támogatjuk, politikai biztonságukat erősítjük. Politikai, erkölcsi és jogi kötelezettségünknek tekintjük, hogy azok az egyházi személyek, akik politikai szövetségeseink, államunktól megfelelő támogatást és védelmet kapjanak, ne csalódjanak bennünk [...] A Politikai Bizottság egyetért azzal a törekvéssel, hogy az egyházak vezetői saját törvényeik alapján oldják meg a szakadár csoportok ügyét. Az állami és társadalmi szervek elsősorban politikai eszközökkel támogassák a törvényes egyházi vezetést. Segítsék elő, hogy a politikai

²⁴ MNL. OL. XIX-a-21-d. 402. dob. 43.370/1984. sz. irat.

²⁵ Ezt megerősíti Bai László főosztályvezetőnek Egervári Oszkárhoz címzett levele is, amelyben a csoport összejöveteleit jogellenesnek minősíti. MNL. OL. XIX-a-21-d. 402. dob. 43.470/2/1984. sz. irat.

együttműködésre kész egyházi személyek államunk iránti bizalma tovább erősödjék [...] A Hetednapos [sic!] Adventista Egyház törvényes vezetését bátorítani kell arra, hogy európai központjuk elnökének²⁶ közreműködésével Egerváriék csoportja beilleszkedjék az egyház törvényes kereteibe. Amennyiben e törekvés sikerrel jár, úgy a hivatalos egyházvezetés kérésére Egervári és társai ügyét politikai eszközökkel oldjuk meg. Ellenkező esetben megfelelő politikai előkészítés után szerezzünk érvényt törvényeinknek.”²⁷

Érdekes utószövege az ügynek Neal Wilson és Miklós Imre 1984-ben történt levélváltása, tanulmányunkat az ebből a levelezésből vett idézetekkel zárjuk. Neal Wilson a hazatérése után levelet írt Miklós Imrének, amelyben elismerő és méltató szavakkal megköszöni Miklós Imre közbenjárását az ügyben:

„Bár nem tudtam teljes mértékben beváltani egyes eredeti reményeimet, látogatásom Magyarországon mérhetetlenül hasznos volt. Amint személyesen is elmondtam Önnek, ami a Hetednapos [sic!] Adventista Egyház számára Magyarországon megvalósult, az érdem nagy része az Ön türelmének, tanácsának és az irántam való és általában az egyház iránti szívélyes magatartásának tulajdonítható. A tény, hogy Ön nyitva hagyta számomra a kaput, hogy meglátogassam Önt, amikor csak útmutatásra van szükségem, bizonyosan államférfíui magatartásának jele volt. Nagyon örültem annak, hogy őszintén és becsületesen tárgyalhattunk több érzékeny tételről és az Ön magyarázatai felém, valamint a nagylelkűsége bátorságot és biztonságot öntöttek belém. A Hetednapos Adventisták Magyar Uniója hivatalos formában is közölni fogja Önnel vitáink és tárgyalásaink eredményét. Alapjában véve szinte lehetetlennek találtuk, hogy ésszerű megállapodásra jussunk az úgynevezett »kis bizottsággal«²⁸ az Egervári-féle szakadár csoportból – történt ez a szorgos erőfeszítések ellenére, amelyeket tettünk, és a biztosítékok ellenére, amelyeket adni igyekeztünk. Ennek eredményeként szükséges volt számunkra nyilvánosan jelezni, hogy ami a kis bizottságot és a kis bizottság által kormányzott egyházakat és tevékenységeket illeti, nem tekinthetjük őket tovább a Hetednapos Adventisták lelki világsaládjá részének. Természetesen ez csalódás volt számunkra és úgy gondolom, megrázkódtatás volt sokak számára azok közül, akikkel elhittették, hogy saját külön útjukat folytathatják, és még mindig az egész világra kiterjedő Hetednapos Adventista Egyház részének tekintik őket.”²⁹

²⁶ A dokumentum Edwin Ludescherre utal, aki az Euro-Afrikai Divízió elnökeként többször is járt Magyarországon az ügy megoldása érdekében.

²⁷ A Politikai Bizottság 1982. február 2-án tartott ülése, jelentés az egyházi szakadár csoportokról. Idézi: KÖBEL SZILVIA: „Oszd meg és uralkodj!” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között. Bp., 2005. 141–142. p. A PB ülés jegyzőkönyvével kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy az egyházi szakadár csoportokról szóló része most már – 2032-ig – nem hozzáférhető a kutatók számára, időközben tehát visszaminősítették ezt a részét.

²⁸ Az Egervári-csoport vezető testülete.

²⁹ MNL. OL. XIX-A-21-a-11-2/1984. számú irat. 56. dob.

Wilson a közelgő országos tisztségviselő választással kapcsolatban megjegyzi: „Hiszünk Zarka lelkészben³⁰ és reméljük, hogy képes lesz folytatni a vezetést.”

Miklós Imre 1984. április 6-i keltezésű válaszelevelében a következőket írta Wilsonnak:

„Engedje meg, hogy ezúton is megköszönjem értékes levelét és kifejezzem elismerésemet és nagyrabecsülésemet azért a fáradhatatlan munkáért, amelyet a magyarországi H.N. Adventista Egyház évek óta megoldatlan ügyében hazánkban végzett. Az Önnel folytatott megbeszélések és találkozások megerősítettek abban a hitemben, hogy nem létezik olyan feladat, amelyet közös jó szándékkal és becsületes hozzáállással ne lehetne megoldáshoz segíteni, függetlenül a politikai vagy világnézeti különbözőségektől. Szeretném tájékoztatni Önt arról, hogy magyarországi látogatásának igen pozitív visszhangja van az adventista gyülekezetek hívei és lelkészei között. A március második felében megtartott X. Unió Választókonferencia munkájának egész menetén érezhető volt az a bizakodás és őszinte tenni akarás, amely az Ön és munkatársai szeretetteljes útmutatásaiból és testvéri tanácsaiból táplálkozott. A megválasztott tisztségviselők és az egész közösség küldetéséből fakadó felelősséggel, reménykedve tekint a jövő elé annak ellenére, hogy sajnos a »kis bizottság« és a befolyása alatt álló hívek döntő többsége továbbra is az általuk választott külön úton halad, eljutva az önálló felekezet alakításának gondolatáig. Ezt egyébként az Állami Egyházügyi Hivatalhoz közelmúltban bejegyzett kérelmükben ki is fejezték. Ennek kapcsán biztosíthatom Elnök Urat arról, hogy Magyarországon a jövőben is csak egy adventista egyházat ismerünk el, azt, amely a H. N. Adventisták Világszervezetének támogatását és bizalmát eddig is élvezte.”³¹

1984. május 30-án Neal C. Wilson ismét levelet írt Miklós Imrének, amelyben egyrészt megköszöni választát, másrészt pedig a kételyeit fogalmazza meg az egyházon belül 1984. márciusában lezajlott országos tisztségviselő választások tisztaságával kapcsolatban olyan vonatkozásban, hogy vajon a SZET mennyiben avatkozott bele ebbe a folyamatba. Ezt írja Wilson:

„Meg kell köszönnöm a telefonhívását is, amelynek során tájékoztatni volt szíves a sikeres választásról, amely a Hetednapos Adventisták Magyarországi Uniójában folyt le március második felében. A tény, hogy Ön közölte, hogy minden rendes és békés úton történt, nagyon bátorító volt. ... Az elmúlt néhány héten több jelentést kaptam, amelyek arra utalnak, hogy a Szabadegyházak Tanácsa igyekezett befolyásolni a választási folyamatot márciusban, és rá akarta volna erőszakolni akaratát egy sor egyénre még megtorlásokkal is fenyegetve, ha a dolgok nem az ő kívánságuk szerint mennek. Amint tudja, sok információ jut el az Egyesült Államokba és a világ más részeibe azok révén, akik emigráltak Magyarországról. Haboztam Önt megkérdezni erről, azonban tekintettel a közöttünk fennálló nyitott kommunikációra, úgy éreztem meg kell említeni Önnek. Ha ezek a jelen-

³⁰ Zarka Dénes 1980 és 1984 között volt a Hetednapos Adventista Egyház elnöke Magyarországon.

³¹ MNL. OL. XIX-A-21-a-11-2/a/1984. számú irat. 56. dob.

tések igazak, akkor természetesen csalódott lennék, mert budapesti látogatásom eredményeként kezdtem kedvező véleményt kialakítani a Szabadegyházak Tanácsáról és vezetőikről. Ezen kívül, amikor Magyarországon voltam, Ön azt mondta nekem, hogy a Szabadegyházak Tanácsának, beleértve elnökét, nincs jogköre bármely specifikus egyházzal és annak műveleteivel [sic!] szemben. [...] Remélem a jelentések, amelyeket kaptam, hamisak és lehetséges, hogy túlzottak. Ha tényleg igazak, az igen kényes helyzetbe hoz engem és érzékeny helyzetbe, hogy hogyan magyarázak meg ilyen beavatkozást központunk tisztségviselőinek és világegyházunknak, különösen miután nagyobb pozitív képet festettem nekik a vallásszabadságról Magyarországon. Kérem, értse meg Elnök Úr, hogy jóhiszeműen írtam Önnek, és mély tiszteletnél fogva személye és hivatala iránt és a korrektség szelleme folytán, amelyet oly sok módon nyilvánított meg. Amennyiben vannak információi erről a kérdéstről, kérem, hogy mielőbb ossza meg velem álláspontját. Biztosíthatom, hogy Ön bármit mond, az nem befolyásolja majd a szívélyes kapcsolatokat, amelyet kialakítottunk, mialatt az Önök gyönyörű országában voltam.”³²

Miklós Imre válaszában elhárított mindenféle befolyásolási törekvést a választásokon:

„Kedves Wilson Elnök Úr! F. év június 15-én vettem kézhez nagybecsű levelét. Megtiszteltetés számomra, hogy megosztja velem gondolatait s magyarországi látogatása során közöttünk kialakult őszinte kapcsolat alapján igényli véleményemet. Engedje meg, hogy – in medias res – azonnal az Ön által felvetett kérdés megválaszolásával kezdjem. Ismereteim szerint a Magyarországi H. N. Adventista Egyház Unió konferenciája – beleértve a tisztségviselői választásokat is – az egyházi szabályok és a vonatkozó állami törvények alapján, demokratikus szellemben, jó hangulatú és egyben bizakodó légkörben folyt le. Az Euro-Afrikai Divízió illetékes képviselői Edwin Ludescher elnök úr vezetésével bekapcsolódtak a Konferencia menetébe, és a Gyülekezeti Kézikönyv szerint biztosították annak szabályszerűségét és hitelesítették munkáját. Birtokomban van E. Ludescher elnök április 3-án kelt, hozzám küldött levele, melyben igen pozitívan nyilatkozik tapasztalatairól. Szíves engedelmével idézek a levélből: »A konferencia jól folyt le. [...] A választókonferencia eredményei reményre jogosítanak egy új korszakot illetően a mi közösségünk történelmében. Bizalommal vagyunk, hogy Szigeti Jenő úr, az új unió-elnök munkatársaival az unióban és mindkét egyesülésben új hangsúlyokat állíthatnak, hogy a H.N. Adventisták közösségének egységét megszilárdítsák, bizalmat építsenek ki, és végül olyan légkört teremtsenek, amelyben közösségünk tagjai jól érezhetik magukat.« Ami a Szabadegyházak Tanácsának, illetve egyes vezetőinek »beavatkozásáról« Önhöz eljutott híreket illeti, a leghatározottabban cáfolni kell, egyszerűen azért, mert azok valótlanok és hamisak [...] Biztosíthatom, Elnök Úr, hogy a H. N. Adventista Egyház márciusban megtartott unió konferenciájának választási folyamatába és döntéseibe semmilyen külső tényező nem avatkozott be és nem igyekezett befolyásolni. Hiszek abban, hogy a fenti közléssel hozzájárulhatok kedvező személyes tapasztalatainak és benyomásainak megerősítéséhez, melynek

³² Uo.

alapján továbbra is a valóság talaján állva tud hiteles, igaz képet adni államunk egyházpolitikájáról és a hazánkban működő egyházak életéről.”³³

Egy visszaemlékezést, valamint két dokumentumot idézünk még a választás befolyásolásával kapcsolatban. Szigeti Jenő, akkori adventista egyházelnök visszaemlékezésében így fogalmaz:

„Első megválasztásomkor³⁴ a jelölő bizottságban kiderült, hogy a két jelölt³⁵ – úgy a jelölő bizottságban, mint a tanácsadóként résztvevő divízió képviselői részéről – az Állami Egyházügyi Hivatalban egyforma támogatottsággal rendelkezett. Így a jelölő bizottság nem tudott dönteni [...] Jelölésem úgy ért, mint derült égből a villámcsapás [...] Próbáltam tiltakozni ellene, és elmagyarázni, hogy az Állami Egyházügyi Hivatalban más elnök kinevezését várják, és nem lenne szerencsés velük ezért konfliktusba kerülni. Ők [a divízió tisztségviselői] mosolyogva elmondták, hogy tudják mindezt, de már a konferencia elnöke megbeszélte velük. A Hivatal véleménye az volt, hogy bárki mást meg lehet választani a korábbi unióbizottságból. Így került elő az én nevem, amit bejelentettek telefonon a hivatalnak, és az állami szervek nem emeltek ellene kifogást.”³⁶

A választást azonban valóban befolyásolta a SZET, közelebből annak elnöke, Szakács József. „Szaniszló Pál” a Belügyminisztériumnak adott, fentebb már idézett jelentésében a következőt írja:

„Az ÁEH Protestáns Főosztályvezetője a SZET elnökét arról tájékoztatta, hogy Zarka Dénes lesz újra az Adventista Egyház elnöke. Szakács József SZET elnök határozott választ adott ugyanakkor arra, hogy Zarka D. elnökké történő megválasztására nincs semmi esély, és nem is kerül megválasztásra. A választók egységesen Dr. Szigeti Jenő lelkészre fognak szavazni.”

Szakács a jelentésében konkrét névsort is ad, hogy milyen összetételű vezetést tart kívánatosnak, kit, milyen tisztségre válasszanak meg.³⁷ Egy másik, szintén 1984-ben keletkezett, ÁEH-n belüli jelentés szerint:

„A kisegyházaknál lezajlott választásokat sikerült olyan irányba befolyásolni, hogy a vezetés összetétele a meglévő személyi ellentéteket enyhítse. El tudtuk érni, hogy az adventista világszervezet vezetői elhatárolják magukat az Egervári-csoporttól.”³⁸

Viszonylag egyszerű ügy, gyors és hatékony lerendezés – akár így is összegezhethetnénk Neal Wilson 1984-es magyarországi látogatását, de azért a kép nem ennyire pozitív. Tény, hogy az adventista egyház elnökének

³³ Uo.

³⁴ Szigeti Jenő 1984 és 1994 között volt az adventista egyház elnöke, 1989-ben újraválasztották.

³⁵ Zarka Dénes és Hangyás László.

³⁶ SZIGETI JENŐ: Isten tanítani küldött. Bp., 2017. 235–236. p.

³⁷ ÁBTL. 3.1.2. M-40918/10. (1982-1984) „Szaniszló Pál” – 11. köt., 213. p. A jelentés dátuma 1984. február 16., a választást 1984. március 22-én rendezték.

³⁸ MNL. OL. XIX-A-21-d-0033a-2/1984. számú irat.

látogatásakor rövid idő leforgása alatt sikerült pontot tennie egy olyan ügyre, amely évek óta megoldatlan kérdés volt a felekezeten belül. Az ekkor több mint ezerháromszáz főt számláló Egervári-csoportnak azonban ezzel a – számukra rendkívül fájdalmas – döntéssel együtt is megmaradt az a hiányérzete, amely addig is meghatározó volt számukra: egyrészt az általuk éveken keresztül felvetett elvi problémát az elnök látogatása sem kezelte, másrészt pedig továbbra is illegalitásban gyakorolták a hitüket.

SUMMARIES IN ENGLISH

Hans von Weispriach and the Reformation in Western Hungary *Csermelyi, József*

The aim of this study is to present and evaluate the attitude of the 16th century Western Hungarian magnate named Hans von Weispriach, to the ecclesiastic reform. It is not sufficient to simply list his efforts for the sake of the Lutheran church, but the author of this paper would like to place them in a historical, legal and demographical context. Some territories in Western Hungary in virtue of the Treaty of Pozsony/Bratislava (1491) were under the rule of the House of Habsburg until the middle of the 17th century. Among others also some lordships of Weispriach (Kismarton/Eisenstadt, Fraknó/Forchtenstein and Kabold/Kobersdorf). Since these lordships were strongly attached to the Austrian province, it became needed to describe the expansion of the reformation in Hungary as well as in Austria. The Lutheranism became stronger in this territory just in the middle of the 16th century, the limited number of previous sources do not back up some authors' statements discussing the great successes of Luther's doctrines in Hungary. These sources mention that Hans von Weispriach's conversion occurred very early, but according to the small evidences it happened just around 1541. According to the historical sources he supported forcefully the spread of his own denomination among his dependants just in the 1560's; he invited Lutheran priests to his parishes. This study introduces one of them more detailed, namely Stephan Consul, who was born in the Istrian Peninsula. Weispriach invited this Slavic Bible-translator for the express purpose, to convert the Croatian immigrants, who wandered in the 16th century to the western border region by reason of the Ottoman threat. From the correspondence between Weispriach and Consul turned out, that Weispriach found an eager and patient pastor, who wanted to convince and convert the catholic Croatians not by force, but by guide. However, the literature assessed his operation between 1568 and 1579 mostly as unsuccessful, but this has to be modulated from more perspectives. Some analogies prove that the top-down approach based reformation could reach successes among South-Slavic people in the nearby territories, like Carniola. But Stephan Consul could not enjoy Weispriach's support for a long time, because the lord died in 1571 without male heir, and his Western Hungarian dominions were redeemed from his daughters by Emperor Maximilian I.

Some Details about the History of the first Calvinist Romanian Episcopate *Nagy, Levente*

The first Romanian Calvinist bishop appointed by János Zsigmond was Szentgyörgyi György (Gheorghe de Sângeorz) (c. 1564-1569). He was decried superintendent an bishop and sole religious leader of the transylvanian Romanians by the Diet on 30 November 1566. Szentgyörgyi died in 1566, and for this reason by the Diet at Medgyes (Mediaş, Mediasch) on 8 February 1569 was appointed as a romanian bishop Tordasi Pál (Pavel Tordaş). The author attempted in this paper to prove that the Romanian

bishopric was not really a Calvinist ecclesiastical organization but only a Romanian reformed episcopate. However, at the synod at Enyed (Auid) in 1569 the bishop Tordasi attempted to introduce some reforms in the ecclesiastical life of the Romanians: the liturgy must be done in Romanian, the cult of the dead and the saints is forbidden, widow's priests are allowed to marry. János Zsigmond's purpose in reforming the Romanian church in Transylvania was twofold: on the one hand social disciplinisation, on the other hand, the breakup of the Transylvanian Romanians from the ecclesiastical structure of the Romanian Principalities (Moldova and Valachia), in order to form an autonomous reformed Romanian church in Transylvania. At the end of the study, the author presents some previously unknown documents proving that Bishop Sava came to Transylvania from Valachia, was not driven by the intransigence of the Calvinists, but Sava returned to the Râmnic monastery (Valachia) on his own initiative. These documents also prove that Bishop Tordasi really wanted to turn the Church of Romanians into the spirit of Calvinism, for example, he removed the icons from the church of Lámkerék (Lancrãm, Langendorf).

Acts of 1606 and 1608 and the Patron's Law: Two Examples for the Attempt of the Validating of the Free Religious Practice

Kruppa, Tamás

Religious freedom was first passed into law in Hungary by the Treaty of Vienna in 1606 and by the Diet of Pozsony in 1608. The right to the free exercise of religion was first granted to the Hungarian nobility, and then extended to all layers of the society. This, however, did not solve the tensions in denominationally divided areas where different religious groups were desperately fighting for the possession of churches.

The paper analyzes two cases in which not only the population but the landlords as well were denominationally divided. Then it shows how the Palatine, György Thurzó, tried to resolve the situation using his powers only, disregarding the rights of patronage and the laws guaranteeing religious freedom, making use of the fact that the Protestants were in majority.

The Thirty Years' War and the fact that Gábor Bethlen was elected king provided a new opportunity for the Protestants to solve the problem of the possession of churches by an act of law. In practice, this was a success for the Protestants, who, by the acts of the Diet of Besztercebánya of 1620, were granted rights and privileges equal to those of Catholics, which could have doomed the Catholic religion to extinction in several areas.

However, the law was short lived, and the question of the possession of churches was permanently solved in 1791 only.

The Centenary of the Reformation in Hungary (1617)*Szabó, András*

In 1617 within the realm of the Hungarian Kingdom the Lutherans remembered the centenary of the reformation. The afterlife of the events turned often into legends, but some acceptable date remained. The first centre of the famous anniversary took part at Nagybicse (Bytča, today Slovakia!), on the 11th of November, according to the old calendar. The other important venue was the town of Lőcse (Letschau, Levoča), and within the so-called Five-Towns (Pentapolitana) region. We have some sporadic information about the ceremonial events of Northern Hungary, which – at least in the mining towns – were held only within the framework of the normal activities (holy services) of their church-life as they wanted to avoid to be charged of taking part in political events at the beginning of the counter-reformation. The ceremonial events were closely connected to the German ones. We do not know anything about the events of the Saxons of Transylvania, and we have no data at all about the Calvinist events of Hungarian Calvinists, who – instead of the Saxon and Wittenbergian model – followed the one of the University of Heidelberg.

In the Name of God (?) Protestant Interpretations of the World War I.*Csíki, Tamás*

The study deals with theological and ideological interpretations of the First World War given by representatives of Protestant Churches. The texts appearing in the confessional press, public theological speeches, and the preaching of the pastors provided an opportunity to examine how they mobilized their faithfuls and whether they have had a chance to take a stand against the war. Conservative Calvinists and Lutherans have cited Old Testament Examples and considered the war as angry God's punishment. However, they were convinced that Hungary makes a just war, and evoked national myth of bastion of Christianity originated from the 16th century. According to the philosophical explanations were rooted in the Neokantian value theory or Positivism and represented by learned theologians like Ravasz László and Révész Imre, the war is a struggle for existence, and creates a new hierarchy of values. Very few pastors within the Reformed and Evangelical-Lutheran Church clung to the liberal Protestant traditions or cultural Protestantism. They thought the war destroyed the optimistic belief in humanity, in civilization, and in modern progress of the 19th century, and Hungary was forced by its enemies in the bloody struggle.

Hungarian Protestant Thinkers on the Idea of Man I.*Veres, Ildikó*

Protestant thinkers played a significant role in evolving Hungarian language philosophy and in the further development of Hungarian philosophy. The study deals with the theories of those philosophers who developed a detailed concept of man at the end of the 19th century and in the first half of the 20th century. They took the theory of contemporary disciplines into their concepts, and they also had a perspective on the existential determinism of the contemporary world. There are two aspects which are considered to be a starting point in the study: on the one hand, the concept of the Protestant faithful philosophers Károly Böhm, Sándor Tavaszy and Sándor Makkai in Transylvania. On the other hand, the Protestant-inspired Béla Hamvas and Sándor Karácsony's theory, who used other ideas as well. The study also deals with the interpretations of the female principle.

Károly Böhm was the first to create a systematic philosophy in our country. His philosophy is summarized in his work entitled *Man and the World*, which consists of two parts, ontology and values, and in this work the philosophical anthropology also appears. According to his approach, man is a kind of helpless man, an instinctive and a conscious human being. His philosophy is rooted in the classical and contemporary European and Indian philosophy, the Veda, the Upanisads. In his philosophy the concept of man and the interpretation of the female principle do not cover each other.

Among the followers of Böhm's philosophy there were such Hungarian Protestant theologians like Sándor Tavaszy and Sándor Makkai, who belonged to the 'Kolozsvar School', which was formed in the first decades of the past century in Transylvania.

In the philosophy of Sándor Makkai, while searching the place and role of faith, he starts out from the whole human spirit, which is in unit with the mind and the imagination. The central problem of his philosophy of religion is sin and determinism. His literary works are also significant. Presenting a Hungarian noblewoman in one of his historical novels, the duality of Protestant values and worldly crimes also appear.

In Sándor Tavaszy's philosophy the influence of Kant and Böhm is tangible, meanwhile he was searching for new intellectual material from Kierkegaard through Spengler, Husserl and Barth to Heidegger. In his interpretation philosophy means the personal experience of man and the world, the existence and God. Thus, for him, philosophy becomes the science of searching God, since in his view, the world and mankind have no meaning without God. Jesus carries the basic values which the human personality can be based on. According to Tavaszy, we need two things to become a personality, freedom and self-knowledge, and they are related to each other.

The Relation between the Hungarian Union of the Seventh-day Adventist Church and the Hungarian State Office for Church Affairs in 1984*Holló, Péter*

This study is concerned with a critical period of the history of a small Protestant community, the Hungarian Union of the Seventh-day Adventist Church. From 1975 on, hundreds of church members had been disfellowshipped for their view on a theological issue, namely what the relation of the SDA Church should be to ecumenism. Some 1200 members had organized themselves into a group in protest at the ecumenical involvement of their church. There had been several efforts made by the church leaders to settle the conflict. One such significant move was in January 1984 when Neal C. Wilson, the then president of the General Conference (the representative body of the world-wide SDA Church) came to Hungary with the intention of restoring church unity.

While at a private meeting he ensured the representatives of the protesters that their views were right, encouraging them to stand up for these views, moreover he even apologized for certain wrong measures by the world church officers, he would not admit the same at the official negotiations. The protesters were brought to a difficult decision: if they refuse to sign the common declaration that had been previously agreed to by the SOCA, they will find themselves outside the world-wide church. The SOCA took an active part in dealing with this issue. As the author of a confidential account put it: „Wilson’s visit worked out alright and in accordance with our political interests.”

As for the change in the leadership of the Hungarian Union that took place in March 1984, it did not influence the friendly relationship between the Hungarian church and the SOCA. Although in a letter following the elections Neal C. Wilson voiced his worry about some informal news of the manipulation of the procedure, the president of the SOCA, Imre Miklós reassured him that such news had no ground.

It is, in fact, obvious from the internal SOCA documents as well as from the reports given by József Szakács, one-time president of the Hungarian Union of the SDA Church and secret informer of the III/III department of the Ministry of Internal Affairs, that the election in 1984 went according to a scenario prepared by the state. As for the protesters’ group, they had to continue practising their faith underground.

„A KATEDRÁRÓL”

A reformáció öröksége

Csohány János

„Hafenschner Károly, a Reformáció Emlékbizottság miniszteri biztosa azt mondta, nem innováció volt, ami a reformációval elkezdődött, hanem olyan mozgalom, amely vissza akart térni a tiszta forráshoz. Nem csupán egy ötszáz évvel ezelőtti eseményre emlékezünk, nekünk jövőorientált ünnepre van szükségünk, hogy a gyökerekből merítve lehessen a jelen kihívásait kezelni, ha ez nem sikerül, nem építhetjük a jövőt a következő generációnak.”¹

Az ötszáz évvel ezelőtt kezdődött reformáció nem az első ilyen mozgalom volt a nyugati, vagy más néven latin rítusú egyházban. Az egyházatyák idejéből származtatják azt a mondást, hogy az egyháznak mindig (folyton) reformálódnia kell. Ötszáz évvel ezelőtt ennek a mondásnak megfelelően indult az a reformáció, amit mi annak nevezünk, holott nem az volt az első reformáció az egyház története során. Mielőtt az 500 év előtt kezdődött reformáció örökségével foglalkoznánk, és azt ünnepelnénk, nézzünk meg néhány reformációs mozgalmat, ami az egyház története során előzőleg zajlott le. (Természetesen most a keresztyénség nagy családjának a nyugati ágával foglalkozunk, mert a keleti keresztyénség a kezdeti időkben akaratán kívül elkülönült a nyugatitól, és az itt felsorolt történések többsége azt nem érintette.)

A keletkezésekor zsidó vallási közegben indult keresztyénség hamar megértette Jézus nyilvánvaló útmutatását, hogy ki kell lépnie a zsidóság köréből és világegyházzá kell válnia, mert ő annak fektette le az alapjait. Az apostolok, első helyen Pál missziója során a keresztyénség a Római Birodalom városaiban terjedt, a városi lakosság fogadta szívesen a szinte rá szabott evangéliumot. Aztán a negyedik század végén a Birodalom vidéki lakosságát is meg kellett térítenie az egyháznak, meg kellett találnia a vidéki embereknek szóló üzenetet. Megtalálta, bár ebben a hatósági kényszer is némileg közreműködött. Ekkorra már a Római Birodalmon kívül számos országot elért a keresztyén misszió, ahol az ottani viszonyokra alkalmazott keresztyén egyházak születtek.

A kiemelkedő nyugati egyházatyá, Augustinus (354–430) egyebek mellett azt a reformot kellett, hogy kidolgozza, amelynek segítségével a keresztyénség és a nyugati kultúra túléli, ha a barbárok megdöntik a Nyugatrómai Birodalmat és megszállják annak területét. Megoldotta azzal, hogy tanácsa szerint a kolostorokba menekítették a tudományt, az antikvitás kultúrájának iratait, együtt a keresztyén teológia vívmányaival. Sikertörténet. A 476-ban megdöntött Nyugatrómai Birodalom helyén röpke néhány évszázad alatt új és keresztyén Európa született. A keresztyénség Augustinus jövőorientált reformterve nyomán megtalálta a krisztusi üzenetet az új Európa új lakói számára. De nem csupán a vallási üzenetet, hanem az immár keresztyén kultúrát is közvetítette, és a sötétnek mondott középkorban számos technikai fejlesztést vitt véghez, főleg a szerzetesek művelt, a fizikai munkától sem idegenkedő közössége. A szerzetesség már jóval korábban

¹ HAFENSCHNER KÁROLY: A világnak szüksége van olyan emberekre, akik tudják a jó irányt. In: *Magyar Hírlap*, 2017. április 29.

helyreállította a munka becsületét, amit Pál apostol hirdetett és saját példájával gyakorolt.

A 13. század elején a kolduló szerzetesrendek a nép közé vitték az evangéliumot, meghonosították a prédikációt, szükségleteik összekoldulása közben felkeresték a népet és prédikáltak, meghallgatták az emberek panaszait, és tanácsokkal látták el őket. A nép valójában ekkor ismerte meg saját keresztyén vallásának tanításait. Ez fontos megújulás, innováció volt. A 14–15. században fontos előreformációs mozgalmak zajlottak le két egyetemi tanár vezetésével, Angliában John Wyclif, Csehországban, a magyar nyelvhasználatban Husz Jánosnak nevezett előreformátor vezetésével, akik mindketten lefordították a Bibliát nemzeti nyelvükre és bibliai alapú teológiai rendszert dolgoztak ki. Hosszú háborúk után a huszita egyház törvényesen elismert felekezetté lett Csehországban, utópisztikus társadalmi és politikai célkitűzései azonban nem valósulhattak meg. A cseh huszitizmus Magyarországon is terjedt és maradandó következményekkel járt. Két huszita lelkész nevéhez fűződik a huszita bibliafordítás, ami az első, terjedelmes, bár nem teljes magyar nyelvű bibliafordítás. Egyebek mellett a magyar obszerváns ferencesek több huszita tanítást átvettek, és kialakítottak egy szociális töltetű teológiát, ami az 1514. évi magyar keresztes háborút parasztfelkeléssé tette. 1514-ben egyházi, társadalmi és politikai átalakítást kíséreltek meg felkelés útján. A felkelést leverték, az egyházi, társadalmi és politikai átalakítások elmaradtak. Ez az erőszakos reformáció járhatatlan útnak bizonyult.

A 15. században nem csupán a huszitizmus tanai és háborúi rázták meg Közép-Európát, hanem a reneszánsz és a humanizmus szellemi irányzatai is megmozgatták. Ezek meghirdették az ad fontes jelszavát, vagyis vissza a forrásokhoz. Ez a huszitizmusban a Bibliához visszatérést jelentette. A huszita egyház, amint láttuk, Csehországban fennmaradt. A legműveltebbek rétegében Európa-szerte a reneszánsz szellemi mozgalma bontakozott ki, amely meghirdette az ókori művészetekhez, a humanizmus irányzata pedig az ókori klasszikus szellemi alkotásokhoz való visszatérést. Ez a két szellemi irány teljes sikert aratott.

1445 táján Gutenberg az általa feltalált könyvnyomtatás segítségével a humanizmus és a reneszánsz eszméit terjesztette. De a Biblia is Gutenberg korai nyomtatványai között szerepelt. Csak Németországban 22 különféle bibliafordítás jelent meg németül 1522-ig, amikor Luther kiadta az Újszövetség német fordítását. (*September Bibel*) A Bibliával való tudományos foglalkozást forradalmasította az 1500-as évek elején megjelent kiváló héber nyelvtan, majd 1516-ban Rotterdami Erasmus kitűnő kritikai görög Újszövetsége. Ezekkel a tudományos alapmunkákkal már lehetett a Bibliát behatóan tanulmányozni és modernül fordítani. Nem véletlenül mondta Luther, hogy theologia est grammatica. Igen, az ő korában a Biblia korábinál tökéletesebb megértését a grammatica segítette. Luther biblikus professzor volt a wittenbergi egyetemen, ami azt jelentette, hogy mind az Ószövetséget, mind az Újszövetséget ő tanította, az előzőhöz a héber nyelvet, az utóbbihoz a bibliai görög nyelvet is. Zwingli Ulrich, svájci reformátor Erasmus Újszövetségének szövegét lemásolta és egyes részleteit állandóan magánál hordta, hogy szabad idejében tanulmányozhassa. Nem véletlenül – Luthert megelőzve – ő fordította le és jelentette meg németül a teljes Szentírást. Kálvin János reformátor az unokatestvére, Pierre Robert

Olivetán által franciára fordított Bibliát lektorálta, ami 1535-ben az ő előszavával hagyta el a nyomdát.

A könyvnyomtatásnak köszönhető a reformáció megindulása. Luther 1517. október 31-én Wittenbergben kiszögezett 95 vitatétele a könyvnyomtatás segítségével terjedt el – mondhatni – villámgyorsan. Élelmes nyomdászok latinul és németül számos kiadásban kinyomtatták, amit Nyugat-Európában a latin rítusú egyház területén gyorsan elterjesztettek, mivel annak az ügyéről volt benne szó. (A keleti egyháztól a nyugati egyház reformációja teljesen idegen maradt.) Magyarország német lakosságú városaiban már 1518-ban ismertté váltak Luther tételei. Zwingli vitatta Luther reformációt kezdő elsőbbségét, mondván, hogy ő már néhány évvel korábban ilyen értelemben prédikált. Csak azt felejtette el, hogy az ő reformációs töltetű prédikációit nem terjesztette el a sajtó, míg a Luther 95 tételét igen. Ez okból lett Luther Márton Ágoston-rendi szerzetes, wittenbergi egyetemi tanár és városi parókus, saját eredeti szándéka ellenére, a reformáció megindítója. Ő nem akart egyebet 95 vitatételével, mint a bűnbocsánat és megigazulás kérdésének tisztázását és azt, hogy bűnbocsánatot nem adhatnak pénzért bűnbocsátó cédula ellenében a pápa nevében. Feltételezte Luther, hogy a pápa nem is tud a bűnbocsátó cédulák árusításáról. Az így keletkezett vitából bontakozott ki a reformáció, ami már valóban nem csupán innováció volt, hanem olyan mozgalom, amely vissza akart térni, és saját meggyőződése szerint a következő években vissza is tért a Biblia és az azzal megegyező egyházi hagyomány, a tradíció tiszta forrásához, ezt célozta a Luther munkássága nyomán fellépett, vele többé-kevésbé egyetértő többi reformátor is. Nem volt szándékuk a római katolikus egyházból való kilépés, hanem annak megújítása, a keresztyénség régi formájára való visszaalakítása, hiszen ezt jelenti szó szerint a reformáció. Ez az ő elképzelésük szerint, úgy, hogy visszatérjenek az őskeresztyén egyházi állapotokhoz, nem valósulhatott meg, viszont megtalálták saját koruk és előremutatóan egy jövőorientált, alapvető megújulás irányvonalát. Ez szükségszerűen egyházszakadáshoz vezetett. Egyházuk kivetette magából őket, miközben sok mindent átvett a reformáció elveiből. A pápaság intézménye megmaradt, bár az 1545 és 63 között megtartott ún. tridenti zsinat megreformálta a római katolikus egyházat, csak hogy ezt a reformot az 1517-re datálható reformáció ellenében, annak elutasítására tette meg, ezért is nevezi a történetírás ellenreformációnak. Minden okunk megvan arra, hogy ünnepeljünk a reformációt, mert nélküle nem lett volna felvilágosodás, tudományos és technikai fejlődés, polgári átalakulás, de nem lett volna 1962 és 65 között II. Vatikáni Zsinat sem. XXIII. János pápa kezdeményezésének köszönhetően ez a zsinat új, a reformáció egyházai iránt testvériesülő arculatot adott a római katolikus egyháznak, előtérbe helyezte a Bibliával való foglalkozást, bevezette az anyanyelven történő liturgiát és más, a reformáció célkitűzéseinek megfelelő határozatokkal gazdagította egyházát. 1999-ben Luther Márton is feloldotta a pápa a kiközösítő átok alól.

A reformációnak a 16. században három irányzata szerveződött Európa számos országában maradandóan egyházzá, a németországi, más néven a lutheri vagy evangélikus egyház, a helvét vagy más néven református, illetve presbiteriánus, továbbá az anglikán egyház. Az antitrinitárius (1601-től unitárius) irányzat Lengyelországban és Erdélyben, valamint Magyarországnak török hódoltsági területein alakult egyházzá. Erdélyben 1568-ban

szabad vallásgyakorlatot kapott, ami 1848-ban Magyarországra is kiterjedt. Lengyelországban csupán rövid ideig tartott az unitárius egyház szabad vallásgyakorlata, aztán az ellenreformáció felszámolta. Az anabaptista irányzat onnan kapta a nevét, hogy nem ismerte el a gyermekkeresztiséget, ezért a hozzá csatlakozókat újra megkeresztelte. Krisztus hamar elkövetkező visszajövetelét váró, messianisztikus vallási közösséget szervezett, társadalmilag pedig utópisztikus, teljes egyenlőséget akart Németországban az 1523 és 25 közötti parasztháborúk során megvalósítani, amit rövid ideig 1535-ben Münsterben is megkísérelt. Mindkét próbálkozást leverték. Maradékaik békés, testvéri közösségekben itt-ott megtűrtként hasznos tagjai lettek a társadalomnak. Erdélybe és Magyarország egy részére is betelepítették őket.

A magyarországi reformáció rendkívül gyorsan elkezdődött. Amint említettük, 1518-ban a magyarországi német lakosú városokban megjelent. A királyi udvar német udvari emberei között a humanizmus tanai mellett és azzal együtt ismertté váltak a wittenbergi fejlemények. Habsburg Mária magyar királyné lutheránus udvari lelkeszt tartott és ugyanilyen beállítottságú rektort állított a budai iskola élére. A magyar főurakból verbuválódott udvari párt szívesen fogadta az új eszméket. Nem úgy az udvarral és az udvari párttal szemben álló köznemesi vagy nemzeti párt, ami német dolgot látott a reformációban, azon felül félt attól, hogy parasztfelkelésre fog vezetni, mint a ferencesek reformtörekvése 1514-ben, külpolitikailag pedig a pápa és a külföldi katolikus uralkodók segítségének elvesztésétől tartott, amire pedig a török elleni önvédelmi harchoz feltétlenül szüksége volt az országnak.

Az említett német parasztfelkelések során a felkelők Luther tanításaira hivatkoztak, bár általában messze túlméntek azon anabaptista és más rajongó tanaik és gyakorlatuk révén. Luther azonban világosan és egyértelműen elhatárolta magát a felkelésektől. Kifejtette, hogy ő krisztusi szeretetből fakadó társadalmi igazságosságot hirdetett, amely szerint a földesúr legyen igaz keresztyén módjára testvére és atyja a társadalmilag vezetésére bízottaknak, de azt nem tanította, hogy ezt véres felkeléssel kell kikényszeríteni tőlük. Azt sem, hogy a felkelés győzelme esetén teljesen új társadalmi, politikai és gazdasági helyzetet kellene kialakítani. Luther érdeme, hogy felismerte, az általa kezdeményezett reformációt nem szabad társadalmi forradalommal összekötni, mert akkor azt leverik és a vallási, valamint a békés társadalmi reformokat is eltörlik a győztesek.

A magyar nemesség körében Mohács után tudatosult Luther reformációjának békés jellege, ez feloldotta az attól való idegenkedését. A mohácsi tragédia lefejezte a katolikus egyház hierarchiáját. A kettős királyválasztás hosszan elnyúló polgárháborút, majd I. János királynak kényszerű török szövetségét eredményezte. 1529-ben beiratkozott a wittenbergi egyetemre az első két magyar hallgató. 1530 tájától a magyar lakosság körében is robbanásszerűen végbement a reformáció, ami azonban nem volt minden vonatkozásban a nyugati reformáció puszta másolata. Tanait a magyar viszonyokra alkalmazták, hiszen rendelkezésre állt nálunk egy reformációra kész papi sereg, mindenekelőtt az obszerváns ferences szerzeteseké. A magyar reformáció sajátosan magyar arculata a református tanok elterjedésekor is megmaradt. Mi most a magyarországi reformáció sajátosságait tekintjük át.

Helyesbített és békés folytatása volt a reformáció a magyar lakosság körében az 1514-ben utat tévesztett megmozdulásnak. Ezek az obszerváns szerzetesek saját kudarcuk, de nagymértékben Luther tanításai nyomán belátták, hogy az egyházat kell megreformálni, és a lelkek megújításával a társadalmi viszonyok is testvériesülnek. Reformációnk erőteljesebben törekedett a társadalmi igazságtalanságok kiküszöbölésére, mint a külföldi példák ezt sugallták volna. E törekvés eszköze az elhangzó és nyomtatott szó volt. Szkárosi Horváth András igazi keresztyén testvéri magatartást követelt a nemességtől a jobbágyosság és polgárság iránt. Melius Juhász Péter 1558-tól debreceni lelképásztor, 1561-től tiszántúli református püspök mintegy 50 nyomtatott művében fulmináns szavakkal mennydörgött ugyanezért a célért a hatalmaskodó urak ellen.

Teológiai önállóság jellemezte reformációnkat. Elődeink sokszor csak azért hivatkoztak a nyugati reformációra, hogy ne szakadjanak el a Nyugattól. Minden valamirevaló zsinatunk hitvallást alkotott. Több mint száz hitvallásunk van a reformáció századából. Olykor emlegettek külföldi tekintélyeket, de tanait szabad kézzel alakították a magyar viszonyokra. 1567-ben a debreceni református zsinaton elfogadták a II. Helvét Hitvallást. Nem szorultak rá, de kapcsolatot jelentett a Nyugathoz, az ottani reformátussághoz. Melius 1562-ben kinyomtatott kátéja címlapján hirdeti, hogy az Kálvin János munkája alapján készült. Ez azonban nincs így, az Melius önálló kátéja, amelyben Kálvin tanaira hasonlító tanait fejt ki a szerző. Szegedi Kis István református tudós *Loci communes* (Bázel, 1585) című terjedelmes teológiai összefoglaló tankönyvében a legtöbbet idézett külföldi szaktekintélyek között Kálvin János az ötödik helyen szerepel.

Magyarországon teológiai oka volt a reformációnak, amit a lelkészek kezdeményeztek és nem a világi urak. Ezért alakult ki hierarchikus (papi) vezetés mind az evangélikus, mind a református, mind az unitárius egyházban. A nem lelkészi (világi) egyháztagoknak semmilyen vezető szerepe nem volt az egyházszervezetben. Nem létesültek presbitériumok az egyházközsegekben. A zsinatokon is csupán lelkészek vettek részt, esperesekként és püspökökként lelkészek kormányozták a reformáció egyházait. A presbiteri egyházkormányzat sokkal későbbi képződmény.

A magyarországi evangélikus egyház vezetése sem volt nálunk konzisztoriális, amit az uralkodó nevezett volna ki, mint a külföldi evangélikus egyházakban volt. Magyarországon és Erdélyben megegyezett egyházszervezete a református egyházszervezettel.

Mind az evangélikus, mind a református egyházszervezet igyekezett megőrizni a római katolikus egyházszervezet tradícióját. Ez a másik magyarzata a hierarchikus egyházszervezetnek, a püspöki tisztség meghagyásának. Igaz, hogy a magyar protestáns püspököket az egyházkerület lelkészei választották zsinatukon. A római katolikus püspököket a magyar király nevezte ki a pápával egyetértésben.

Jellemző volt az evangélikus és református egyháznak közös szervezetben élése. A dunántúli egyházkerületben 1591-ig, a felső-dunamelléki egyházkerületben 1592-ig közös püspökök és esperesek vezetésével együtt voltak az evangélikusok és reformátusok. Ez külföldön nem volt így.

Törvényen kívül, mégis törvényesen éltek ősaink a Magyar Királyságban 1608-ig. 1523-tól országgyűlési törvények tiltották a reformációt, kifejezetten az evangélikus egyház létét. 1548-ban az anabaptistákkal együtt a

reformátusság is országgyűlési tilalom alá esett. Mindezek ellenére az anabaptisták kivételével a két egyház elterjedt. A református magyar vallás lett, az evangélikus többnyire a német lakosság vallása maradt. A reformáció századának végére a Magyar Királyság lakosságának 90 %-a vagy református, vagy evangélikus lett. Ez azért volt lehetséges, mert Magyarországon nem az volt a jogi helyzet, mint Nyugat-Európa országaiban, hogy „cuius regio eius religio”, akié az ország, az határozza meg annak vallását, hanem a „ius patronatus”, a patrónusi jog volt érvényben. A magyar király csupán a királyi birtokokon diszponált patrónusként a vallási kérdésekben és nem az egész ország felett. A fő- és köznemesek birtokaiknak patrónusai voltak éppen úgy, mint a király a sajátjainak, maguk választották meg, hogy kit akarnak egy-egy parókiájukba plébánosként behelyezni, az így kiszemelt papot kötelesek voltak az illetékes püspöknek bemutatni (prezentálni), és ha a püspök nem talált a prezentáltban kánonjogi kifogást, akkor köteles volt megerősíteni a patrónus által számára kiszemelt plébániára. Ez a jog megillette a szabad királyi városokat és az oppidumokat, vagyis mezővárosokat, amelyek lakói még nem polgárok, nem is jobbágyok, hanem cívisek voltak, a jobbágyfalvaknál sokkal szabadabban tartoztak egy-egy földesúr joghatósága alá. Magyarországon mintegy 800 mezőváros volt, ezek közül körülbelül 200-nak patrónusi joguk is volt. A patrónusi jog lehetővé tette, hogy a patrónusok országos törvényi hatállyal akár evangélikus, akár református lelkipásztort alkalmazzanak joghatóságuk alatt. Ők is bemutatták a püspöknek, de nem a katolikusnak, hanem az evangélikusnak vagy a reformátusnak, ezért is volt fontos, hogy a püspöki tisztség megmaradjon legalább elnevezés szempontjából a reformált egyházakban is.

1541 után Erdély szuverén országgént országgyűléssel és teljes állami berendezkedéssel rendelkezett. 1550-ben az erdélyi országgyűlés az addig kizárólagos vallásszabadsággal bíró római katolikus egyház mellett, azzal egyenlő, vallásszabadságot biztosított az evangélikus egyháznak is autonóm egyházigazgatással. 1564-ben a református egyház kapta meg ugyanezt a jogot, 1568-ban korlátlan vallásszabadságot engedélyezett az országgyűlés, ami az antitrinitáriusokat (unitáriusokat) is magában foglalta, bár a felekezeteket név szerint nem említette. 1571-ben aztán olyan országgyűlési törvény született, mely név szerint felsorolta a római katolikus, evangélikus, református és antitrinitárius vallásfelekezetet. A görögkeleti egyházat, amelynek románok és szerbek voltak a tagjai, nem említette a törvény, de ők is háborítatlanul éltek egyházi életüket. Erdély olyan vallási türelmet tanúsított, ami példa nélküli volt az akkori Európában. Erre emlékezve is van okunk, hogy a nyugati egyházaknál is nagyobb örömmel emlékezzünk a reformációra.

A Magyar Királyságban a Bocskai István vezette győzelmes szabadságharcot lezáró bécsi béke biztosított 1606-ban a római katolikus egyház mellett az evangélikusok és reformátusok számára egyenlő, autonóm egyházkormányzatot élvező vallásszabadságot. Ezt 1608-ban iktatta törvénybe a magyar országgyűlés, szentesítette a király, és lett sarkalatos törvénye a magyarországi vallásszabadságnak, ami a lelkiismereti szabadság fontos része.

A reformáció által meghonosodott az anyanyelvi liturgia, hatalmas mértékben megszaporodtak az elemi, latin és felsőfokú iskolák, a külföldi

tanulmányutakról tudománnyal meggazdagodva hazatérők nagy számáról, a nyomdászat, könyvkiadás felfutásáról, a magyar bibliafordításokról nem is szólva. A reformáció szellemi felszabadulást jelentett, megindult a tudomány gyors fejlődése. A tudomány szellemi és technikai fejlődése társadalmi, politikai és gazdasági átalakulást eredményezett. Kibontakozott a felvilágosodás, ami valójában szekularizált protestantizmusnak tekinthető. Bebizonyosodott, hogy az egyháznak valóban szüntelenül reformálódnia kell, mert az a társadalomnak is lendületet ad.

Mindezért örülhetünk a reformáció 500 éves, jövőorientáló ünnepén.

Otrokocsi Fóris Ferenc hollandiai könyvajándékozásainak nyomában

Ismeretes, hogy Otrokocsi Fóris Ferenc többször is járt Hollandiában: először peregrinációja során az 1670-es évek elején, majd a megszabadított gályarab prédikátorok 1676 őszi Hollandiába látogató csoportjának tagjaként, végül az 1690-es évek elején, mely utóbbi időszak lázas alkotói tevékenységgel telt. 1690-ben három, korábban már itthon megírt-elkezdett műve jelent meg Amszterdamban: az *Apocalyptica tuba quinta*¹ és a *Sententia media ac pacificatoria*,² melyek Gerardus Borstiusnál, illetve a *Strenae cujusdam discussio pacifica*,³ mely egy másik nyomdásznál, Abraham van Somerennél látott napvilágot. Bár az egyes művek előszavai az év szeptember 23-án, 25-én és 30-án keltek, Otrokocsi már augusztus végén a városban volt: 31-én pénzübeli támogatást kapott az ottani református egyháztól.⁴ Miután az azon az őszi megkezdett angliai tanulmányútja után visszatér Hollandiába, Franekerben jelenik meg előbb az *Eirénikon seu pacis consilium* 1692-ben,⁵ majd az azt követő évben *Origines Hungaricae* című műve.⁶

Otrokocsi e harmadik hollandiai útja alatt napvilágot látott műveiből ajánló sorok kíséretében hazai intézményeknek példányokat ajándékozott.⁷ Az *Apocalypticából* és a *Sententiából* a debreceni és kolozsvári református kollégiumnak, az *Eirénikonból* a debreceni kollégiumnak.

Az *Apocalypticát* és a *Sententiát* tartalmazó debreceni kötetben⁸ az előbbi mű címlapjára ezeket az ajánló sorokat írta:

-
- ¹ OTROKOCSI FÓRIS FERENC: *Apocalyptica tuba quinta ortum, progressum et interitum, locustarum, aculieis et omni stratagemate armatarum pendens*. Amstelaedami, 1690. (RMK III. 3604)
 - ² UÓ: *Sententia media ac pacificatoria de remissione peccatorum Novi et Veteri Testamenti fidelium*. Amstelaedami, 1690. (RMK III. 3605)
 - ³ UÓ: *Strenae cujusdam discussio pacifica seu questionis decantatae*. Amstelodami, 1690. (RMK III. 3606)
 - ⁴ BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND: Az amszterdami református egyház magyarországi és erdélyi pártfogoltjai. (1654–1698) In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 2017. 237. p.
 - ⁵ OTROKOCSI FÓRIS FERENC: *Eirénikon seu pacis consilium pro ineunda unione et concordia inter fratres protestantes*. Franekeriae, 1692. (továbbiakban: OTROKOCSI, 1692.) (RMK III. 3727)
 - ⁶ UÓ: *Origines Hungaricae seu liber quo vera nationis Hungaricae origo et antiquitas e veterum monumentis et linguis praecipuis panduntur*. Franequerae, 1693. (továbbiakban: OTROKOCSI, 1693.) (RMK III. 3797)
 - ⁷ Otrokocsi hazatérése után keletkezett és hazai intézményeknek küldött műveivel már foglalkozott a szakirodalom. Vö. KNAPP ÉVA: Ismeretlen források Otrokocsi Fóris Ferenc katolizálásának kérdéséhez. In: *Magyar Könyvszemle*, 2006. 2. sz. 201–217. p. (továbbiakban: KNAPP, 2006.) 211–213. p. Ld. még IMRE MIHÁLY: A konverzió nyelve? A misztika nyelvhasználata Otrokocsi Foris Ferenc *Isten előtt járóknak tökéletessége* című művében. In: *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*. Szerk.: Gábor Csilla – Korondi Ágnes – Luffy Katalin et al. Kolozsvár, 2013. 180–181. p.
 - ⁸ Lelőhelye: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen (továbbiakban: TREKN), jelzete: RMK 121-121a.

In usum Illustris Scholae Debrecinens(sis) et Fautor(um) ejus *cum alio exemplar[i]*,⁹ mittit Author Amstelodamo, die 11. Octobr(is) 1690. cum tenderet in Angliam. m(anu) p(rop)ria.

A dedikáció szövege – az eltérő intézménynevet kivéve – szó szerint megegyezik az ugyanezen két műnek Kolozsvárra küldött egybekötött példányában található szöveggel,¹⁰ sőt még az ajánlás dátuma is azonos: mindkettőt 1690. október 11-én írta, mielőtt Angliába indult volna. A különbség annyi, hogy a szövegből kitűnően Debrecenbe egy második példányt is küldött a kötetből.¹¹

A Debrecenbe küldött *Eirénikon*-kötet¹² címlapján a dedikáció szövege a következő:

Illustri Scholae Debrecinensi mittit Author. Franequerâ, die 30. Maji 1693.

A kötetet a szerző – nem tudni mi okból – nem a megjelenés évében, hanem csak a következő évben, alig néhány hónappal hazaindulása (1693 júliusa)¹³ előtt juttatta el a címzetthez.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy legnagyobb terjedelmű művéből, az *Origines*ből nincs általa dedikált példány sem Debrecenben, sem Kolozsváron, pedig ha máshova nem is, az előbbi helyre feltételezhetően küldött példányt. A mű a debreceni könyvtár 1714-es katalógusában¹⁴ nem fordul elő, a következő, 1738-ban összeállított jegyzékben viszont igen,¹⁵ ami azt jelenti, hogy a kötet 1714 után került az állományba, de ma már ez a példány sincs meg.¹⁶

⁹ A kurzívan szedett szöveg a lapszélről besúruva.

¹⁰ SIPOS GÁBOR: A kolozsvári református kollégium könyvtára a XVII. században. Szeged, 1991. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 1.) 78–79. Ld. még A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa. Összeáll.: Kovács Mária – Kuszálík Eszter – Sántha Emese – Sipos Gábor – Szőke Imola. Szerk.: Sipos Gábor. Kolozsvár, 2004. 261 p.

¹¹ E második példány címzettje és holléte is ismeretlen, ugyanis a könyvtár 1714-es jegyzékében és mai állományában is csak egy példány található a kötetből. Bár a jegyzékben a kötet kétszer szerepel, ennek oka az, hogy először a szerzői betűrendes részben, majd a könyv lelőhelye szerinti jegyzékben is feltüntették a művet. Vö. Partiumi könyvesházak, 1623–1730. Sajtó alá rend.: Fekete Csaba – Kulcsár György – Monok István – Varga András. Bp.–Szeged, 1988. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14.) (továbbiakban: FEKETE, 1988.) 220, 248.

¹² Lelelőhelye: TREKN, jelzete: RMK 122.

¹³ FALLENBÜCHL FERENC: Otkocsi Ferenc élete és irodalmi működése. Esztergom, 1899. (továbbiakban: FALLENBÜCHL, 1899.) 33. p.

¹⁴ FEKETE, 1988. 195–277. p.

¹⁵ Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon, 1530–1750. Jegyzékszerű források. Sajtó alá rend.: Oláh Róbert. Bp., 2009. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/2.) 149. p.

¹⁶ A jelenleg elérhető példány (jelzete: I 664) 1801-ben került a könyvtár állományába.

Még inkább feltűnő, hogy a Sárospataki Református Kollégium Gyűjteménye Nagykönyvtárának mai állományában Otrokocsi Hollandiában megjelent műveiből nincs a szerző által dedikált példány,¹⁷ pedig ő itt kezdte hazai tanulmányait, és ugyanez a helyzet a könyvtár történeti állománya esetében is.¹⁸ Mivel a kuruc seregek a szatmári református kollégiumot, ahová Otrokocsi Sárospatak után ment rektornak, illetve az intézmény könyvtárának nagy részét 1703-ban elpusztították,¹⁹ ma már annak sem lehet utánajárni, hogy a szerző Szatmárra küldött-e Hollandiában napvilágot látott írásaiból példányt.

Otrokocsi intézmények mellett magánszemélyeknek is küldött haza ajándékként kint megjelent műveiből. Az *Eirénikon* Féli János tolcsvai lelkésznek²⁰ eljuttatott példányába a következő ajánlást írta:

Tiszt. Féli János Fiam Uramnak küldöm Franekerából, d(ie) 30. Maji 1693. Otrokocsi F. Ferencz.²¹

A szerző ajándékozási attitűdjét jellemzi, hogy itt is egy napon több kötetet indít útnak hazafelé: egyiket egy intézménynek, a másikat egy magánszemélynek.

Knapp Éva kutatásai alapján eddig egy adatunk volt arra, hogy Otrokocsi harmadik hollandiai tartózkodása alatt ottani intézménynek is juttatott műveiből. Eszerint az *Apocalypticából* az utrechti egyetemnek küldött példányt Amszterdamban 1690. október 16-án kelt ajánlással.²² Ez a korábban bemutatott két amszterdami bejegyzésnél pár nappal későbbi, így hozzájárul Otrokocsi Angliába való indulása „terminus post quem”-jének pontosításához.

¹⁷ Tanászi Árpád szíves közlése.

¹⁸ Ennek részben a sárospataki kollégium és könyvtárának 17. század végi – 18. század eleji hányatott sorsa is oka lehet. Vö. FEKETE, 1988. 84–85., 88–89., 93. p.

¹⁹ FEKETE, 1988. 364. p.

²⁰ 1679-től rektor, majd 1681-től 1689-ig lelkész Bodrogkeresztúron, végül 1707-es haláláig Tolcsván. Vö.: BARNÁ JÁNOS: A bodrog-keresztúri helv. hitv. egyház levéltárából. In: *Sárospataki Füzetek*, 1860. 684. p.

²¹ A mű címlapjáról, illetve a bejegyzésről a budapesti Dávidházy Antikvárium 2009-es aukciós katalógusában jelent meg fénykép. Vö.: Dávidházy Antikvárium első ajánló jegyzéke. Bp., 2009. 50–51. p. A jelenleg magángyűjtő birtokában levő kötet védetté nyilvánításának ügyét 2010-ben tárgyalták: Örökségvédelem. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal. Kulturális Javak Bizottsága, 2010. január 13-i ülés. Elérhető: <http://docplayer.hu/19023261-Kulturalis-javak-bizottsaga.html> – 2018. január. Adatait ld.: Forster Központ. A Miniszterelnökség Örökségvédelmi Hatósági Főosztálya által vezetett nyilvántartás nyilvános keresőfelülete: <http://mutargy.forsterkozpont.hu> – 2018. január. Azonosító száma: 84172. A kötet elülső szennylapján található, későbbi bejegyzés szerint Féli János Otrokocsi lányát, Zsuzsannát választotta feleségül még az apa katolizálása (1694) előtt. (Köszönet Győri Lucának, a Miniszterelnökség Műtárgyfelügyeleti Hatósági Osztálya műtárgyfelügyeleti referensének a könyvvel kapcsolatos értékes információkért.)

²² KNAPP, 2006. 208., 209. p. (A szerző az ajánlás szövege mellett közli a mű címlapjáról készült fényképet is.)

A kötet – a könyvek néha meghökkentő fordulatokat mutató sorsának köszönhetően – ma az Országos Széchényi Könyvtár állományában található.²³ Ennek oka az lehet, hogy az utrecht-i egyetemi könyvtára korabeli őrzőjének, Willem van Walcherennek a tevékenységével kapcsolatban sok panasz merült fel, olyannyira, hogy gondatlansága következtében számos kötet tűnt el a könyvtár állományából, sőt bevallotta, hogy el is tulajdonított köteteket.²⁴ A könyvtáros hanyagsága miatt került ki a könyvtárból Tótfalusi Kis Miklós *Aranyos Bibliájának* az intézmény számára dedikált példánya is, így a kötet az adományozás időpontjához (1687) időben legközelebb eső könyvtári katalógusban²⁵ már nem is szerepel, jóllehet az ajándekozás tényére az utrecht-i egyetem szenátusának határozatai között konkrét adat van.²⁶ Bár Otrokocsi ajándékának – Tótfalusi esetétől eltérően – nincs nyoma a határozatok között, az ő ajándéka is hasonló sorsra jutott, mivel szintén nem fordul elő a bibliotéka előbb említett könyvjegyzékében, azzal a különbséggel, hogy az „utrecht-i” Aranyos Biblia talán még lappang, az Otrokocsi által dedikált kötet viszont kalandos úton ugyan, de Magyarországra került.

Már Knapp is megemlítette, hogy az OSzK-beli kötet Otrokocsi másik két, Amszterdamban napvilágot látott, művét is tartalmazza.²⁷ Ennek azért van jelentősége, mert a Debrecenbe és Kolozsvárra küldött kötetekben csak két mű, az *Apocalyptică* és a *Sententia* (vagyis a Gerardus Borstiusnál megjelent művek) található, míg az Utrechtbe küldött példány magában foglalja az Abraham van Someren-nél megjelent művet (*Strenae*) is.²⁸

Az eddig bemutatott ajándékozók sorokban található dátumok arra engednek következtetni, hogy 1690. október 11-én (amikor a szerző a Debrecennek és Kolozsvárnak szánt köteteket dedikálta) még csak olyan kötetek tartaltak a birtokában, melyek csak a Borstiusnál napvilágot látott két művet tartalmazták, október 16-ra viszont már elkészültek a mindhárom művet magukban foglaló kolligátumok is. Úgy tűnik, hogy a szerző a mindhárom művet tartalmazó kötetek ilyen gyors elkészülésére nem számított, mert nehezen képzelhető, hogy éppen haza és mindkét helyre szándékosan csak

²³ A kötetet a növedéki napló szerint az Országos Széchényi Könyvtár 1978-ban vásárolta az Állami Könyvterjesztő Vállalat Központi Antikváriumától. (Varga Bernadett szíves közlése.)

²⁴ Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek Utrecht. Deel I: De eerste drie eeuwen. Door: Grosheide, D. – Monna, A. D. A. – Pesch, P. N. G. Utrecht, 1986. 92. p.

²⁵ Catalogus bibliothecae Trajectino-Batavae. Trajecti ad Rhenum, 1718.

²⁶ Acta et decreta Senatus: vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche Academie. Uitgegeven door: Kernkamp, G. W. II. 1938. (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, 3e serie, 68.) 96. p.

²⁷ Szerinte az *Apocalypticát* (RMK. III. 3604) az RMK III. 3604 [!], majd az RMK III. 3605 követi. Vö. KNAPP, 2006. 208. p. Megjegyzendő, hogy az OSzK-beli példány kötése hibás: az *Apocalyptică* (3604) után előbb tévesen a *Strenae* (3606) címlapja és ajánlása, majd előszava következik, ezt viszont a *Sententia* (3605) szövege követi, ezután pedig a *Sententia* címlapja és ajánlása, előszava, majd a *Strenae* szövege áll.

²⁸ A *Strenae* önállóan is megjelent, ilyen – dedikátlan – példányok találhatóak ma többek között a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtárban, a Sárospataki Református Kollégium Gyűjteményének Nagykönyvtárában és a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár állományában is.

két művét akarta volna megküldeni. A szűkebb változat hazaküldése inkább arra utal, hogy a szerző könyvajándékát haladéktalanul és mindenképpen még Angliába indulása előtt²⁹ haza akarta juttatni.³⁰

Az előbbi feltételezést támogatja, hogy az amszterdami Athenaeum Illustrének is olyan kötetet ajándékoz, amely mindhárom művet magában foglalja. A kötet ma is megtalálható a jogutód intézmény könyvtárának állományában.³¹ A kötet elején – hasonlóan az Utrechtbe küldött példányhoz – az *Apocalyptica* áll, ezt a *Sententia media* követi, majd a sort a *Strenae* zárja.³² Otrokocsi ismeretlen ajándékozó bejegyzése – ahogy az utrechti kötetben is – az *Apocalyptica*, vagyis a kolligátum első tagjának a címlapján található:

In usum Illustris Scholae Amstelodamens(is) confert Author. m(anu)
p(rop)ria.

Míg az utrechti egyetemnek szánt példányt a szerző megküldte, az amszterdami intézménynek ajándékozott példányt nyilván személyesen adta át, tekintve, hogy a városban tartózkodott. A közvetlen ajándékozásra ezen kívül az is ösztönözhetette az alkotót, hogy a könyvtáros ebben az időben az a Cornelius Danckerts volt,³³ aki könyvtárosi tisztsége mellett elsősorban református lelkészként működött, akit ebbéli minőségében Otrokocsi már 1676 őszétől ismert.³⁴ Az amszterdami példányba írt ajánló sorok nem tartalmaznak dátumot, így csak feltételezhető, hogy az ajándékozásra az utrechtiivel nagyjából egy időben került sor.

Az amszterdami Athenaeum Illustrének ajándékozott és dedikált kötet megtalálható az intézmény könyvtárának logikusan számba vehető, 1711-ben kiadott katalógusában is.³⁵ Joggal merülhet fel a kérdés, hogy ha Otrokocsi az utrechti egyetem mellett az amszterdami oktatási intézménynek is ajándékozott példányt Amszterdamban megjelent műveiből, megtette-e ugyanezt a többi hollandiai egyetem, illetve azok könyvtárai esetében is. Sajnos a szóba jöhető katalógusok, a franekeri, a groningeni és leideni egyetemi könyvtárak korabeli könyvjegyzékeinek³⁶ átvizsgálása nem hozott pozitív eredményt.³⁷

²⁹ A sietségre utal, hogy Otrokocsi Utrechtbe – nyilván nem szándékosan – hibás kötésű példányt küldött.

³⁰ A fentiek arra is rávilágítanak, hogy Otrokocsi mielőbb Albion felé akarta venni az irányt: saját feljegyzése szerint a hónap vége felé már ott is van. Vö. OTROKOCSI, 1692. Praefatio ad lectorem. [**7r] f.

³¹ Lelőhelye: Universiteitsbibliotheek Amsterdam, jelzete: OK 63-709 (1-3).

³² E példány kötése – az Utrechtbe küldött példánytól eltérően – hibátlan.

³³ KLEIJN, KOEN: Schutters en studenten: de geschiedenis van de Universiteitsbibliotheek. Amsterdam, 1992. 80. p.

³⁴ BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND: A megszabadított gályarab prédikátorok küldöttsége Hollandiában. In: Történetek a Mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban. Debrecen, 2014. 18., 27., 35. p.

³⁵ Ostrokocsi [!] Tuba; Amst. 1690. Vö. Catalogus bibliothecae publicae Amstelaedamensis. Amstelaedami, 1711. 132. p.

³⁶ Catalogus librorum bibliothecae publicae, quae est in illustr. et praepotent. Frisiae ordinum academia Franequerana. Franequerae, 1713. (továbbiakban: Catalogus,

Otrokocsi Amszterdamot maga mögött hagyva 1690 októberének vége felé már Londonban van, december elején viszont már Oxfordban tartózkodik³⁸ egészen a következő év kora ősziig: 1691. szeptember 5-én Londonban kér útlevelet a Hollandiába való visszatéréshez.³⁹ Előbb ismét Amszterdamba megy, ahol október 21-én újra pénzadományt kér és kap az ottani református egyháztól.⁴⁰ Csak ezután indul el Franeker felé, november 20-án már adatolhatóan ott van⁴¹ és a következő másfél évet ott tölti: a városban jelennek meg a bevezetőben említett ottani művei. Bethlen Miklós az *Originest* a helyszínen olvassa,⁴² és a szerző kötetei nyilván megfordulnak a városban tartózkodó számos magyarországi és erdélyi diák⁴³ kezén is.

A szerző esetleges további hollandiai könyvajándékozásai után kutatva franekeri munkáit kézenfekvőnek tűnt elsőként az ottani egyetemi könyvtárnak a művek megjelenéséhez időben legközelebb eső katalógusában⁴⁴ megtekinteni, annál is inkább, mert egyrészt az *Eirénikont* az egyetem szenátusának ajánlotta, és a műhöz id. Campegius Vitringa teológia- és egyháztörténet-, Jacob Perizonius történelem-professzor, valamint Jacob Rhenferd, a keleti nyelvek tanára írt ajánlást,⁴⁵ másrészt az *Originest* előszavában maga írja, hogy műve készülésétől az egyetem tanárai is tudtak és annak megvalósulását támogatták.⁴⁶ Az előbbieket ellenére Otrokocsi franekeri műveit már Miklós Ödön sem találta a múlt század elején, amikor az egykori franekeri könyvtár könyveit vizsgálta magyar szempontból,⁴⁷ és ma sem képezik részét a jogutód biobliotheca állományának,⁴⁸ sőt más hollandiai könyvtárakban is csak az *Originest* egyetlen dedikált példányát őrzik.⁴⁹

1713.); Catalogus librorum tam impressorum quam manuscriptorum bibliothecae publicae universitatis Lugduno-Batavae. Lugduni apud Batavos, 1716; Catalogus librorum bibliothecae illustris ac almae universitatis illustrium et praepotentium Groningae et Omlandiae ordinum. Groningae, 1722.

³⁷ A harderwijki egyetem könyvtárának katalógusa nem jelent meg nyomtatásban. A logikusan számba vehető, 1690-ben és 1710 után készült kéziratos könyvjegyzékben (lelőhelye: Gelders Archief, Arnhem, Archief van de Academie te Harderwijk, inv. nr. 155–156.) szintén nem fordul(nak) elő Otrokocsi műve(i).

³⁸ GÖMÖRI GYÖRGY: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526–1789. Bp., 2005. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 14.) 35. p.

³⁹ KURUCZ GYÖRGY: Guide to Documents and Manuscripts in Great Britain Relating to the Kingdom of Hungary from the Earliest Times to 1800. London, 1992. 170. p. (21.1574 tétel)

⁴⁰ BUJTÁS, 2017. 237. p.

⁴¹ FALLENBÜCHL, 1899. 27. p.

⁴² Bethlen Mihály útinaplója. [1691–1695] Sajtó alá rend.: Jankovics József. Bp., 1981. (továbbiakban: BETHLEN, 1981.) 41. Idézi: KNAPP, 2006. 201. p.

⁴³ BETHLEN, 1981. 38–39. p.

⁴⁴ Catalogus, 1713.

⁴⁵ OTROKOCSI, 1692. Praefatio ad lectorem. [****2v–4v], [****5v–7r]. f.

⁴⁶ OTROKOCSI, 1693. Praefatio ad lectorem, XXXVIII. p.

⁴⁷ MIKLÓS ÖDÖN: Könyvészeti jegyzetek Hollandiából. In: *Theológiai Szaklap*, 1917. 190–191. p.

⁴⁸ Szintén nem tud Otrokocsi műveinek franekeri jelenlétéről a könyvtár állományának történetét feldolgozó modern monográfia sem. Vö.: WIERDA, L. S.: *Armamentarium*

A negatív adatok hiánya esetleg magyarázható azzal is, hogy az adott helyzetben a szerző kevésbé tartotta fontosnak az intézmény megajándékozását, és háláját inkább általa említett ismerőseinek nyilvánította ki. E feltevés ellenőrzéséhez az említett személyek magánkönyvtárainak állományát volt célszerű megvizsgálni.

Otrokocsi az *Origines* előszavában a munkáját támogató tanárok között – a már említett Vitringán, Perizoniuson és Rhenferden kívül – id. Johannes vander Waeyen teológiai professzor nevét tartotta érdemesnek megörökíteni.⁵⁰ Közülük vander Waeyen és Perizonius könyvtárának maradt fenn a jegyzéke.

Id. Johannes vander Waeyen (1639–1701) könyvtárában megvoltak Otrokocsi *Apocalypticája* és *Sententiája* (a leírásból kitűnően egybekötve)⁵¹ és az *Eirénikon* is,⁵² Jacob Perizonius (1651–1715) könyvei között pedig ott volt az *Origines*.⁵³ Az előbbi két könyvtár adatai azt mutatják, hogy azon személyek könyvtárában, akiket Otrokocsi maga is említ, és akiknek ma is rendelkezésre áll egykori könyvtárunk állományának jegyzéke, megvolt a magyar szerző egy vagy több műve. Ennek alapján feltételezhető, hogy ezeket a példányokat maga a szerző ajándékozta a fenti tudósoknak, minden bizonnyal ajánló sorok kíséretében.⁵⁴

Az előbbi gondolatmenetet támogatja, hogy Otrokocsi franekeri művein kívül az Amszterdamban megjelent *Apocalyptica* és *Sententia* egybekötött kiadása esetében is van egy nyom, ami arra utal, hogy a szerző művéből az általa jó ismert személynek ajándékozott egy példányt. A *Sententiát* Otrokocsi Henricus és Goswinus Uilenbroek Amszterdamban működő német kereskedőknek ajánlotta. Az utóbbi könyvtárának állományát két részletben árverezték el 1729-ben⁵⁵ és 1741-ben.⁵⁶ Az egykori könyvtár állománya a mű *Apocalypticával* egybekötött változatát foglalta

totius sapientiae – Een arsenaal van alle wetenschap. De Franeker academiebibliotheek in de zeventiende eeuw. Leeuwarden, 2005.

⁴⁹ Az *Origenes*ből egyedül a hágai Királyi Könyvtárban (Koninklijke Bibliotheek) őriznek egy dedikálatlan példányt (jelzete: KW 3109 G 4)

⁵⁰ OTROKOCSI, 1693., Praefatio ad lectorem, XXXVIII. p.

⁵¹ Franc. Fo. Otrokocsi Tuba quinta apocalyptica. ... Ejusdem Sententia media ac pacificatoria de remissione peccatorum V. et. N. T. Amstel. 1690. Vö. Bibliotheca Waeyeniana seu catalogus insignium ac rarissimorum librorum ..., quos ... collegit ... Johannes van der Waeyen S.S. Theol. D. ... Franequerae, 1702 (továbbiakban: Catalogus, 1702.) 122–123. p.

⁵² Catalogus, 1702. 123 p.

⁵³ Bibliotheca Perizoniana sive catalogus exquisitissimorum rarissimorumque librorum ... celeberrimi ac eruditissimi viri Jacobi Perizonii ... Lugduni Batavorum, [1715.] 207. p.

⁵⁴ A korabeli aukciós katalógusok csak a legritkább esetben tüntetik fel, hogy az adott mű dedikált példány-e.

⁵⁵ Bibliotheca Uilenbroukiana sive catalogus librorum quos collegit ... D. Gosuinus Uilenbrouk, in tres partes divisus. Amstelaedami, 1729. (továbbiakban: Catalogus, 1729.)

⁵⁶ Altera bibliotheca Uilenbroukiana sive catalogus librorum quos collegit ... D. Gosuinus Uilenbrouk, in tres partes divisus. Amstelaedami, [1741]. (továbbiakban: Catalogus, 1741.)

magában,⁵⁷ ami arra utal, hogy a joggal feltételezhető ajándékozás azelőtt történt, hogy az Otrókocsi mindhárom Amszterdamban megjelent művét tartalmazó változat elkészült volna, ami logikus is, mivel a kolligátum második műve az a *Sententia* volt, amit a szerző az Uilenbroek testvéreknek ajánlott.

A lehetséges megajándékozottak számbavételének végére érve mindenképpen meg kell még említeni Johannes Leusden (1624–1699) utrechti hebraista professzort, aki Otrókocsinak még első peregrinációja alatt volt tanára,⁵⁸ majd gályarabsága idején is kapcsolatban volt vele,⁵⁹ később, Otrókocsi szabadulását követően Hollandiában újra találkoztak,⁶⁰ végül harmadik hollandiai útjának végén, hazatérte előtt is felkereste, testimoni-umot kérve tőle.⁶¹ Ha másnak nem is, Otrókocsi – a régi ismeretségre való tekintettel – Leusdennek biztosan adott ajándékba egyet vagy többet harmadik kinti útja alatt napvilágot látott műveiből.⁶² Bár van adat arra, hogy Leusden könyvtárát 1700-ban elárverezték,⁶³ az aukciós katalógusból nem maradt fenn példány, így az ajándékozást a könyvjegyzék előkerüléséig jelenleg csak valószínűsíteni lehet.

Otrókocsi fentiekben bemutatott ajánló sorai fontos adalékkal szolgálnak a szerző könyvajándékaiban megnyilvánuló hazai kötődéséhez, harmadik hollandiai útja kronológiájának pontosításához, műveinek holland ismerősei egykori könyvtáraiban regisztrált példányai pedig arra utalnak, hogy ott-tartózkodása alatt nemcsak intézményeknek, hanem magán-személyeknek is ajándékozhatott kint megjelent műveiből.

(Bujtás László Zsigmond)

⁵⁷ Catalogus, 1729. III. 17. p.; Catalogus, 1741. III. 7–8. p.

⁵⁸ OTROKOCSI FÓRIS FERENC: Examen reformationis et sociorum ejus. Tyrnaviae, 1696. (továbbiakban: OTROKOCSI, 1696.) Praefatio ad lectorem, XIV. p. (RMK. II. 1853)

⁵⁹ BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND: A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása. (1675–76) In: *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár*, 1999. 46–51., 53–58. p.

⁶⁰ OTROKOCSI, 1696. Praefatio ad lectorem, XIV. p.

⁶¹ FALLENBÜCHL, 1899. 33. p.

⁶² Másik utrechti ismerőse, Frans Burman teológiai professzor, aki Otrókocsi legkedvesebb tanára volt, e tekintetben nem vehető számításba, tekintve, hogy az utrechti tanár 1679-ben meghalt.

⁶³ Bibliopolis: Geschiedenis van het gedrukte boek: www.bibliopolis.nl – 2018. január.

BESZÁMOLÓK

Mosonmagyaróvár és Győr 1956-ban. A győri Szent László Látogatóközpont 1956-os kiállítása, 2016–2017

A kiállítás szervezőinek fontos szempontja volt, hogy segítsen feloldani az 1956-os forradalom emlékezetének Budapest-centrikusságát. A forradalom nagyszerűsége – többek között – a térségi és társadalmi sokszínűségben rejlik.¹ A győri püspökség fenntartásában működő Szent László Látogatóközpont 2016. október 23-án megnyílt tárlatának célja az volt, hogy bemutassa a forradalom feltárt, a publikum számára viszont kevésbé ismert vonatkozásait. A Káptalandombon található intézmény kiállítása két részből áll, Győrről és Mosonmagyaróvárról szól, s szaktörténészek, illetve levéltárosok által készített tablóin túl archív felvételeket is tartalmaz.

Az *'56-os események 56 képkockában* című kiállításrész egy olyan útra invitál bennünket, ahol a mosonmagyaróvári tüntetés legfőbb momentumainak részeseivé válhatunk egy különleges forráscsoport, dr. Simon József akkori mosonmagyaróvári káplán fényképsorozata révén. A fényképeket nem professzionális fotós készítette, néhol elmosódottak, mai szemmel nézve megfogta őket az idő, mégis sajátos élményt nyújtanak, ablakot nyitnak a közelmúlt s a jelen szereplői közé.

Simon József elmondása alapján „mint nézgelődő”² tartott káplántársával, Füredi Józseffel együtt a tüntető csoportokkal, s a fényképek készülésének pillanatában is csupán „ketyegetett, minden célzatosság nélkül”, ugyanakkor képeiből mégis mintha valamiféle rejtett tudatosság, kimondatlan koncepció szivárogná ki éppúgy a tragédiát megelőző, mint az azt követő kópiákból. Tükrözi a tüntetés sodró erejét, magával ragadó szellemiségét a képek forrásértéke is. Simon apát jelen van s dokumentál. A „felfegyverzett flâneur”³ az 1848-as obeliszknél történő megemlékezést követően a kialakuló két nagy csoportból a szerencsésebbikhez csatlakozik, Moson felé, a rendőrség irányába tart. Munkájából lövések, robbanások hangja rázza fel. A kórházhoz sietve saját szemével látja a sebesülteket, halottakat tömegét. Miután magukhoz vették a szent kenetet, társával a kórházba visszatérve enyhítenek az emberek fájdalmain.

Simon József a Győri Hittudományi Főiskoláról koholt, koncepciók vádakkal való elmozdítását követően a mosonmagyaróvári plébániára került. Az események sodrába október 26-án kapcsolódott be, ekkor készítve el fotósorozatát, amely sorozat aztán évtizedekig várt a felszabadulásra. Simon József fényképsorozata nemcsak egyszerű relikvia. Nem csupán értékes maradványa egy letűnt s a későbbi generációk számára hihetetlennek tűnő kornak, talán nem is egyszerű történeti forrás. Bizonyíték, ame-

¹ Vö.: SZAKOLCZAI ATTILA: Az 1956-os budapesti forradalom és szabadságharc vidéken (Rövid historiográfiai áttekintés). In: Pécs és Baranya 1956-ban. Szerk.: Rozs András. Pécs, 2008. (Baranyai történelmi közlemények, 3.) 21–30. p.

² SOÓS VIKTOR ATTILA: Beszélgetés Dr. Simon József apátkanonokkal. In: Mosonmagyaróvár, 1956. Szerk.: Lukácsi Zoltán – Vajk Ádám. Győr, 2006. 9–26. p. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások, 4.) 63–69. p., 64. p.

³ Ld.: MÜLLER ROLF: Kószáló a forradalmi térben. In: 1956. Erőszak és emlékezet. Szerk.: Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva. Bp., 2017. 47–77. p., 52. p.

lyet titkolni akartak, s bizonyosság, amelyet végre bárki beláthat egy békeszerető szerepben tetszelgő rendszer békétlen, embertelen valóságáról.

A kiállítótérbe lépve a terem két részre oszlik. Az első blokkban céltudatos, vidám arcokat látunk, a Magyar utcán át egészen az első világháborús emlékműnél történő szétválásig. Külön elismerést érdemlő gesztus, hogy a képeken látható személyeket a képaláírások szerkesztői megpróbálták azonosítani. A második részlegbe lépve a temetés képsorai láthatók. Az elgyötört arcokon felismerhetők, mit áldoztak fel a fölvonulók hazájukért, az ország szuverenitásának, a jobb, szabadabb életnek a reményéért, s hogy mit tettek velük „saját fiaik”.⁴ A tüntetés fő, szimbolikus célja az épületekre kihelyezett vörös csillagok leverése volt. A fényképsorozat jól láttatja azt is, hogy az útirány a véletlen szeszélyének köszönhetően alakult, vezéregyenységek, kisebb csoportok igazgatták a tömeget az újabb és újabb „csillaghullások” felé.

Az akadémia köré gyülekező csoportosulások a Pozsonyi úton s a Magyar utcán megkezdett fölvonulásukat az Állami Biztosító épületének irányába folytatták, amelyet a rajta lévő Rákosi-címertől fosztottak meg. A város főterén elénekelték a Himnuszot és a Szózatot, Steinhardt László elsőéves akadémista előadásában meghallgatták a Nemzeti dalt, majd a párt-ház épületét tisztították meg a hírhedt önkényuralmi jelvénytől. Az egyre színesebbé váló áradat több ponton is feltorlódott, például a temető előtt, az óvári 1848-as, majd a mosoni első világháborús emlékműnél. Bár a fotográfiák a laktanya előtti hangulatról nem tanúskodnak, a látottakból következtethetünk az emberek felfokozott, ugyanakkor ártalmatlan hangulatára. Utoljára a temető előtt ismét összegyűlt tömeget láthatjuk. Simon József fényképein jól látszik az is, hogy a résztvevők kezdetben zárt korcsportokat alkottak, ezek a későbbiekben fokozatosan keveredtek egymással.

A forradalom bemutatásának kedvelt, emblematikus gondolata a munkásság szerepvállalásának kidomborítása, mutatva a kommunizmus állítólagos kedvezményezettjeinek a többi társadalmi réteghez hasonló intenzitással fellépő elégedetlenségére, megmozdulására. Simon József képein is jól látszik azonban a forradalom társadalmi koherenciája. Mosonmagyaróvárott a Mezőgépgyár és a MOFÉM gyár munkásainak ösztönző jelenléte mellett a diákság, az értelmiség szintúgy képviseltette magát, utcára vonult a Mezőgazdasági Akadémia hallgatósága, sőt a helyi gimnázium diáksága is.

A kiállítás és recepciója kapcsán szólnunk kell az óvári események máig tisztázatlan, két kardinális kérdéséről: az áldozatok számáról és a sortűzparancs felelősségéről. 1. Az óvári mészárlás áldozatainak számáról pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre.

„Október 27-én a Győr-Sopron Megyei Hírlap tudósítása szerint a »harcnak 59 halálos áldozata van, 130-an pedig megsérültek«. A Stern című lap

⁴ A tüntetők nem adtak hitelt az akadémisták laktanyai katonákkal kapcsolatos félelmének, mondván: „ők is a mi fiaink”. BANK BARBARA: Néhány tisztázatlan kérdés a mosonmagyaróvári sortűzzel és a Dudás-perrel kapcsolatban. In: Mosonmagyaróvár, 1956. Szerk.: Lukácsi Zoltán – Vajk Ádám. Győr, 2006. 9–26. p. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások, 4.) 51–61. p. (továbbiakban: BANK, 2006.) 51. p.

1976. október 23-i jubileumi száma 84 halotról írt. A Remember Hungary 1956. című, 1975-ben az USA-ban kiadott könyv 88 diák és munkás halotról, illetve a Paris Match-ra hivatkozva 88 gyermek halotról számolt be. A Magyar Rádió Vasárnapi Újság című adásában 1989. június 14-én már tényként 105 halálos áldozatról beszéltek, de azóta elhangzott az is, hogy 138 fő halt meg október 26-án a mosonmagyaróvári sortűzben.”⁵

Minthogy a régi-új rezsim '56 után a rehabilitációt ellehetetlenítette, a forradalmat és szabadságharcot mindvégig ellenforradalomnak nevezte, s ekképpen is kezelte, elsikkadt az információk jelentős része, a felelősök szabadlábban hunytak el, ezért a tények egy része utólag rekonstruálhatatlan.

2. A mai napig megosztó kérdés, hogy kit terhel a felelősség a mosonmagyaróvári mézárszékért, van-e felelőse egyáltalán. A túlélők a katonai fegyelemre hivatkozva egyértelműen Dudás István laktanyaparancsnokot és tisztjeit okolják, mondván, hogy „a laktanyaparancsnok egy személyben felelős az egész laktanyájáért, a beosztott tisztek és a katonái csak nyilván a parancsnokuknak az utasítása szerint dolgozhatnak”.⁶ A történészekkel együtt élesen elvetik az eluralkodó pánikhangulat mentségét: a felkészületlenség, a fokozódó idegállapot enyhítő körülmény lehetne, ha egy sortűzre került volna sor, azonban kettő vagy három esetben aligha szolgálhat magyarázatul. A sebesülések helyét vizsgálva az is kitűnik, hogy a második sorozatot már a menekülő tömegbe adták le. A fölvázoltak fényében kijelenthető, hogy ha Dudás István személyesen tűzparancsot nem is adott, felelőssége mégsem kérdőjelezhető meg. A mosonmagyaróvári események keresztűzében láthatjuk, hogy a Győrött kibontakozó forradalommal szemben Magyaróváron valóban az ártatlanok legyilkolása történt. A kortárs forradalmi felfogásokat, definíciókat figyelembe véve⁷ szaknyelvi szinten is igazolást nyer az egyébiránt is szembeötlő eltérés, a forradalom egyik legmarkánsabb eleme, az erőszak hiánya, hisz a mosonmagyaróvári tömegek ennek nem elkövetői, hanem elszenvetői voltak, tüntetésük békés jellegű volt.

A tárlat az épület jobbszárnyában folytatódik. A teremben korabeli felvételeket nagy képernyőn játszó televízió ismétlődően, vizuálisan is nyomást gyakorol a látogatóra. A kiállított transzparenszek segítségével a győri eseményekkel is megismerkedhetünk, nagyobb látószögben szemlélhetjük a történések láncolatát. Győr a térség történelmi, közigazgatási, ipari és regionális központjaként az 1956-os forradalom idején is felértékelődött. A mosonmagyaróvári események tragikus összképével szemben itt a politikai reform rövid időre kibontakozhatott, megjelent egy demokratikus, elszánt politikai réteg, amely képes volt a meggyengült kommunista berendezkedés elleni harcra, és elkezdte kiépíteni a sajátos „magyar szocializ-

⁵ BANK, 2006. 56. p.

⁶ Elhallgatott /a/ sortűz. Dokumentumfilm. Magyar Televízió Szegedi Stúdiója, 1989: Online: <https://www.youtube.com> – 2017. augusztus.

⁷ Hannah Arendt definícióját használtuk: „Forradalomról csak ott beszélhetünk, ahol a változás új kezdetként értelmezhető, ahol erőszakot egy egészen új állam létrehozásáért alkalmaznak, s ahol az elnyomás alóli felszabadulás legalább célnak tekint a szabadság létrehozását.” ARENDT, HANNAH: A forradalom. Bp., 1991. 45. p.

must”.⁸ A kiállításban ennek megfelelően az eddigiekhez mérten koncepcióváltás érzékelhető. A mosonmagyaróvári tömegcentrikus bemutatással szemben, a tömegmozgás dokumentálása helyett Győr tekintetében azokkal a főszereplőkkel ismerkedhetünk meg, akik nélkül a forradalom helyi szinten nem jöhetett volna létre.

Elsőként Szigethy Attiláról kell szólni. Miközben politikai életútjáról, tevékenységéről olvasunk, fél szemmel a TV képernyőjét figyelve láthatjuk, ahogy beszédében a nyugati segítség eljövételében bizakodik. Szigethy 1912-ben Kapuváron született, nemesi származású családban. Tapasztalásai, a kor szociográfiai tanulmányai s a népi írók munkái megdöbbentették. Újabb nagy hatással volt rá az 1943-as balatonszárszói konferencia, ahol megismerkedett a Nemzeti Parasztpárt és a mozgalom képviselőivel, elsősorban Veres Péterrel. A német megszállás alatt lázítás gyanújába keveredett, vegzálták, bizonyíték hiányában azonban komolyabb intézkedés nem történt. (Szakolczai Attila szerint a nyilasok 1944-ben bebörtönözték, ám a néphangulatot szem előtt tartva egy nap múltán szabadon is eresztették.)⁹ Háza a vészterhes idők ellenére is menedéket nyújtott a rászorulóknak, pártállástól függetlenül segítette a nyilas diktatúra s a keleti front elől menekülőket. A népi demokrácia időszakától fogva politikai pályája felfelé ívelt, a kommunista pártba azonban sosem lépett be. A Nemzeti Parasztpárt vezetői közül azok közé tartozott, akik bizonyos mértékű jóhiszeműséggel, tisztességüket megőrizve, helyi szinten együttműködtek a rákosista apparátussal. 1953-ban Nagy Imre mellé állt, akivel szorosabb kapcsolatba még 1947-ben került. 1954-ben a – politikai szempontból súlytalan – népművelési állandó bizottság elnöki pozíciójába kényszerítették, végül a Kiszécsényi Állami Gazdaság élére került, ahol a birtokot népszerű vezetőként igazgatta.¹⁰ Október 23-án az országgyűlésbe készült, azonban az események hatására Győrött maradt. A kialakuló hatalmi vákuum betöltésére újonnan létrejött Nemzeti Tanácsban (korábban Ideiglenes Nemzeti Tanács), majd az ezt felváltó Dunántúli Nemzeti Tanács kereteiben elnöki pozíciót töltött be. A Tanács Földes Gábor színművész vezetésével, a további véráldozatot elkerülendő, békés úton oszlatta fel a mosonmagyaróvári ÁVH-t, felhívást intézett a kormányhoz, kérve a harcok beszüntetését, általános amnesztiát, az orosz csapatok azonnali kivonását.¹¹ Szigethy helytállása példaértékű, józanságával képes volt az indulatok mérséklésére, az ÁVH és a nép közti kölcsönös gyűlölet ideiglenes kordában tartására. November 4-én az újjáéledő pártbizottság „védőőrizetbe” vette, majd hazarendelte Kapuvárra. Ezt követően továbbra is neve alatt futott a Győr-Sopron megyei újság, sőt útnak indította a politikailag független *Hazánk* című napilapot, amelyben az elhaló forradalmat igyekezett éltetni. A Kádár-kormány lehetőséget kínált neki az „újrakezdésre”, az elveihez véglete-

⁸ SZŐLŐSSY ÁRPÁD: A forradalom Győrött. In: Tanulmányok a magyar forradalomról. Szerk.: Borbándi Gyula – Molnár József. Hága, 2006. 106–119. p. (továbbiakban: SZŐLŐSSY, 2006.) 110. p.

⁹ SZAKOLCZAI ATTILA: A győri 1956. In: Győr 1956. I. Szerk.: Bana József. Győr, 1996. (Győri Tanulmányok, 18.) 3–51. p. (továbbiakban: SZAKOLCZAI, 1996.) 4. p.

¹⁰ SZALAI ATTILA: Szigethy Attila kapuvári évei. É.n. – Honismeret a Rábaközben. Helytörténeti tár, 2002–2009. Online: www.hontar.hu – 2016. december.

¹¹ SZŐLŐSSY, 2006. 108. p.

kig ragaszkodó Szigethy Attila azonban nem hazudtolta meg önmagát: Kádár bosszúhadjáratát megelőzendő véget vetett életének.

Önfeláldozásával szintúgy kitűnik Máté Mária, 20 éves segédápoló, munkáslány, aki az október 25-i tüntetésen kint „felejtett” ÁVH-s teherautóról kezdte meg a fegyverek leadását. Ekkor érte célzott találat (!), amelybe a helyszínen belehalt.¹² Máté Mária halála mérföldkő is, amely új irányba terelte a győri események útját: lezárul az addigi demokratikus tüntetés, felszínre tör a népharag, kezdődik a forradalom. A fiatal lányt esküvője előtt néhány nappal érte a gyilkos lövés, két sorstársával együtt – Halász Ödön, Szabó Béla – helyezték végső nyugalomra október 28-án egy cédrusfenyő tövében fekvő hármassírban.

Külön említésre méltó a forradalom győri jellegzetességei között a papság szerepe. Október 27-én a Nemzeti Tanács gyűlést hirdetett. Ekkorra fogalmazta meg Bóna László (Horváth Lajossal közösen) a katolikus papság követeléseit, amelyek felolvasása azonban – a kialakult zűrzavaros helyzet felismerésében – elmaradt. A csornai születésű pap ezek után aktívan részt vett egy keresztény kötődésű párt alakítását kezdeményező gyűlésen. Tevékenységéért négy év szabadságvesztéssel sújtották.¹³ A forradalom három fiatal hőséneke halotti szertartását vezető Lányi János kanonokot pedig hét évre ítélték.¹⁴ Gulyás Lajos levéli református lelkész Mosonmagyaróvárott saját testi épségének kockáztatásával Máthé hadnagyot menekítette meg a spontán igazságszolgáltatástól, a tanácsházán helyezve őt biztonságba. Meg akarta előzni a felelőtlen önbíráskodást, hangsúlyozta a törvény előtti felelősségre vonás szükségét. A népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalom vezetésében és kétrendbeli gyilkosságra való felbujtás büntetettében bűnösnek mondták ki, 1957. de-cember 31-én Győrben kivégezték.¹⁵ A jelenkor emberének meghökkentő lehet a papság

¹² 344/2006. (X. 13.) sz. Kgy előterjesztés. Emlékezés az 1956-os Forradalom és Szabadságharc győri mártírjaira kötelezettségvállalási nyilatkozattal. – Helyi joganyagok. Győr M.J. város közgyűlése. 2006. Online: jogtar.gyor.eu – 2017. február.

¹³ 1997-ben II. János Páltól apostoli protonotárius kintűntetést vett át, közéleti tevékenységét a Győr Megyei Jogú Város Szent László-díjjal, valamint a Győr-Moson-Sopron Megyei Közgyűlés Kék Szalag-renddel ismerte el. Közreműködött Apor Vilmos boldoggá avatásában, s szentté avatásának előkészítésében is. Elhunyt Bóna László nagyprépost. In: *Magyar Kurír*, 2011. szeptember 2. Online: magyarkurir.hu – 2017. február.

¹⁴ GÜLCH CSABA: A diktatúrák egy töről fakadnak. In: *Kisalföld*, 2009. február 25. Online: kisalfold.hu – 2017. február. Más adatok szerint „csupán” 6 esztendőre börtönözték be, a nyugati segélycsomagok szétosztásáért. 88 [VICZIÁN JÁNOS:] Lányi János. In: *Magyar Katolikus Lexikon*. VI. Szerk.: Diós István. Bp., 2002. Online: lexikon.katolikus.hu – 2017. február. Emléktábláján áll: „Őrizze ez a tábla dr. Lányi János (1902–1968) kanonok, egykori belvárosi plébános áldott emlékét, akit a hatalom azért hurcolt meg, ítélt több év börtönre, mert az 1956. október 25-én agyonlőtt három fiatal győri mártírt méltósággal eltemette.”

¹⁵ BANK BARBARA – SZABÓ RÓBERT: Mosonmagyaróvár, 1956. október (A forradalom hetének eseményei). In: *Mosonmagyaróvár, 1956*. Szerk.: Lukácsi Zoltán – Vajk Ádám. Győr, 2006. 9–26. p. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források,

közéleti szerepvállalása, azonban ne felejtjük el, hogy az egyházi hivatal nem korlátozódott eredendően a templom falai közé.

Győrben sikeres kommunikáció épül ki a tömeg és az ÁVH emberei között. Földes Gábor a fegyház előtti lövöldözéseket követő patthelyzetben, a kialakult „demarkációs vonalat” átlépve fegyvertelenül, pusztán szóbeli eszközökkel érte el, hogy a helyzet lecsillapodjék.¹⁶ Érdekesítő vizsgálati pont az ÁVH viselkedésváltozásának tanulmányozása. Október 25-én a győri tüntetés kezdetekor felbukkanó rémhírek hatására egy kisebb, Török István vezette embercsoport indult az állítólagos „letartoztatott diákság” megmentésére. A BM megyei főosztályának¹⁷ épülete előtt Varga Tibor államvédelmi főhadnagy a vádakra reflektálva lövetéssel fenyegetőzött. Ezzel párhuzamosan a börtön felé indulók Farkas Mihály vezette csoportja szembesült a tisztek cselvetésével – az őrizetlenül hagyott fegyveres teherautóval –, majd megtörtént a fentebbiekben kibontakoztatott tragédia, megkezdődött a fegyveres összecsapás. Másnap a városi tanács épületében folytatott tárgyaláson részt vett Tihanyi Lajos államvédelmi százados, a rendőrség helyettes vezetője is, jelenléte ekkor még magában foglalta a forradalom fegyveres leverésének eshetőségét.¹⁸ Török István újfenti közreműködésével került sor a megyei főkapitányság elfoglalására. Az előző napi fogadtatáshoz mérten szemmel látható, radikális változás következett be a főkapitányság magaviseletében. Az épület védelmét ekkorra már átalakították, a földszinti egységeket áthelyezték, rendőrökkel pótolták. Az új rend a fegyveres feloszlítás mellett már jelezte a tárgyalás lehetőségét is. A követelések előadása után (engedjék szabadon a letartoztatott diákokat és a politikai foglyokat) Törököt kísérőivel együtt beinvitálták. A tárgyalás következő szakaszában Törökék követelték az előző napi fegyverhasználat felelőseinek megnevezését, a fegyvereik letételét, a vallatószoza és a gumipince bemutatását.¹⁹

A foglyok számbavételét a tömeg betörése szakította meg, ezzel kezdet vette a tüntetők felfegyverkezése, az iratanyagok elpusztítása. Az épület így a nép kezére került.

„Szavakkal nem tudom kifejezni azt a siralmas látványt, amikor behatoltunk a laktanyába, mert a megriadt, elbujt ÁVÓ-sok hirtelen patkány módra ugráltak ki az ablakokon keresztül a laktanya udvarára, majd onnan is a beton kerítés tetején át az utcára. Sokan ingujjban egyenruha, kabát nélkül ugráltak át a kerítésen, hogy a környékbeli tömegek között könnyen tudjanak elkeveredni.”²⁰

feldolgozások, 4.) 16. p.; Gulyás Lajos levéli mártír református lelkész. É.n. – Levél / Kaltelnstein honlapja: level.hu – 2017. július.

¹⁶ SZAKOLCZAI, 1996. 16. p.

¹⁷ 1956-ban formailag már nincs ÁVH, hanem BM államvédelmi szervei. A személyi állomány kontinuitása és a korabeli szóhasználat miatt azonban maga a szakirodalom sem mindig tesz finom különbséget.

¹⁸ SZAKOLCZAI, 1996. 19. p.

¹⁹ SZAKOLCZAI, 1996. 22. p.

²⁰ KOLOZSY SÁNDOR: Ahogy azt én láttam! [...] 1992. [2001.] – „Magyarságtudományi Intézet” honlapja: magtudin.org – 2017. február.

Krecz Géza küldött az épületbe erősítést, akik biztosították az ÁVH-sok és az iratanyag védelmét, a civileket kiszorították és lefegyverezték.²¹

A kiállítást értékelve megállapíthatjuk, hogy olyan különleges forrásanyaggal állunk szemben, amely minden különösebb magyarázat nélkül dokumentálja a kiállítás mondanivalóját, továbbá kommunikál a nézővel, ezért a minimalista installáció kimondottan szerencsés, hiszen teret enged a szemlélődő és a fotó – valamint a fotós! – párbeszédének. Simon József látószögével egy olyan bensőséges és egyedi, mégis messzemenő és távlati kontextust kapunk, amelyet történeti jelentőségén túl saját magunkban is el tudunk helyezni. A győri eseménysorozat perspektívája más jellegű. Az egyéniségek színtere ez, ahol különböző indíttatású emberek pályája találkozik. Egyfelé sodródó személyes sorsok vad áramlása teszi társadalmilag sokszínűvé, ugyanakkor politikailag egységessé a forradalom ügyét, mindenkit saját tehetségének, felelősségének megfelelően vezérelve. Győr hatóköre ugyanakkor az egész országra kiterjedt, míg a mosonmagyaróvári mézárszék effektív módon csak Győrrre gyakorolt kölcsönös (!) hatást. Látszólag a két útírány elágazik, s csak a győri segítségnyújtáskor, illetve eszmei értelemben a magyaróvári tömeges áldozatnál kereszteződik. A szabadság – ez a sokszor, sokféleképpen meg- és félremagyarázott eszme –, az iránta érzett vágy és a tragédia motívuma átível a különbségeken, s a kezdetektől összekovácsolja az eseményeket.

A termék elrendezése illik a kiállítás szellemiségéhez, kimondottan ötletes a második helyiség ablakpárkányaiban lévő, 56-ot formázó gyertyasor, az elhelyezett nemzeti lobogók jó lehetőséget adnak a látogató elmélyülésére. (Hiányolhatjuk viszont az események jelképül szolgáló 56-os jelképet, a lyukas zászlót.) Erősebb hiányérzetet szül a két terem anyaga közötti bármilyen logikai kapcsolódásnak, összehasonlításnak, a tanulás megfogalmazásának teljes hiánya. A két téma felvezetése után célszerűnek tartottam volna, ha az eseményeket egymásba átvezetik, súlyukat együttesen is mérlegre helyezik, ezzel a kellő történeti igényességet reprezentálva, egységes koncepciót biztosítva. Mindazonáltal összhatásában a tárlat méltóképpen állított emléket azoknak az embereknek, akikről eddig megfeledeztünk, megfeledeztettünk. Jó lenne, ha évről-évre láthatnánk (talán egyre tökéletesedő kivitelezésben is) ezt a tárlatot országszerte. Ezáltal válhatnának a bemutatott hősök és eszmék is szerves részeivé a történeti emlékezetnek!

(ism.: *Semsei Ferenc*)

²¹ SZAKOLCZAI, 1996. 23. p.

**Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban
a 17. században
Pécs, 2017. szeptember 28–29.**

2016-ban a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézete rendezte meg az *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században* című konferenciát, amelyet 2017 szeptemberében a 17. század egyházi közegének vizsgálata követett. Mivel ebben a korban már lezajlott a felekezetek kialakulása, így az érdeklődés homlokterében a katolikus egyházi társadalom állt, amely különböző mélységben ugyan, de megvalósította a római katolikus egyház trienti típusú reformációját, így a protestáns felekezetek lelkészeihez hasonlóan szintén – csak éppen a más természetű – reformáció sikeres megvalósításában volt érdekelt.

A konferencia előadói arra keresték a választ, hogy kik alkották ezt a társadalmi csoportot, milyen különös karakterrel rendelkeztek, és hivatásuk révén hogyan vettek részt a kora újkori magyar társadalom és politikum modernizálásában, illetve az oktatásban és művelődésben. Ezekhez a kérdésekhez meg kellett vizsgálni a világi papság és a szerzetesség személyi állományát, származási helyét, oktatási, szocializációs közegét, működési területeit, irodalmi és mecénási tevékenységét, személyes motivációját és elhivatottságát. A kétnapos rendezvényen tizenhárom előadás hangzott el, amelyek élénk vitát generáltak.

TUSOR PÉTER: *Magyar prelátusok proszopográfiai forrásai a vatikáni levéltárban (1612-1711)* címmel tartotta meg előadását, amelyben több megfontolásra érdemes gondolatot osztott meg a katolikus rendiség 17. század történetével kapcsolatban. Meglátása szerint az 1608. évi országgyűlés nem olyan éles cezúra a katolikus egyházi társadalom történetében, miként azt a magyar szakirodalom jelenleg bemutatja. Az ezt követő években ugyanis a katolikus egyháziak és világiak (*status ordines et catholices*) együtt léptek fel az érdekeik védelmében, és a világi arisztokratáknak nagyon fontos szerepe volt az egyház ügyeinek intézésében. Ez sok esetben hasonlóságot mutat az Erdélyi Státussal, és kimutatható benne a protestáns presbitériumok hatása is.

Az sem mellékes az előadó szerint, hogy protestáns rendek követelték ki a katolikus püspökök felszentelését, mert csak így tartották őket legitimnek. Így valójában indirekt módon az evangélikusok kényszerítették ki a kánonjog katolikus részről való betartását. Másrészt a következő évek-évtizedek személyi és hatásköri vitái hívták életre azt az igényt, hogy az egyház ügyei csak az egyházi személyekre tartozzanak. 1648-ban került sor az egyházi rend belső autonómia igényének megfogalmazására, ez pedig annak a felismerésnek a következménye, hogy a katolikus egyháznak a katolikus állammal szemben is távolságot kell tartania. Az 1660-as évektől beszélhetünk a *status ecclesiasticus* megszületéséről, amely immár a katolikus egyházi társadalmat jelenítette meg. E folyamat bemutatására a pápai centralizáció és a magyar államegyházi viszony kivételesen jó forrásadottságot biztosít, és ezen belül a kánoni vizsgálások különösen fontos iratok, amelyek révén a személyes kapcsolati hálók is megrajzolhatók. A vatikáni források tekintetében az udvari kancelláriai iratok jelentős kontrollforrások, amiket a különböző hagyatéki ügyek kapcsán keletkezett kamarai anyagok is kiegészíthetnek. Ez a komplex feltárás a nemzetközi egyháztörténet-írás számára is tartogat új eredménye-

ket, mivel a vatikáni források sokat tévednek, és a külföldiek csak ezt használják, így a birodalmi és a magyar levéltárak módosíthatják vagy éppen igazolhatják az eddigi képet. A szervezett és intenzív kutatómunkának köszönhetően Tusor Péter szerint reális az a várakozás, hogy néhány éven belül megrajzolhatóvá váljon a 17. századi katolikus egyházi elit társadalma.

MOLNÁR ANTAL: *Magyar és horvát egyházi középréteg a 17. században* című előadásában felvetette, hogy kánonjogilag nincsen definíció a középrétegre. Ezt Mályusz Elemér vezette be a világi nemesi társadalom mintájára. Az előző előadáshoz kapcsolódva megállapította, hogy e társadalmi szegmens adatszerűen még rosszabb kondíciókkal rendelkezik, mint a főpapi társadalom, és kutatói legtöbbször csak káptalani iratokból dolgoztak. Ez a közeg alulról és felülről is nyitott, így azonban nem lehet csupán káptalani stallummal definiálni. A városi plébániák például akár már biztosíthatnak ilyen életet, felülről pedig a címzetes püspökök egész sora ilyen státusban volt. Molnár Antal jelen előadásában csak káptalani javadalmakat vizsgált, apátokat és prépostokat nem.

A középkorban 50 káptalan körülbelül 700 fő számára biztosított megélhetést, és ez a közeg a városi polgárságból és kisenemesi rétegből rekrutálódott. Ők bár értelmiségieknek számítottak, anyagi és karrierlehetőség tekintetében nagyon tagolt képet mutattak. A 17. századra tíz káptalan maradt körülbelül 150 kanonokkal, azaz körülbelül 80 százalékos veszteséget szenvedett ez a réteg. Az előadó szerint a szerzetesség 95, a plébánosi hálózat közel 90 százalékát veszítette el. Ezt az arányt tovább rontja, hogy a reformáció évszázadában leginkább a káptalanok melletti papság tűnt el, akik oltári javadalmakat bírtak.

A változások részeként a császári káptalan tagjai Zágrábba költöztek, ahol a zágrábi káptalan prebendáriusai lettek. Másik helyi sajátosság a Zengg-Modrus egyházmegyében megfigyelt igen archaikus képződmény, a papi-falusi közösségek működése. A forrásokban ezeket is káptalannak nevezték, de társadalomtörténetileg nem tekinthetők az egyházi középréteg részeként.

Új bevételi formaként megjelent a címzetes apáti jövedelmek megszerzése, és a jövedelemhalmozás helyett ez lett a megélhetés alapja. Erdemes hangsúlyozni, hogy a magyar egyházi réteg elfogadta a tridenti javadalomhalmozás tilalmát, és be is tartatta. Az előadó kategóriákat állított fel a jövedelmek alapján, ami szerint a 150 fős kanonoki csoport élén a prépostok és néhány oszlopos kanonok állt 1000 forint feletti bevétellel, míg a középréteg 500 forint körül kapott éves szinten fizetséget. Az alsóréteg 100-300 forint jövedelmet húzott, és ez a megkülönböztetés különösen a zágrábi egyházmegyében volt differenciált.

Az előadásból kiderült, hogy a címzetes, hódoltsági és rezideáló püspök valójában három eltérő kánonjogi forma. A címzetes és a hódoltsági püspökök alapvetően a káptalanokban éltek, így a középréteghez számíthatók. Nem éltek valóságos püspökként. A pécsi például akadályoztatott hódoltsági püspöknek számított, volt helynöke, foglalkozott a hívekkel, valamint adót szedett. Címzetesnek a dalmáciai és más balkáni episzkopátusok, ahonnan sosem jött valós jövedelem. A kinevezéskor készült kánoni jegyzőkönyvek szerint voltak jobbágyszármazásúak, polgári, kisenemesi elemek is, míg a főnemesség ugródeszka volt a főpapi cím felé. Érdekes sajátosság

a késő középkori viszonyokhoz képest, hogy külföldieket nem találunk ebben a csoportban.

Fontos megállapítás, hogy létezett egy valós katolikus társadalom, amely kibocsátotta magából ezt a réteget. Ennek a 100–150 embernek a családi háttereként rajzolódik ki ennek a társadalmi rétegnek a miliője. Az egyes életpályákból kitűnik, hogy itt sokkal könnyebb volt az adott társadalmi csoporton belüli mobilitás. Egy-egy személynél akár hat funkcióváltás is igazolható felfelé. Pécssett például a 16. századi kanonokok igyekeztek átmenni más, gazdagabb káptalanba, és egy idő után általában a győri káptalanban tűntek fel. Szepes kanonoki közössége azonban rendkívül zártnak számított, és például Zágráb felé lezárult minden mobilizáció a 17. században. Zengg, a glagolita liturgia bölcsője, végképp zárványként működött, ahol nem tudtak latinul, így nyelvtudás híján esélyük sem volt Magyarországon érvényesülni.

Izgalmas meglátás, hogy a káptalan hiteleshelyi munkája jórészt megmaradt, így a kora újkor folyamán kevesebb ember végzett el több munkát a káptalanokban. A protestantizmus megnövelte a súlyukat, mert ők ilyen jellegű jogbiztosító munkát nem vettek át. A papképzés azonban már nem az ő feladatuk volt. Mivel ezt a munkát a jezsuiták kapták, intellektuális súlyuk lecsökkent, kivéve Zágrábban, ahol a három helyi szemináriumot ők tartották fenn, és a jezsuitákkal is jó viszonyt ápoltak.

A városok lelkipásztori munkája szintén e csoport feladata maradt, de sok helyen a környékbeli településeket is ellátták, illetve ők végezték az egyházlátogatásokat. Zágrábban és Zengg-Modrusban katonáskodtak is, utóbbiban például 1596-ban, Klissza ostroma során vesztette életét a püspök is. Molnár előadása a magyarországi egyházi középréteg kora újkori történetének új szintéziséhez kínált módszertani alapot.

TÓTH TAMÁS: *A megújulás szolgálatában. Germanikusok a 17. századi Magyar Királyságból* címmel tartott alapos áttekintést arról a 252 személyről, akik 1601 és 1700 között kezdték el tanulmányaikat a Német-római Birodalom és a Magyar Királyság legfontosabb külföldi egyházi oktatási intézményében. Tóth Tamás a kiadott matrikulák mellett a Collegium ma is meglevő iratanyagának primer forrásait hasznosította, és ez alapján készített egy hatalmas adatbázist, amelynek legfőbb társadalmi jellemzőit foglalta össze. Ebből kiderült, hogy első generációs rekatolizált fiatalok is bekerülhettek ebbe az iskolába, néhány esetben még külső főpapi ajánlás sem kellett hozzá. Elhangzott néhány példa a felekezeti villongásra is, mint például a Nyitra megyei Pernai János kapcsán, akit a család egy protestáns tagja hamis levéllel hívott haza, mondván édesapja meghalt. Kaproncza Jánost, a beszámoló tanúsága szerint, öt év római tanulmány után hazatérve a protestánsok mérgezték meg. Fánicsy Ferenc evangélikus báró esete is különleges, hiszen alig nyolc évvel a Collegiumba való belépése előtt tért meg, ám életvitele miatt az iskolából elküldték. Bolognában hasonló botrányok kísérték az útját, ám itthon mégis felszentelték és esztergomi kanonokként halt meg. A személyes motivációra fontos adat Druget Bálint esete, aki a család utolsó férfisarjaként Eger választott püspöke és esztergomi kanonok lett. Vele kihalt a család, pedig ezt kikerülve az egyházban laicizáltak volna, ám ő ezt elutasította. Összefoglalóan kiderült, hogy a 17. századi germanikusok közül két bíboros, két esztergomi és négy kalocsai érsek, valamint negyvenegy püspökszentelés történt. Emellett tizenhat fő lett

választott püspök. Kilencvenkilenc személy pedig káptalani tag lett. A beiratkozók negyven százaléka az esztergomi érsek ajánlásával érkezett, míg a pálosok 26 főt küldtek, és a közhiedelemmel ellentétben Pázmány például csak 16 főt ajánlott Rómába.

Ezt követte SIPTÁR DÁNIEL: *Sokszínűség vagy egységesség – szerzetesek a 17. századi Magyarországon* című előadása. Az előadó egy bevezető áttekintést kívánt nyújtani a szerzetesrendek történetéről a vizsgált korszakban. Elmondta, hogy míg a 17. század elején csupán a ferencesek és a pálosok voltak jelen hazánkban, a század végére már tizenhat különféle szerzetesrend működött szerte az országban. E fejlődési szakaszt három időszakra lehet osztani. 1633-ig csak ferences és jezsuita megtelepedések figyelhetők meg. Elsődleges feladatuknak a hívek ellátását és új hívek szerzését tartották. A következő időszakot, amelynek határa 1655-re tehető, a pálos rend terjeszkedése jellemzi. Ezekben az években tértek vissza, illetve jelentek meg Magyarországon a domonkosok, a bencések, a piaristák, a szerviták és az irgalmas rendiek is. A harmadik időszakban, amely az 1670-es éveket fedi le, jelentős misszió indult meg a Felvidéken a pálosok és a piaristák vezetésével. A kolostoralapítások mellett a szerzetesek plébániai feladatokban való gyakori részvétele is megfigyelhető ekkor. A visszafoglaló háborúk alatt a rendek terjeszkedése megindult a Hódoltságban és Erdélyben is. Erre ismét a ferences és jezsuita dominancia volt jellemző, de a Magyar Királyságban ekkor egyre több egyéb rend is megjelent. Befejezésül az előadás elején feltett kérdésre, miszerint egységes társadalmi csoportnak tekinthető-e a 17. századi szerzetesség, az előadó nemmel felelt. Véleménye szerint a vizsgált korszakban a szerzetesség az egységesből a sokszínűség felé haladt.

Ehhez kapcsolódott VARGA IMRE KAPISZTRÁN OFM: *A ferences élet keretei Magyarországon a 17. században* című referátuma. Az előadó azt kívánta bemutatni, hogy az előző előadásban elhangzottak hogyan zajlottak a ferences rend esetében. Varga elmondta, hogy a 17. század elején csak kevés ferences rendi volt hazánkban, és éppen a korszakban indult meg számbeli növekedésük. A rendben ekkor kialakult keretek egészen 1900-ig álltak fent. A század végére öt rendtartomány jött létre Magyarországon. Az előadó beszámolt az 1690. évi *Decretum Lazarianum* jelentőségéről. Ez az irat Antonio Lazari döntését tartalmazta, amelynek értelmében rendezték a területi vitákat a mariánus és a szalvatoriánus rendtartomány között. Az előadásban szó esett a rendtagok képzéséről is. Elhangzott, hogy a noviciátus csak a rendi életre készítette fel, teológiai végzettséget nem adott. Végül az előadó kitért egy fontos renden belüli reformra, amelyhez a század közepén a mariánusok és a szalvatoriánusok is csatlakoztak, azonban a reformtörekvések csak lassan tudtak megvalósulni.

A szerzetesi kérdést KÁDÁR ZSÓFIA vizsgálta a jezsuiták oldaláról *Az osztrák jezsuita rendtartomány tagjai a magyar katolikus egyházi társadalomban* című előadásában. Előadása elején leszögezte, hogy a korszakban nem volt önálló magyar rendtartomány, a hazai jezsuiták az osztrák provinciához tartoztak. Elmondta, hogy a Jézus Társaság intézményhálózata négyféle rendházból állt: a *domus professa*-ból, amely csak Bécsben volt, a kollégiumokból, a rezidenciákból és a missziókból. A 17. században a rendbe jelentkezők és fogadalmat tevők száma folyamatosan emelkedett, ezért virágzó korszaknak nevezhető. Az általános információk bemutatása

után az előadó rátért a pozsonyi, győri és nagyszombati rendházban 1671-ig szolgált 735 rendtag életútjának részletes vizsgálatára. Ennek során több elemet vett górcső alá. A személyes adatok mellett többek között a renden belüli tanulmányokat, a viselt tisztségeket, a végső fogadalomtétel helyét és a papi szolgálatokat rendszerezte, illetve elemezte. Mindezen adatokról kiváló térképeket, táblázatokat és grafikonokat láthattak a konferencia résztvevői. Az előadás zárásaként, több átgondolandó kérdés mellett, azt is felvetette az előadó, hogy az eddigi kutatások alapján vajon tekinthető-e még tanító rendnek a Jézus Társasága.

H. NÉMETH ISTVÁN: *A rekatolizáció államigazgatási háttere a magyarországi szabad királyi városokban* című előadásában a szabad királyi városokban zajló 17. századi vallási folyamatokról beszélt, amelynek révén a század végére több evangélikus városból katolikus központ lett. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a legtöbb új rendház szabad királyi városokba települt a 17. században. Ebben az uralkodók szerepe volt fontos, akik a jezsuitákat, ferenceseket, piaristákat és pálosokat egyaránt támogatták. 1670-ben nagy változás kezdődött, új államigazgatási rendszer kezdett formálódni, és nálunk is a cseh-morva igazgatási modell került átvételre. Ez a városigazgatásra is kihatott. Egészen eddig erős önkormányzati jelleg dominált, az uralkodó sokáig nem szólt bele a városok belső életébe, ahol nagyon stabil volt az evangélikus városi elit beágyazottsága. Az 1660-as években azonban erős gazdasági visszaesés és eladósodás következett be, amelyet 1670 után egységes megoldási javaslatokkal próbált kezelni a központi kormányzat. Közben a királyi hatalom megerősödésével párhuzamosan a városokkal kapcsolatban egyre erőteljesebb kifejezések jelentek meg a forrásokban, már a király tulajdonaiként aposztrofálták őket, és 1694-ben Lipót magát a Szent Koronával azonosította. Ezek elősegítették a városi rend megszerveződését. A folyamatok sorában a rekatolizáció a királyi kontroll megerősödésének egyik szegmense volt. Az egyházi vagyont visszavették, a protestánsokat és az evangélikusokat magánházakba és a külvárosba kényszerítették. Ennek során vált szét felekezetek alapján a városi lakosság, és különült el az egyes városrészekben. Sajnos ez a bizalmatlanság felerősödésével járt együtt, Kassán például lefegyverezték a teljes katolikus lakosságot, és veszély esetén saját házaikba zárták őket, míg Eperjesen a katolikus igazgatás több esetben a városfalak lebontásával fenyegette meg az evangélikus polgárságot. A helyzetet majd csak a 18. század első felében kialakuló, evangélikus-katolikus gyökerű konvertita patrícus réteg szerepvállalása konszolidálta, akik erős családi kapcsolataik révén felül tudtak emelkedni a 17. század sérelmein.

VÉGH FERENC: *Kard és kereszt. Katolikus lelkipásztorok működése a dunántúli végvárosokban* című előadásában a végvárakban szolgáló papokra vonatkozó adatokat ismertette Keszthely, Zalaegerszeg és Légrád példáján. 1600-ban alig volt húsz működő plébánia az egyházmegyében, ezek zöme városokban koncentrálódott. A helyzetet bonyolította a jelentős horvát beáramlás és a nemesség szerepvállalása, ugyanis a plébánosok között nagyobb a nemesi arány, mint korábban gondoltuk. Az 1650-es évektől ismerünk plébánosi adatsorokat, a közel 3000 fős Légrádon például 1641-ből ismerjük az első katolikus plébános nevét. Érdekesség, hogy nem volt szükség ilyen helyeken kanonokok kinevezésére, azaz mindig volt elegendő papi utánpótlás. Azt is megemlítette az előadó, hogy több magyar

nevű plébános is a zágrábi egyházmegyében kezdte meg karrierjét, közülük néhányan Zágrábban, majd Rómában tanultak. Ugyanakkor a század folyamán ezek a városok nem lettek egyöntetűen katolikusok. Légrad például dominánsan magyar lakosságú, és ehhez alkalmazkodott az egyházszervezet, a katolikus fél is magyar nyelvű papokat fogadott a településre, akiket szónoki képességeik miatt a protestánsok is elfogadtak. Az előadás élesen rávilágított arra, hogy még a végvári katonaság esetében sem állítható teljes bizonyossággal, hogy egyöntetűen a reformáció hívei lettek volna, a 17. században erős katolikus tömbök éltek ezeken a településeken, akik megszervezték maguknak a katolikus pasztorációt.

TÓTH GERGELY: *A katolikus egyházi közélet irodalmi tevékenysége Magyarországon a 17. században* címmel arra tett kísérletet, hogy az esztergomi fő-székeskáptalan példáján bemutassa a katolikus egyházi közélet irodalmi tevékenységét a jelzett időszakban. Erre vonatkozóan három személy irodalmi munkásságának példájából igyekezett sajátosságokat megállapítani. Az első Balásfi Tamás volt, akinek *Apologia pro clero* című művében a protestáns és katolikus narratívák összecsapása érhető tetten, ugyanis Alvinczi Péter egyik írására készítette válaszul. A műben előkerültek a klasszikus vitakérdések is (például a várnai csata, Mátyás király értékelése). A második kiemelt személy Ráttkay György volt, akinek *Memoria Regum et Banorum* című művében erős rendi-nemesi szemlélet, protestánsellenesség és horvát-szlavón pártiság jelent meg. Írásaiban a nemzeti múltteremtés igénye felülmúlta Szent István király tiszteletét. Az előadó végül Bársony György írói munkásságát emelte ki. Ő műveiben kifejtette, hogy a protestánsokat nem szabad megtérni az országban, az ellenük hozott törvények megerősítendők és kötelező érvénnyel végrehajtandók. Az előadó összegzésként elmondta, hogy az esztergomi kanonokok irodalmi tevékenysége nem volt jelentős a korszakban. A három szerzőben közös volt az erős rendi, közjogi, történelmi szemlélet. Megállapította továbbá, hogy a 17. századi hitvita-irodalom kortörténetet is tartalmaz, és a honi történelem narratívái is felismerhetők bennük.

Őt követte MACZÁK IBOLYA: *Főpapi műveltség a 17. században – Illyés András munkásságának tükrében* című tanulmányával. Az előadó elmondta, hogy a Rómában is tanuló, majd erdélyi püspökké kinevezett Illyés András akkor kezdett irodalommal foglalkozni, miután szolgálati helyéről kiutasították, és Nagyszombatban telepedett le. Illyés sokat fordított, és olyan prédikációgyűjteményt adott ki, amely lefedte a teljes egyházi évet. Prédikációit és könyveit elsősorban kompilációval állította össze, amelynek forrásai elsődlegesen Pázmány Péter és Káldi György beszédei voltak. Olasz nyelvű szerzőktől is vett át szövegeket, főként Rota és Mazzini írásaiból. Magyar nyelvű prédikációgyűjteményét latinra fordította. A korszakban egyedi módon saját jegyzeteiben összeírta a magyar és egyéb forrásokat, a kiadott változatba azonban ezek már nem kerültek bele. Egyes esetekben a magyar szentek életéről szóló prédikációhoz is olasz nyelvű forrásokat használt. Zárásként, majd a feltett kérdésekre válaszolva az előadó elmondta, hogy a kompiláció módszere általános gyakorlat volt a korszakban, és az is előfordulhatott, hogy valakinek a teljes munkássága ebből állt.

BARTÓK ISTVÁN: „*A tanítás edesítése és ékesítése*”: *A katolikus prédikáció a 17. században* címmel tartott előadást, amelyben a prédikációk

vizsgálatának több lehetséges szempontja közül egyet emelt ki: a beszéd célkitűzéseire választott előadói módokat. A korszakban a hitigazságok és az erkölcsi tanítás jelent meg legfőbb tartalomként. A prédikációk során a közönséghez kellett alkalmazkodni, s hogy meg is fogadják a tanítást, jól kellett előadni. A figyelem fenntartásának érdekében, egyre nagyobb teret kapott az emocionalitás, a csodálat felkeltése és a szónok retorikai képességeit megcsillogtató fordulatok. Mindezt jól illusztrálja a Pázmány Péter-től származó idézet, amelyet az előadó mottóul választott. Ezen az állásponton voltak a kor nagy szónokai is. Káldi György szentekről szóló prédikációinak célja elsősorban a gyönyörködtetés és csodálatkeltés volt, és csak másodsorban az erkölcsi példaadás. Landovics Istvánt az „érzelmelek prédikátorának” nevezték. Összegzésként az előadó megfogalmazta a kor prédikációjának általános jellemzőit. Eszerint a pap képes a változatosságra és fokozásra, szubjektív elemeket, hasonlatokat és példázatokat használni és alkalmazza a Szentírás képes beszédeit. A megismerés értelmi szintje helyett az érzelmi bevonásra törekszik, s a beleéléssel megszerezhető ismeretekre helyezi a hangsúlyt.

FARMATI ANNA: *A licenciátusok eszköztárából: énekelt katolikus katekézis a 17. századi Magyarországon* címmel egy alig ismert vallásos irodalmi műfajról tartott érdekes és átfogó előadást. A népénekek korai időszakának koráról keveset tudunk, és inkább a prédikációs irodalom részeként említjük. A licenciátusok fontos célcsoportja a 17. századi katolikus irodalomnak, sok művet írtak nekik, vagy maguk másolták azokat. A katolikus énekkatekézis közvetlen előzménye protestáns sajátosság volt, ám a műfaj gyökerei a késő középkorba nyúltak vissza. A Trienti Zsinat előírta a katekézis művelését a plébániákon, ám erre a magyar paphiány miatt a Magyar Királyság területén sok helyütt nem volt mód, illetve ez csak áttétélesen valósulhatott meg. Hamar rájöttek a világi licenciátusok és jezsuita szerzetesek, hogy énekelve sokkal könnyebben tanulták meg az alapvető hittani ismereteket a gyermekek és szülei. Így tudatosan terjesztették a kora újkori énekkatekézist. Nagyon didaktikusan építették fel a szövegeket, és igyekeztek rendszeres tudást adni vele. Azért is fontos volt ez, mert a misék egészét soha nem fordították a katekézis elmélyítésére és gyakorlására. Az énekes katekizmusok az első katolikus katekizmusok és prédikációs kötetek mellett tűntek fel. Ez a műfaj soha nem lett olyan elterjedt, mint a protestánsok között, ám így is komoly szerepe volt a barokk vallásosság elmélyítésében.

GÁBOR CSILLA: *Katolikus devóciós gyakorlatok a 17. században – hangsúlyok, hagyományok, szövegek* című előadásában a devóciós gyakorlatok írásos formáit tekintette át. A referátum bevezetőjében elhangzott, hogy a 17. században a devóciós gyakorlatok célja az elmélkedés és meditálás volt. Brummogva ismételték a szöveget és a dallamot a megtanulás érdekében. Ezek a gyakorlatok csak a nyelvben éltek egy ideig, nem volt írásos formájuk. A 17. században viszont megjelentek írásos formában is. Az elmélkedések formailag és terjedelmileg is jóval meghaladják az imák, rövidebb könyörgések formáit, nem azonosulnak az ima zárt formájával, inkább szétbontják azt. Valójában az önmegismerést segítették, hiszen elmélkedés közben jobban megismerhették saját gondolataikat, személyiségüket. Az ember, ahogy önmagára tekint Isten előtt, csak őszintén és tisztán szándékkal szólhat magáról. A dicsőítés helyes megvalósulásában is

fontos, hogy érezzük, azt Isten előtt tesszük. Az imádkozás alatt Isten közreműködésének eredményeképpen a Szentlelket hívjuk kérés formájában.

Az előadó elmés gondolkodásként, elmével okoskodásként, spirituális gondolkodásként beszélt az áhítatgyakorlatokról. Szerinte ezek a meditációs gyakorlatok segítettek az emlékezet javításában, az akaraterő megszilárdításában, a keresztényi jóság megteremtésében és fenntartásában. Az ilyesfajta meditációk, áhítatok célja a megfontolandók végiggondolása volt. A meditációknak több fajtáját is megkülönböztette. Ezek a devóciós gyakorlatok önmagunk megismerését, Istenhez fordulást, spirituális gondolkodást, elmélkedést hivatottak segíteni. Ez ma ilyen formában már nincs jelen a hétköznapi életben.

A konferencia anyaga a szervezők ígérete szerint írásos formában is olvasható lesz, megjelenése legkésőbb 2018 őszén, a 18. századi egyházi társadalomról szóló konferencia időpontjában várható.

(ism.: *Szerner Dániel – Vértesi Lázár*)

Fejérdy András habilitációja
Budapest, 2017. november 16.

2017. november 16-án a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán sor került Fejérdy András habilitációjára. Elsőként az elnök, Óze Sándor (PPKE egyetemi tanár, MTA doktora) mutatta be a bizottságot (Fazekas Csaba – Miskolci Egyetem habilitált docens; Zakar Péter – Szegedi Tudományegyetem habilitált docens; Medgyessy-Schmikli Norbert – PPKE habilitált docens, Bácskay András – PPKE egyetemi adjunktus), majd a tézisek bemutatásától eltekintő jelölt életrajzát a titkár, Bácskai András ismertette. Fazekas Csaba opponensi feleletében méltatta Fejérdy András eddigi szakmai pályafutását, miszerint jóval túlteljesítette az eljárás vonatkozó követelményeit nemzetközi kapcsolatrendszerre, oktatói tevékenysége, nyelvismerete okán. Kiemelte a jó témaválasztást (*Az 1822. évi magyar nemzeti zsinat*), amely szerinte a rendszerváltás utáni legnagyobb egyháztörténeti kezdeményezésen, *A magyar katolikus egyház zsinatai és nagygyűlései Magyarországon (1790–2010)* című OTKA kutatói projekten belül is bátor vállalkozásnak tekinthető, a tárgyalta – II. József és a reformkor közötti – korszak vizsgálatának és értelmezésének eddigi elhanyagoltsága okán. Az opponens elismerően nyilatkozott a monográfia forrásbázisának mennyiségéről, ám kérdésként vetette fel, miért éppen a feltüntetett levéltárak kutatását tűzte ki célul a jelölt. Medgyessy-Schmikli Norbert opponensi válaszában aprólékos, logikus, alapvető és hiánypótló interdiszciplináris kutatási eredményként értékelte a benyújtott monográfiát, amelyben egyszerre kap szerepet a köz-, oktatás- és egyháztörténet. A jelölt megköszönte az elhangzottakat, valamint kitért a levéltárak kapcsán feltett kérdésre, miszerint a kutatási projekt elősegítette, hogy egyes kisebb levéltárak anyagairól a résztvevő kollégák közvetítése által informálódjon. Egyes közgyűjtemények pedig azért nem kerültek bele a jelenlegi kéziratba, mert dokumentumaik vagy nem tartalmaztak számottevő többlet információt a tárgykörrel, vagy a kutatás szükségszerű lezárása eredményezte kimaradásukat. Az opponensek egyöntetűen javasolták a munka mielőbbi megjelentetését, ami az előzetes projekttegyeztetések alapján várhatóan már 2018 tavaszán sorra is kerül.

Fejérdy András tantárgyi előadását *A Bécsi Kongresszus rendszere, 1815–1830* címmel tartotta meg. Térképpel is szemléltetett bevezetőjében a párizsi békét követő hatalmi egyensúly visszaállítását részletezte, majd rátért a kongresszuson meghozott alapelvekre, illetve azok gyakorlatban történő működésére. Így kifejtette a korabeli abszolutizmusból megörökölt dinasztizmust (Oroszország), legitimizmust (Ausztria, Oroszország), valamint erőegyensúly politikát (Anglia). Szemléltette a területi felosztások kapcsán érvényesülő két szempontot, Franciaország főellenségi szerepét, illetve az ütköző államsor kérdését. Az 1815. évi szeptemberi Szent Szövetség keresztény, konzervatív, alkotmányos mozgalmakkal szembeni, belpolitikára fókuszáló status quo politikáját a novemberi négyes szövetség külpolitikai törekvései követték, amelyek együttesen a nagyhatalmi kongresszusok sorát (4+2) nyitották meg. A tanácskozásokat a jelölt a bemutatott elvek alapján részletezte. Így előadásában az aacheni (1818) francia jóvátételi központi kérdést Karlsbadban (1819), a német Troppauban (1820), valamint Laibachban (1821) a spanyol és az itáliai alkotmányos és

nemzeti mozgalmak ügye váltotta. Az érintett déli területek kérdése az intervenció elfogadásával végül a veronai (1822) találkozón tetőződött be. A jelölt ezt követően – a Mediterráneumnál maradván – a görög felkelés viszonylatában részletezte a nagyhatalmi érdekeket, amelyben az angol gazdaság még inkább a kereskedelmi hegemonia fenntarthatósága elsődleges mozgatórugóval bírt a szigetország részéről. A jelölt itt a politikatörténeten túl a társadalmi reakciókra is kitért, hiszen az évekre elnyúló döntés és az erősödő, szolidaritásra felszólító, kritikus európai közvélemény egyre távolabb terelte a „nagyokat” egymástól. A bizottság az előadást 100%-ra értékelte, indoklása szerint annak alapos, szakszerű, tárgyyszerű, lendületes és érdeklődést felkeltő tartalma és stílusa miatt.

Ezt követte a jelölt magyar nyelvű (45 perc) tudományos kollokviuma és annak német nyelvű összefoglalója (15 perc), amelynek témája az 1822. évi pozsonyi nemzeti zsinat és a bécsi kormányzat kapcsolata volt. Bevezetőjében Fejérdy ismertette az okokat, amiért a nemzeti tanácskozást sem Bécs (állami ellenőrzés vs. egyház belső szabadsága), sem Róma (nemzeti egyházi törekvések, jozefinizmus) nem nézte jó szemmel. A jelölt elsősorban arra a kérdésre kereste a választ, kinek a joga volt a zsinat összehívása, majd az előzetesen beérkező témákat (például erkölcsi állapot, oktatási rend, szerzetesi reform, bibliafordítás) vázolta fel. Bemutatta, hogy a tanácskozás megtartásáról már az 1810-es években vita volt a bécsi udvarban, amelyet a Magyar Királyság egyházi bíróságainak kérdése, a jozefinista egyházpolitika, a házassági jogrend alakulása, majd a Frintaneum (1816) alapítása csak tovább bonyolított. Arra a tárgykörre, vajon van-e részvételi joga az apostoli királynak a tanácskozáson, a jelölt ismertette a jogtörténeti precedensek hiányában adható nemleges válasz lehetőségét, valamint a *iura circa sacra* alapján megfogalmazható ellenpólust is. A végső döntés szerint a meghozott határozatok betekintés végett benyújtásra kerültek ugyan a bécsi udvarhoz, ám a közvetlen állami befolyástól mentes maradt a tanácskozás, hiszen azon sem a király, sem megbízott nem volt jelen. A jelölt ugyanakkor emlékeztetett arra, hogy a belső szabadságon túl továbbra is érvényben voltak az állami egyházpolitika szorító intézkedései. A jogkörök kérdésében tovább haladva Rudnay Sándor azon döntésére hívta fel a figyelmet, amely szerint a primás külön vette a saját, a pápai, valamint az uralkodó jogkörébe tartozó ügyeket. Ettől függetlenül 1823-ban I. Ferenc két tanácsosának, Jacob Frint és Martin Lorenz egymással ellentétes véleményét összevetve az utóbbi mellett kötelezte el magát, így a lemásolt dokumentumokat az Apostoli Szentszék helyett az illetékes dikasztériumokhoz küldték véleményezésre, amelynek során a helytartótanács rendkívüli módon elhúzta az ügyet. Végezetül a határozatok nem kerültek Rómába, annak ellenére, hogy a primás továbbra is hangoztatta, a zsinatot a szentszéknek is érvényesnek kell nyilvánítania. A király azonban nem hallgatott Rudnayra, mivel szerinte a nemzeti tanácskozás erősen hangsúlyozta a szentszék jogait.

Zakar Péter Rudnay és a jozefinizmus kapcsolatáról, míg Medgyessy-Schmikli Norbert a zsinat utóéletének jelentőségéről kérdezte a jelöltet. Hörcher Ferenc három kibontandó témát vetett fel: 1. a történeti alkotmány és a zsinat; 2. Széchenyi Ferenc hatása; 3. a magyar egyház szerepe a korszak magyar és egyetemes történelmében, valamint ennek fényében az egyház politikai-társadalmi szerepvállalása. A jelölt válaszában Rudnay

kormányhű, ám Béccsel szemben a katolikus alapértékeket követő, egyházi pályafutását mutatta be. A zsinat hatását továbbra is kutatandónak vélte, hiszen az egyházi vezetés őszintén meg akarta a hozott határozatokat valószínűsíteni, mint arra például bizonyíték Szepessy Ignác bibliafordíttatása és kiadása az 1830-as években Erdélyben. Fejérdy András szerint a történelmi alkotmányra vonatkozóan nincs dokumentum, nem szerepel még a központi zsinati kiadványokban sem. Szerinte Széchényi hatása egyelőre még nem igazolható, mivel ekkorra a kinevezett püspökök javarészt államhűek, de már nem jozefinisták voltak. A jelölt kifejtette, hogy a zsinat és a társadalom kapcsolatában további kutatásokat igényel például az, hogy az államegyházi formák mennyire voltak akadályai a társadalmi megújulásnak. Ettől függetlenül azonban a lassú haladást sejtető pozitív tendenciákról is említést tett, mint például a szlovák bibliafordítás igénye, amely bizonyítja, hogy az egyház nem félt a nemzeti mozgalmak mellé állni. Végezetül további kutatásokat igénylőként említette az egyházi műveltséget hordozó réteg politikai szerepét a felelősség növekedésével és csökkenésével párhuzamosan.

A bizottság mind a tudományos előadást, mind a német nyelvű összefoglalót 100%-ra értékelte, és javasolta a cím odaítélését Fejérdy Andrásnak.

(ism.: *Bárány Zsófia*)

RECENZIOK

HERMANN ISTVÁN: A Veszprémi Egyházmegye igazgatása a 18. században, 1700–1777. Veszprém, Veszprémi Főegyházmegye, 2015. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai, 37.; A veszprémi egyházmegye múltjából, 28.) 349 old.

Az egyházmegye történetével foglalkozó korábbi generációk előtt jól ismert tényként jelent meg az egyházmegye speciális forrásadottsága. Konkrétan az a sajnálatos tény, hogy a 16. század második felére az oszmán hódítás miatt a szerzetesrendeket is beleértve a katolikus egyházszervezet valójában eltűnt a veszprémi egyházmegye területén. Még a 16–17. század fordulóján is csak a címében létezett az egyházmegye, bár az uralkodók egymás után nevezték ki a veszprémi püspököket, de azoknak tényleges territóriumuk nem volt. Ahol pedig a magyar hatóságok vagy a földesurak a hatalmukat érvényesíteni tudták, ott nem az egyházé, hanem a katonáskodó társadalmi elemeké volt a főszerep. Valójában a főpapok egykori egyházmegyéjük területén katolikus híveket sem nagyon találtak volna, hisz a térségben intenzíven ment végbe a felekezeti képződés, sőt, az olykor megyeszékhely funkciót betöltő Pápa mezőváros a Dunántúl reformátusságának egyik legfontosabb centruma lett.

A 17. század elején még gyakran a működő egyházmegyék területén is a szerzetesrendek által vezetett missziók révén újult meg a magyarországi katolikus egyház. Ezzel a megújulással párhuzamosan láttak hozzá a veszprémi püspökök egyházmegyéjük újjászervezéséhez. De igazi előrelépésről csak az oszmán hódítás, valamint a Rákóczi Ferenc nevéhez fűződő rendi függetlenségi mozgalom végeztével lehetett beszélni. Az egyházmegye területén ekkor került sor a katolikus egyházszervezet újjáalakítására. Így a szerző ezt az időszakot, a 18. századot veszi vizsgálat alá. Minthogy a korábbi kutatások során elkészültek a püspök-életrajzok.¹ Hermann István már e kézikönyvét megelőzően is gazdagon adatolt e kötet előzményeként számon tartandó, alapkutatásokon nyugvó tanulmányt jelentetett meg a Veszprémi Egyházmegye egyházi középérégeiről.²

A jelen munka az egyházmegye területi behatárolását követően az egyházigazgatási alapegységéből, a plébániából indul ki, és a 18. század első éveiben a plébániahálózat kiépítését, egyház- és településtörténeti fogalmak tisztázásával az egyházmegye plébániahálózatának a kialakítását mutatja be. A plébániahálózat vizsgálata során a 17–18. század fordulójára, Széchenyi Pál püspöksége idejére, 1687-re több mint egy tucatnyi működő plébániát regisztrált. (A Pilis, Veszprém, Zala, Somogy megyei plébániák jegyzékét a 148–149. sz. lábjegyzetekben meg is adja.) Ugyanakkor a forrásanyag egyenetlensége miatt Széchenyi Pál püspöksége idejére új listát javasol. Így Pilis vármegyében három (Ráckeve, Tököl, Vörösvár), míg

¹ Például: PEHM [MINDSZENTY] JÓZSEF: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Veszprém, 1934. (A veszprémi egyházmegye múltjából, 2.); KÖRMENDY JÓZSEF: Gr. Volkra Ottó Ker. János veszprémi püspök élete és munkássága, 1665–1720. Veszprém, 1995. (A veszprémi egyházmegye múltjából, 28.)

² HERMANN ISTVÁN: A Veszprémi Székeskáptalan személyi összetétele 1700 és 1777 között. In: Megyetörténet. Szerk.: Hermann István – Karlinszky Balázs. Veszprém, 2006. 179–225. p.

Fejérben és Veszprémben két-két (Ercsi, Mór, illetve Palota, Veszprém) plébánia működését látja igazolhatónak, Zala megyében már tíz ilyen települést említ (Bagod, Kanizsa, Keszthely, Karos, Rezi, Salomvár, Sümeg, Szentbékállá, Tapolca, Zalaegerszeg), Somogyban hármat (Buzsák, Igal, Karád). További 12 plébániát az időlegesen működő plébániák közé kellett sorolnia, például Fokszabadi esetében.

Míg az adatgyűjtés kezdő dátumát Volkra Ottó püspöki kinevezése (1710), a Rákóczi-szabadságharc lezárulása, a szatmári béke (1711) jelentette, a záró dátum jóval egyértelműbben adta magát, ezt a dunántúli egyházmegyék átszervezését jelentő 1777. év alkotja.

Az egyházmegye plébániái gazdagon adatolt bemutatását követően a hálózat kiépülését a szerző mind grafikonokkal, mind évtizedenkénti táblázatos számszerűsítéssel is érzékelteti, illetve a lélekszám-adatokra is kitérve sűrűn adatolja. A plébániahálózat kiépülése mellett a forrásadottságoknak köszönhetően az 1735. évi időmetszetben az egyházmegye területén sűrűn adatolja a plébániaépületek, illetve templomok állapotát, a plébánosok jövedelmét, amit az 1730-as évek közepéről vett adatsorokkal összevet a szomszédos győri, kalocsai, pécsi egyházmegyék jövedelmeivel. A makro- és mikrofilológiai elemzésekből kitűnik, hogy például az egyházmegye területén a Somogy megyei plébániák kirívóan alacsony jövedelműek voltak. Hasonlóan gazdag adatolással mutatja be az egyházmegyes papság 1711 és 1771 közötti létszámnövekedését, a halálozási, távozási, papszentesítési adatok feldolgozásával a papi utánpótlás tér- és időbeli alakulását. Számításai szerint az 1740-es évtizedben volt a legmagasabb az utánpótlás mértéke, ugyanakkor ebben az utánpótlásban a helyi rekrutáció az 1750-es évtizedtől vált jelentőssé, ami egyértelműen a Bíró Márton által újjáalapított szemináriumnak köszönhető. A plébániaszervezés oldaláról mutatja be a szerzetesek plébánia-vezetési gyakorlatát.

A 18. századi Veszprém megye lakosságának felekezeti viszonyaira tekintettel megkerülhetetlen a protestáns (elsősorban református) felekezetekhez tartozó lakosság helyzetének áttekintése, amelynek tömbjei a plébániahálózat kiépítését is befolyásolták. Ehhez a vizsgálathoz az egyik legbiztosabb adatbázist az 1720-as évek második feléből lehetett nyerni, midőn III. Károly 1725-ben elrendelte a protestáns lelkipásztorok összeírását. 19 evangélikus, 156 református gyülekezet került az évtizedben az egyházmegye teljes területén összeírásra. A szerző kitér a felekezetek közötti konfliktusokra (templomelvételekre) is. A vizsgált periódus végéről, az 1772. évből az egyházmegye Fejér megyei részéből, járásonkénti (bicskei, csákvári, sármelléki) bontásban megadja a lakosság felekezeti megoszlását (katolikus, protestáns, görögkeleti, zsidó).

A plébániaszervezet kiépítését követően mutatja be az egyházszervezet, egyházigazgatás középső szintjének (főesperességek, esperesi kerületek) létrehozását, alakulását.

Végül az egyházmegye irányítóit (esperesek, veszprémi plébánosok, tiszteletbeli kanonokok, kanonokok) mutatja be, majd ezt követően egyes püspökök (például Széchényi Pál: 1700–1710, Volkra Ottó János: 1710–1720, Esterházy Imre: 1723–1725, Acsádi Ádám: 1725–1744, Padányi Bíró Márton: 1745–1762, Koller Ignác: 1762–1773, vacantia: 1773–1777) kerülnek ismertetésre. A bizonytalan Zádori Mihály kivételével az egyházmegye kanonokjait egyházmegyei beosztással, születési helyük szerint, veszprémi

szolgáltatukat megelőző állomáshelyük alapján adatolta. Végül az egyházmegye vezetésének a bemutatására a püspökök és helynökeik lelképásztori, egyházkormányzati, bíraskodási feladatait tekintette át. A kötet végén Bíró Márton példáján egy püspök mozgásterreit mutatta be az egyházmegyei elit alakításában.

A kötet függelékeként a szerző közreadta a veszprémi egyházmegye helynökeinek, kanonokjainak, espereseinek 1700 és 1777 közötti archontológiáját. Ugyancsak a függelék részeként közölte az egyházmegye területén fekvő plébániakerületek filiáinak beosztását, és adott közre egy helységnévtárat esperesi kerületek szerinti csoportosításban. A kötetet személy- és helynévmutató, valamint a felekezetek és szerzetesrendek mutatója zárja.

Úgy vélem, a fenti bemutatást követően nem szükséges különösebb indoklás ahhoz, hogy konklúzióként azt emeljük ki: a kötet, valójában kézikönyv egyedülálló és egyben mintaadó egy egyházmegye igazgatástörténeti, prozopográfiai feldolgozásában, amely megállapítást csak elmélyítenek a kötethez tartozó térképmelléletek.

(ism.: Dominkovits Péter)

Magyarország és a római Szentszék. II.

Vatikáni magyar kutatások a 21. században.

Szerk.: Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás.

Bp.–Róma, MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Gondolat, 2017.

(Collectanea Vaticana Hungariae, 15.) 462 old.

2016 augusztusában Pécsen rendezték meg a VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszust, melynek keretén belül került sor a *Vatikáni magyar kutatások a 21. században* című szimpóziumra. Az itt elhangzott előadások tanulmányra átdolgozott változatai jelentek meg tavaly a *Collectanea Vaticana Hungariae* sorozat 15., egyben a Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport első kötetében. Az újonnan alakult kutatócsoport számára programadó kötet tematikája jól szemlélteti a közeljövőben megvalósuló kutatások tervezett irányait. TUSOR PÉTER előszava után a kötetben helyet kapó 15 tanulmány kronológiai rendben követi egymást.

A kötet első, s így időrendben a legkorábbi témát feldolgozó tanulmánya MALÉTH ÁGNES: *I. Károly és a pápaság kapcsolatai a vatikáni források tükrében* címmel a szerző széleskörű vatikáni forrásokon alapuló, részben magyar kutatók számára eddig ismeretlen forrásokat feltáró kutatásának eredménye. Új nézőpontból közelíti meg a korszak politikáját: három egyházfő (V. Kelemen, XXII. János és XII. Benedek) beneficiális politikáját vizsgálja, mely során forrásbázisul a kutatásai során összegyűjtött, több mint 200 egyházi javadalommal kapcsolatban hozott intézkedés szolgál. A javadalomadómozgási politika elemzése során külön vizsgálja a nagyobb és kisebb javadalmakat, adatait a jobb szemléltetés érdekében táblázatos és diagramm formában is közli. A szerző szempontrendszerei között megjelenik a diplomáciai események beneficiális politikára gyakorolt hatása, valamint az a tény, hogy sokszor maga I. Károly volt az, aki kinevezésre ajánlotta a később pápa által kijelölt személyt. Végül több példával szemlélteti, hogy a pápai kinevezés ellenére sokszor a kinevezettnek

szolgáltatukat megelőző állomáshelyük alapján adatolta. Végül az egyházmegye vezetésének a bemutatására a püspökök és helynökeik lelképásztori, egyházkormányzati, bíraskodási feladatait tekintette át. A kötet végén Bíró Márton példáján egy püspök mozgásterreit mutatta be az egyházmegyei elit alakításában.

A kötet függelékeként a szerző közreadta a veszprémi egyházmegye helynökeinek, kanonokjainak, espereseinek 1700 és 1777 közötti archontológiáját. Ugyancsak a függelék részeként közölte az egyházmegye területén fekvő plébániakerületek filiáinak beosztását, és adott közre egy helységnévtárat esperesi kerületek szerinti csoportosításban. A kötetet személy- és helynévmutató, valamint a felekezetek és szerzetesrendek mutatója zárja.

Úgy vélem, a fenti bemutatást követően nem szükséges különösebb indoklás ahhoz, hogy konklúzióként azt emeljük ki: a kötet, valójában kézikönyv egyedülálló és egyben mintaadó egy egyházmegye igazgatástörténeti, prozopográfiai feldolgozásában, amely megállapítást csak elmélyítenek a kötethez tartozó térképmelléletek.

(ism.: Dominkovits Péter)

Magyarország és a római Szentszék. II.

Vatikáni magyar kutatások a 21. században.

Szerk.: Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás.

Bp.–Róma, MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Gondolat, 2017.

(Collectanea Vaticana Hungariae, 15.) 462 old.

2016 augusztusában Pécsen rendezték meg a VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszust, melynek keretén belül került sor a *Vatikáni magyar kutatások a 21. században* című szimpóziumra. Az itt elhangzott előadások tanulmányra átdolgozott változatai jelentek meg tavaly a *Collectanea Vaticana Hungariae* sorozat 15., egyben a Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport első kötetében. Az újonnan alakult kutatócsoport számára programadó kötet tematikája jól szemlélteti a közeljövőben megvalósuló kutatások tervezett irányait. TUSOR PÉTER előszava után a kötetben helyet kapó 15 tanulmány kronológiai rendben követi egymást.

A kötet első, s így időrendben a legkorábbi témát feldolgozó tanulmánya MALÉTH ÁGNES: *I. Károly és a pápaság kapcsolatai a vatikáni források tükrében* címmel a szerző széleskörű vatikáni forrásokon alapuló, részben magyar kutatók számára eddig ismeretlen forrásokat feltáró kutatásának eredménye. Új nézőpontból közelíti meg a korszak politikáját: három egyházfő (V. Kelemen, XXII. János és XII. Benedek) beneficiális politikáját vizsgálja, mely során forrásbázisul a kutatásai során összegyűjtött, több mint 200 egyházi javadalommal kapcsolatban hozott intézkedés szolgál. A javadalomadómozgáspolitikai elemzése során külön vizsgálja a nagyobb és kisebb javadalmakat, adatait a jobb szemléltetés érdekében táblázatos és diagramm formában is közli. A szerző szempontrendszerei között megjelenik a diplomáciai események beneficiális politikára gyakorolt hatása, valamint az a tény, hogy sokszor maga I. Károly volt az, aki kinevezésre ajánlotta a később pápa által kijelölt személyt. Végül több példával szemlélteti, hogy a pápai kinevezés ellenére sokszor a kinevezettnek

nem sikerült elfoglalni javadalmát. Összegzésképpen megállapítja, hogy az egyházi javadalmak esetében a 14. század első felében még nem beszélhetünk a pápai és királyi akarat szembenállásáról. A tanulmány után található függelékben Veroli Péter titeli préposttá való pápai kinevező oklevele olvasható.

A következő tanulmány FEDELES TAMÁS: *„Petrus Stephani collector apostolicus”* című írása. A kollektori tevékenység általános bemutatását követően a szerző István fia Péter magyar- és lengyelországi kollektori munkáját ismerteti részletesen. Az 1372 és 1378 között működő kollektorhoz köthető források segítségével képet alkot István fia Péter területi illetékességéről, hatásköréről, amennyire lehetséges összeállítja itineráriumát, elemzi az avignoni pápai udvar és a kollektor közötti információáramlást, megkísérli rekonstruálni a kollektor körüli személyzet tagjait. Külön fejezetben kerülnek bemutatásra az összegyűjtött pénz pápai udvarba kerülésének lehetséges módjai, valamint a zárszámadás. A tanulmány zárásaként FEDELES rekonstruálja István fia Péter egyházi karrierjét, azonosítva őt Petrus de Monasteriával, s egyben elhatárolva személyét Knol Péterétől. Tanulmányának első függelékében a két személy egyházi pályafutását tekintti át, a második függelékben pedig a kollektor működéséhez kapcsolódó négy dokumentum szövegét közli.

A kötet harmadik tanulmánya SZOVÁK KORNÉL: *„Partes Ungarie... satís occupate cum Turcis” A magyarországi török kérdés a 15. századi pápai kérvénykönyvekben*. A tanulmány a kérvénykönyvekben megjelenő átlagember török háborúhoz való viszonyát és az ehhez kapcsolódó kereszties eszme megjelenését mutatja be. Konkrét példákat sorakoztat, főként a 15. század közepéről, mely adatait a Vatikáni Titkos Levéltárban végzett kutatásai során gyűjtötte össze. A kérvények nagy része hivatkozik a török veszélyre, mint az elkövetett bűn vagy mulasztás kifogására, okára, ugyanakkor SZOVÁK rámutat: ez bizonyos esetekben nem valós veszélyt vagy konkrét eseményt jelent, sokszor csak a meggyőzés kedvéért alkalmazott formulaként értékelendő. Tanulmányának második felében olyan példákat sorakoztat, melyek szerint a török elleni harcban való tevékeny részvétel vagy annak anyagi, illetve katonai támogatása a vezeklés egyik hatékony módjaként élt a korszak emberének tudatában. Ennek hátterében a keresztiesbúcsú eszméje állt, melyet 1467-ben II. Pál pápa engedélyezett azoknak, akik Magyarországon fegyvert fognak a törökök ellen. A tanulmányt követő függelékben három, a tanulmányban idézett, eddig kiadatlan, 1460-as években keletkezett *supplicatio* szövege olvasható.

A soron következő tanulmány NEMES GÁBOR: *Győr egyházmegyeiek a késő középkori Rómában* című írása. A tanulmány bevezető részében található kutatástörténeti áttekintés, a meg nem valósult *Monumenta Romana Ecclesiae Iauriensis* tervének ismertetése után a szerző csoportokba rendezve mutatja be a győri egyházmegyből az örök városba érkezőket. A hivatásszerűen Rómában tartózkodók, a diplomáciai küldöttség tagjai, a zarándokok, a Kúria hivatalaiban kérvényezőök és az egyetemi tanulmányukat végzőök áttekintése után az összegzést annak szenteli, hogy bemutassa, milyen arányban állt a győri egyházmegyések száma a Magyar Királyság többi egyházmegyéssével. Az egyházmegye „középmezőnybe” sorolása után megfogalmazza az igényt a többi egyházmegye hasonló részletekbe menő vizsgálatára, kijelölve ezzel a további lehetséges kutatások irányát. A függe-

lékként közölt két bulla Győri Balázs győri érkanonoki kinevezésének dokumentumai.

Az ötödik, s egyben utolsó középkori tematikájú tanulmány LAKATOS BÁLINT: *Ordo regnum. Precedencialisták a pápai udvarban és a magyar király rangja a középkor végén*. LAKATOS bemutatja az 1504-ben Paride de Grassi (Paris de Grassis) által lejegyzett precedencialisták öt fennmaradt változatát, keletkezésük feltételezhető idejét, ezzel tisztázva a listák egymáshoz való viszonyát – a könnyebb áttekinthetőség érdekében táblázatos formában összegezve. Ezután tér át a szerző a rangviták kérdésének ismertetésére, mellyel kapcsolatban kiemeli, az állandó követek hiánya miatt ezen viták ritka jelenségnek számítottak (Grassi hivatalviselésének idejéből 19 eset ismert). Grassi korából kettő eset az, amelyben a magyar király követei keveredtek vitába a skót (1487), később pedig a nápolyi (1494) követekkel. LAKATOS az eredeti források közlésével mutatja be e két eseménysort, valamint azok végkimenetelét. Összességében a magyar király rangsorbeli lecsúszására mutat rá, aminek magyarázatát a szerző egyrészt a politikai viszonyok változásában látja, másrészt abban a tényben, hogy a listák nem európai, hanem római szempontból készültek – s ebből a szempontból is értelmezendők.

KANÁSZ VIKTOR: *Fráter György gyilkossági perének forrásai a vatikáni levéltárban* című tanulmányában elsőként ismerteti a gyilkosság körülményeit, annak visszhangját (a bíboros meggyilkolása miatt a pápa kiközösítette Ferdinándot és katonáit), majd a magyar és a nemzetközi szakirodalmat. A harmadik rész a Fráter Györgyre vonatkozó római forrásokat mutatja be. A Vatikáni Titkos Levéltár három olyan kötetet tartalmaz, amely jelentős számú iratanyaggal szolgál Fráter György meggyilkolásával kapcsolatban, de ezekből nemcsak a bíborosról, hanem a korabeli magyar viszonyokról, társadalomról is képet kaphatunk. A *Miscellanea Armadio II, vol 61* anyagát Szekfű Gyula, az *Archivum Arcis Armaria* kötetében található 1711-es jelzetűt pedig Barta Gábor dolgozta fel, anélkül, hogy ismerte volna Szekfű munkáját. A harmadik kötet feldolgozatlan: *Misc. Arm. II. fond 55.* számú kötetében található anyag újabb szempontokkal gazdagíthatja mind Fráter György meggyilkolásának körülményeit, mind a török uralom alá kerülő Magyarország történetét, mivel a kötetben kulcsfontosságú szerepet kap az 1551-es krízishelyzet, s a pénz és haderő előteremtésének kérdése egyaránt. A szerző összegzésként további levéltárakat (például a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv) nevez meg, amivel érdemes lenne összevetni a vatikáni iratanyagot. Végül megállapítja, hogy egy ilyen irányú kutatás egyrészt a zavaros 1550–1551-es év jobb megértéséhez vezethetne, másrészt pedig a korabeli diplomácia működése is jobban megismerhető lenne. A függelék az eddig ismeretlen kötetből közöl három forrást eredeti latin nyelven.

A következő tanulmány KRUPPA TAMÁS: *Giovanni Argenti jezsuita az erdélyi ügyekről: A Defensio Societatis Jesu és az 1605. évi medgyesi országgyűlés* című írása. Giovanni Argenti neve Magyarországon és külföldön is szinte ismeretlen. KRUPPA a *Defensio Societatis Jesu* c. műve alapján mutatja be a 17. század eleji Erdély vallási és politikai viszonyait Bocskai fejedelemsége alatt. A szerző a tanulmányában felvázolja a mű keletkezési körülményeit (Toroczkai Máté ariánus és Tasnádi Mihály kalvinista prédikátor vádjaira válaszol), Erdély vallási helyzetét (már nincs

püspökség), és hogy hogyan ment végbe a jezsuiták kitiltása, miért tiltotta ki egyáltalán Bocskai a rendet. Miután korabeli levelezések alapján bemutatja a konfliktusokat, rátér a műre. A szerkezeti elemzés után a szerző a mű érvrendszerét vizsgálja, hosszabban kifejtve az egyes érvek történeti háttérét, majd megállapítja, hogy Argenti indoklásai teljesen általánosak, beleillenek a korszak általános, európai jezsuita-ellenességébe. Érdekes gondolat a végén megjelenő kép, ami túlmutat a művön, Argenti ugyanis a magyarországi idegenellenességét boncolgatja, s ez alapján érvel a jezsuita rend magyarországi jelenléte mellett. A tanulmányt függelék zárja, ami Giovanni Argenti egyik levelét közli.

KISVARGA GÁBOR: *Galla Ferenc kéziratos monográfiája a hódoltsági missziókról (Adatok egy szövegrekonstrukció történetéhez)* címmel megírt tanulmánya a következő. Galla Ferenc a 20. század első felének kiemelkedő egyháztörténésze, hagyatékát a Magyar Nemzeti Levéltár őrzi. KISVARGA arra vállalkozott, hogy kiadja *A pápaság és a török veszedelem* c. kéziratban maradt művet. Jelen tanulmányában a mű kiadásának folyamatát és problémáit vázolja fel. KISVARGA a lehető legjobb szöveg létrehozása érdekében elhagyta azokat a gondolatokat, amelyek „duplumok”, vagy nem illelnek be a rekonstruált gondolatmenetbe, új címet adott a műnek (*Apostoli Missziók a hódolt Magyarországon*), hiszen a levéltári címadás csak egy fejezetet jelölt. A bibliográfia és az index is utólagos kiegészítés, nem törekedett a „jegyzetapparátus teljes rekonstruálására”, Galla Ferenc neve biztosítékot jelenthet az állítások hitelességére. A kézirat erősen töredezett, egy része gépelt, míg másik része kézzel írott. Azért, hogy megállapítsa, alkalmas-e a mű publikációra, KISVARGA „kontrollforrásként” a modern szakirodalmat vette alapul: egyrészt Molnár Antal, másrészt pedig Tóth István György munkáit, akik a jelen kéziraatra nem hivatkoztak, és a téma mai és közelmúltbeli szakértői. Galla műve saját korának megfelelően az eseményort „püspökfüzérben” tárgyalja, s kevéssé tér ki az eseményeket formáló tényezőkre, de ahol mégis megteszi ezt, ott olyan témákat is érint, amik a modern szakirodalomhoz mérhetőek. KISVARGA miután összeveti Galla munkáját a későbbi irodalommal, megállapítja, hogy a kéziratban rekedt monográfia megállja a helyét a modern munkák mellett, megközelítése a Szentszék oldaláról egyedinek tekinthető, s bár az aprólékosság nehezen olvashatóvá teszi a szöveget, mégis rengeteg információt tartalmaz. Ha Galla meg tudta volna jelentetni a művét, a mai magyar egyháztörténeti kutatások is előrehaladottabbak lennének. A függelékben KISVARGA jelentős részt idéz a feldolgozott kéziratból, amely jól értelmezi a tanulmányt.

MIHALIK BÉLA VILMOS: *Audiencia elutasítva: A Szentszék és a bécsi udvar Georg Adam von Martinitz gróf római követsége idején (1695–1699)* című tanulmányában Georg Adam von Martinitz gróf követi működésével (1695–1700) foglalkozik, aki XII. Ince pápasága (1691–1700) alatt teljesített szolgálatot. MIHALIK azt vizsgálja, hogy milyen események vezettek Bécs és a Szentszék kapcsolatainak megromlásához. Martinitz gróf első botránya 1696 úrnapiján történt: a gróf precedencia-vitába került Ranuccio Pallavicino római kormányzóval, majd a körmeneten nagyon lassan sétált, így az majdnem botrányba fulladt miatta. Válaszul a Bíborosi Kollégium tagjai néhány nap múlva nem jelentek meg a németek nemzeti templomában tartott szertartáson. Bécs igyekezett fenntartani a jó viszonyt Rómával, de a császári *feudumok* ügye 1697-ben újabb mélypontot idézett elő. Az év

során az ügy elcsitulni látszott, azonban 1698-as bécsi utazása után a gróf ismét elővette. Az így feszültté vált légkörbe lépett be egy újabb botrány, amit a szerző a *Megmérgezett viszony* c. fejezetben tárgyal. Egy a gróf környezetéhez kapcsolódó mérgezési esetről van szó, ami az 1698. augusztus 27-i pápai kihallgatáson vált meghatározóvá, ugyanis a gróf a pápát kérte, hogy maga állíthasson bíróságot, másrészt a kormányzót is megvádolta, hogy az ügy mögött áll. Erre a pápa kikelt magából, Martinitz pedig faképnél hagyta őt. A pápa az eset után többé nem fogadta a grófot, s Bécsben kijelölték utódját Leopold Joseph von Lamberg személyében (Rómába érkezési dátuma kétszer szerepel, a tanulmány elején 1699 vége, majd pontosítva a 4. alfejezet végén 1700. január 13.). Martinitz 1700 áprilisában hagyta el Rómát. Végezetül MIHALIK a török segély kérdésére tér ki. Egyrészt rámutat arra, hogy a nemzetközi események miatt ez már amúgy is elmaradozott, s hogy a kérdés függetleníthető a gróf személyétől, ugyanis a lényegi tárgyalások a bécsi nuncius és a miniszterek között folytak. A tanulmányt egy olasz nyelvű forráskiadás zárja, a szerző azt a levelet adja közre, amelyben Fabrizio Spada bíboros beszámol Martinitz gróf tiszteletlen viselkedéséről a pápával szemben 1698. évi augusztusi kihallgatásán.

TUSOR PÉTER: *Magyar püspökök kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei 1605–1711 (Historiográfia és projektterv)* című tanulmányában először felvázolja a nemzetközi szakirodalom képviselőit, kiemelve a püspöki processzusok vizsgálatának elindítóit: a franciákat, majd ismerteti a német tudomány irányzatait, valamint egy-egy lengyel, ír és horvát munkát. Mindez átvezet a második részhez, ahol TUSOR PÉTER bemutatja a magyar kutatás két elindítóját, Vanyó Tihamért és Galla Ferencet, s igazságot szolgáltat Fraknói Vilmosnak, akinek még nem volt lehetősége ezzel a forráscsoporttal foglalkozni. Kiemeli Pásztor Lajos munkásságát is, akinek ténykedése a Vatikáni Levéltárban ma is meghatározza a kutatás irányvonalát. A historiográfiai áttekintés és a kortársai munkáiról való megemlékezés után rátér a tanulmány harmadik nagyobb egységére, a projekttervre. Ismerteti az 1996-ban meginduló munka előzményeit, korábbi munkamenevét, majd rátér a jelenlegi tervekre. A vizsgálatás középpontjában Pázmány Péter és utódai állnak, TUSOR szerint ez a munka archontológiai, proszopográfiai és biográfiai szempontból, továbbá az emlékezetkutatás és a hálózatkutatás nézőpontjából is hasznosítható. A szerző kiemeli a processzusokhoz csatolt dokumentumok jelentőségét is, amelyeket a tanulmány végén közöl. A kutatás 1605 és 1711 közötti időszakra terjed ki: 1711 után megindult a békés építkezés korszaka, a püspököknek a vallási mellett politikai szerepük is meghatározó lett, az országgyűléseken a *status ecclesiasticus* képviselték. A tanulmány végén főegyházmegyei–egyházmegyei bontásban közli azokat a püspököket, akikről dokumentumok találhatóak a Vatikáni Titkos Levéltárban, majd a tanulmányt a korábban említett dokumentumválogatás zárja.

TÓTH TAMÁS: *A 18. századi magyar püspöki processzusok a Vatikáni Titkos Levéltárban 1711–1780* című írása a kötet következő tanulmánya. TÓTH TAMÁS Tusor Péter gondolatát viszi tovább a processzusok 1711 és 1780 közötti vizsgálatával, több helyen fedi is az ott leírtakat. Előbb definiálja a Vatikáni Titkos Levéltárat, felvázolja a kutatási időhatárokat, majd a fondjegyzék alapján az iratanyagot. A következő alfejezetben a szerző felsorolja, hogy kik tanulmányozták eddig a Vatikáni Levéltárat, kiemeli a ma-

gyar kutatókat (például Hevenesy, Vanyó, Galla), bemutatja, hogy hol található processzusokat, s mit kell tudni az anyag mutatóiról. A tanulmányból megismerhetők azok a kérdéssorok, amelyet az újonnan kinevezett püspökök kaptak, azok, amelyeket az áthelyezett püspökök, és az a kérdéssor, mely az egyházmegye helyzetére vonatkozik. A szerző Tusorhoz hasonlóan ismerteti, hogy esetlegesen milyen dokumentumokat csatolhatunk a processzusokhoz. A harmadik rész a III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatti időszakban lefolytatott vizsgálatok iratanyagát elemzi, pontosan kijelölve a munka tér- és időbeli határait. Vácsolja, hogy ez idő alatt kik ültek Szent Péter trónján, illetve kik láttak el bécsi nunciusi tisztséget. Tusorhoz hasonlóan egy lista található a munka végén: külön jelölve az esztergomi és a kalocsai főegyházmegyét, s ezek alá besorolva az egyházmegyéket és a püspököket. Az egyes szereplők mellett azt jelölte TÓTH, hogy hol található a róluk szóló iratanyag. A szerző a lista tanulságait összegezve megállapítja, hogy egy-egy egyházmegye feltérképezéséhez ezek az információk többletként szolgálhatnak.

A *főkegyúri jog a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja agendáján 1920 körül* című tanulmányában TÓTH KRISZTINA történeti kontextusba helyezve veszi górcső alá, hogy a Szentszék milyen álláspontot képviselt, illetve hogyan próbálta a többszöri államformaváltások során a főkegyúri jog gyakorlása körül kialakuló jogi és gyakorlati problémákat feloldani, megoldani. Ehhez a szerző átfogóan mutatja be a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának működését, feladatait, valamint felsorolja, hogy kik voltak hivatottak e dikasztérium munkájában részt venni. Mindezeket a szerző általánosságban is vácsolja, majd ezt követően az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése utáni Magyarország esetére tér rá: azaz a főkegyúri jog gyakorlása körül felmerülő kérdések részletes tárgyalására. A szerző három, a fent említett kongregáció tanácskozásairól készült jegyzőkönyvvel (Róma, 1919. február 2.; Róma, 1921. november 8.; Róma, 1922. július 30.), valamint az ezekhez csatolt kiegészítések és határozatok elemzésével adja meg számunkra következtetéseit. A *dubiumok* felvonultatása után pontos képet kaphat az olvasó arról, hogy a kongregáció tagjai, az egyes jelen lévő bíborosok miként vélekedtek a korabeli, államformáját tekintve is átalakuló, területében lecsökkent magyar állam berendezkedéséről, azon belül is annak a magyar katolikus egyházhhoz fűződő viszonya bizonyos fokú módosulásáról. Ez utóbbi a főkegyúri jog gyakorlati kivitelezhetősége körül csúcsosodott ki: Ki jogosult alkalmazni ezt a korábban az apostoli király által gyakorolt jogot? A köztársasági elnök, majd a kormányzó? A tanulmány végén a szerző forrásközlésként mellékelte az említett három olasz nyelvű jegyzőkönyvet.

GÁRDONYI MÁTÉ *Magyarországi ad limina jelentések, 1928* címmel közreadott tanulmánya elején az olvasó számára részletes történeti áttekintést nyújt az *ad limina* látogatások (*visitatio ad limina apostolorum*) kialakulásáról, rendszeressé válásáról, az egyes pápák (V. Sixtus, XIV. Benedek, X. Pius) és a Trienti Zsinat ezzel kapcsolatos rendelkezéseiről. Tehát arról, hogy a középkortól a kora újkoron át a 20. század első évtizedeiig milyen gyakorlat szerint kellett az egyes megyés főpásztoroknak Rómába zarándokolnia Szent Péter és Pál apostolok sírjaihoz, valamint jelentést tenniük a mindenkori pápának, felkeresve az egyes szentszéki dikasztériumokat is. A visszatekintést követően írása második részében tér rá a szerző

az 1928-as *ad limina* jelentéseket személyesen, prokurátor útján vagy egészségügyi okokból csak elküldéssel Rómába eljuttató püspökök felsorolására. A két éven belül kinevezett főpásztorok a szokásoknak megfelelően felmentést kaptak a jelentéstétel alól. A beérkezett jelentéseket a Szentszék Cesare Orsenigo budapesti apostoli nunciának, a líbiai Ptolemais címzetes érsekének is eljuttatta, aki azokat kiértékelte és válaszában egyházmegyénként javaslatokat tett Rómának, elemezve a magyar katolikus egyház korabeli állapotát mind pasztorális, mind egyházi és állami vonatkozásait illetően. Tanulmánya függelékében a szerző Orsenigónak ezeket az olasz nyelvű értékeléseit mellékelte.

A „*Rakaca-affér*”. *Adalék az Apostoli Szék és a magyar görögkatolikusok kapcsolataihoz a két világháború között* címmel megírt forrásközlésének elején VÉGHSEŐ TAMÁS felvázolja a magyar görögkatolikus egyház-kormányzat történeti hátterét, melynek igazgatása 2015-ben érte el jelenleg is létező csúcst, a Hajdúdorogi Egyházmegye főegyházmegyei rangra emelésével. Tanulmányában VÉGHSEŐ részletesen taglalja, miként vélekedtek a két világháború között a bizánci és latin rítusú egyházi méltóságok – beleértve az Apostoli Szentszék Keleti Kongregációját is – a szent liturgia nyelvhasználata felől, azaz arról, hogy melyik használatára lenne igénye a híveknek (ószláv, ógörög, magyar), s ezek közül melyiket lehetne engedélyezni. A szerző írásából bepillantást nyerhetünk a latin rítusú és unitált papság egymáshoz fűződő viszonyába, azaz, hogy még három évszázaddal az egyesülést követően is létezett némi bizalmatlanság utóbbiak iránt a római katolikusok részéről. Konkrét példaként hozza a szerző Papp Antal kyzikei címzetes érsek, miskolci apostoli kormányzó a liturgikus nyelvhasználat kapcsán a Rakacai Parókiának adott utasításai nyomán kialakult helyzetet, mely során a gyakorlatban Bobák János parókus „lényegi” és „nem lényegi” részek között különbséget téve használhatta az ószláv és magyar nyelvet egyaránt. A függelék Angelo Rotta budapesti apostoli nunciának, thébai címzetes érsek, szentszéki kezdeményezésre megindított utasítása folytán lefolytatott vizsgálódás iratait vonultatja fel. Az ügy kapcsán az érintettek és más bevont személyek közötti levelezést tartalmazza a függelék.

A kötet utolsó tanulmánya FEHÉR LILLA tollából származik, A „*klerikális reakció*” kísérlete a Szent István Akadémia megalapítására az emigrációban címmel. Írása elején a szerző kitér a hazai katolikus tudományos közéletnek a kommunista vezetésű rendszer idejére kibontakozó nehéz, akadályokkal teli helyzetére. Megvilágítva, hogy az emigráns katolikusok, papok és világiak az 1951-re teljesen elhallgattatott magyar Szent István Tudományos Akadémia mintájára Schwartz Elemér, valamint Zágon József irányítása mellett miként érték el, hogy megalakuljon az emigrációban működő Magyar Katolikus Tudományos és Művészeti Akadémia. A szerző az új akadémia működésének kezdeti nehézségeiről, a részlegek vezetői közötti kapcsolatokról, a tudományos fórum (Katolikus Szemle, Évkönyv) kiválasztásáról és a publicitásról is megemlékezik tanulmányában, ahogyan a vitatható megítélésű „hírszerző tudósról”, Bánfi Florio *alias* Barabás Holik Lászlóról, azaz a „Ligeti Béla” fedőnevű ügynökről is, akinek kiszámíthatatlansága ellenére sikerült elnyernie a római emigráns papok bizalmát.

A tanulmányokat a rövidítések jegyzéke, majd a kötetben publikált tanulmányok szerzőinek beosztásaikkal való felsorolása követi, írásaik kötetben betöltött sorrendjében. Végezetül az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport tudományos segédmunkatársai által összeállított segédletét forgathatja az olvasó: a KANÁSZ VIKTOR által készített név- és helymutatót tartalmazó *Indexet*, valamint a PALOTAI ÁGNES által írt angol nyelvű *rezümét*.

(ism.: Horváth Terézia – Menyhárt Ágnes – Sági György)

A 800 éves domonkos rend Magyarországon. A középkori provincia felbomlásától a közelmúltig. Szerk.: Barna Gábor – Zágorhidi Czigány Balázs.

Budapest–Vasvár, Szent István Tudományos Akadémia – Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, 2017. 227 old.

A domonkos rend 2016-ban ünnepelte megalapításának 800. évfordulóját. Magyarországon is számos kiállítással és konferenciával emlékeztek az eseményre. 2016. november 4-én Budapesten rendezte meg a Szent Domonkos Rend Magyar Tartományfőnöksége, a Szent István Tudományos Akadémia és a Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény *A 800 éves domonkos rend Magyarországon* című konferenciát, ahol tizennégy előadás hangzott el a magyar rendtartomány történetéről, a középkori provincia felbomlásától a domonkos rend rendszerváltás utáni újjászerveződéséig terjedő időszakból. A konferenciával azonos címet viselő kötet ezen előadások szerkesztett és bővített anyagát tartalmazza.

Szerkesztői Barna Gábor, a Szent István Tudományos Akadémia főtítkára és Zágorhidi Czigány Balázs, a vasvári Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény vezetője. Utóbbi előszavával indul a kiadvány. A szerkesztő tömören összefoglalja a rend magyarországi történetét, amelyből megtudhatjuk, hogy már az alapítás után röviddel megjelennek az első prédikáló rendi szerzetesek a Kárpát-medencében és hamarosan az egyik legnagyobb szerzetesi közösséget építik fel. A virágzást a török pusztítása szakítja meg, amelynek eredményeképpen a magyar provincia meg is szűnt. Csak a 17. században jelennek meg ismét a Nyugat-Dunántúlon 1637-ben megalapítva az első rendházat Szombathelyen. Egy rövid virágzást követően a jozefinista egyházpolitika újabb csapást mért a rendre, amely csak a 19. század második felének reformtörekvéseitől nyert újabb lendületet és adott neves személyiségeket a magyar egyháznak. Közülük is kiemelkedik Bőle Kornél, a szombathelyi püspök Bőle András unokaöccse, illetve Badalik Bertalan veszprémi püspök, a szombathelyi Szent Márton templom korábbi plébánosa. A rövid összegzésből kiderül, hogy a rend középkori történetéről nagyon kevés forrás maradt fenn, így a konferencia előadásai is inkább az új- és legújabb kor eseményeire koncentrálnak. Az előszó összefoglalja a jubileumi év eseményeit is.

Az első tanulmány SIPTÁR DÁNIEL tollából a rend 16. századi magyarországi jelenlétéről született. Erénye, hogy a rendtörténet eddig mostohán kezelt, 1526 és 1638 közötti korszakával foglalkozik. A szerző arról a vállalkozásról számol be, amely egy névtár összeállítását tűzte ki céljául feltárva az eddig elszórtan fellelhető forrásokat.

A tanulmányokat a rövidítések jegyzéke, majd a kötetben publikált tanulmányok szerzőinek beosztásaikkal való felsorolása követi, írásaik kötetben betöltött sorrendjében. Végezetül az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport tudományos segédmunkatársai által összeállított segédletét forgathatja az olvasó: a KANÁSZ VIKTOR által készített név- és helymutatót tartalmazó *Indexet*, valamint a PALOTAI ÁGNES által írt angol nyelvű *rezümétet*.

(ism.: Horváth Terézia – Menyhárt Ágnes – Sági György)

A 800 éves domonkos rend Magyarországon. A középkori provincia felbomlásától a közelmúltig. Szerk.: Barna Gábor – Zágorhidi Czigány Balázs.

Budapest–Vasvár, Szent István Tudományos Akadémia – Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, 2017. 227 old.

A domonkos rend 2016-ban ünnepelte megalapításának 800. évfordulóját. Magyarországon is számos kiállítással és konferenciával emlékeztek az eseményre. 2016. november 4-én Budapesten rendezte meg a Szent Domonkos Rend Magyar Tartományfőnöksége, a Szent István Tudományos Akadémia és a Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény *A 800 éves domonkos rend Magyarországon* című konferenciát, ahol tizennégy előadás hangzott el a magyar rendtartomány történetéről, a középkori provincia felbomlásától a domonkos rend rendszerváltás utáni újjászerveződéséig terjedő időszakból. A konferenciával azonos címet viselő kötet ezen előadások szerkesztett és bővített anyagát tartalmazza.

Szerkesztői Barna Gábor, a Szent István Tudományos Akadémia főtítkára és Zágorhidi Czigány Balázs, a vasvári Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény vezetője. Utóbbi előszavával indul a kiadvány. A szerkesztő tömören összefoglalja a rend magyarországi történetét, amelyből megtudhatjuk, hogy már az alapítás után röviddel megjelennek az első prédikáló rendi szerzetesek a Kárpát-medencében és hamarosan az egyik legnagyobb szerzetesi közösséget építik fel. A virágzást a török pusztítása szakítja meg, amelynek eredményeképpen a magyar provincia meg is szűnt. Csak a 17. században jelennek meg ismét a Nyugat-Dunántúlon 1637-ben megalapítva az első rendházat Szombathelyen. Egy rövid virágzást követően a jozefinista egyházpolitika újabb csapást mért a rendre, amely csak a 19. század második felének reformtörekvéseitől nyert újabb lendületet és adott neves személyiségeket a magyar egyháznak. Közülük is kiemelkedik Bőle Kornél, a szombathelyi püspök Bőle András unokaöccse, illetve Badalik Bertalan veszprémi püspök, a szombathelyi Szent Márton templom korábbi plébánosa. A rövid összegzésből kiderül, hogy a rend középkori történetéről nagyon kevés forrás maradt fenn, így a konferencia előadásai is inkább az új- és legújabb kor eseményeire koncentrálnak. Az előszó összefoglalja a jubileumi év eseményeit is.

Az első tanulmány SIPTÁR DÁNIEL tollából a rend 16. századi magyarországi jelenlétéről született. Erénye, hogy a rendtörténet eddig mostohán kezelt, 1526 és 1638 közötti korszakával foglalkozik. A szerző arról a vállalkozásról számol be, amely egy névtár összeállítását tűzte ki céljául feltárva az eddig elszórtan fellelhető forrásokat.

Ezt két szorosabban összetartozó tanulmány követi. Az első KISS GÁBORTÓL a szombathelyi Szent Márton templom domonkos kézre kerülésének történetét és a templom épületének a rend általi átalakítását mutatja be alapos részletezéssel, függelékekkel és rekonstrukciós rajzokkal. Ezt követi VERESS FERENCNEK a soproni domonkos templom építéséről szóló írása, amely rámutat a két templom felszerelésének, művészi alkotásainak kapcsolatára, hasonlóságára. A két templomot Batthyányi Erzsébet személye is összeköti, aki mindkettőt anyagi támogatásban részesítette. Majd egy nagy időbeli ugrással érkezünk meg a 19. század második feléhez, PÁL FERENC tanulmánya a domonkos rend és a szombathelyi egyházmegye kapcsolatát boncolgatja. A szerző a szerzetesrendek századbeli válságától a szükséges reformokon át vezeti az olvasót az egyházmegye szerzetesrendjeinek bemutatásán keresztül a domonkosoknak a helyi katolikus társadalom építésében betöltött szerepéig. Számos példán keresztül mutatja be, hogy a rend tagjai milyen hatékonyan vettek részt a helyi közélet alakításában, a társadalmi problémák felismerésében és kezelésében. Külön érdeme a nőkérdés és a rend női ágának helyi történeti bemutatása.

ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS a készülő domonkos rendi névtár összeállításának módszertanát mutatja be és közöl részleteket a hiánypótló műből. GILÁNYI MAGDOLNA BÓLE Kornél domonkos szerzetes hagyatékának sorsát követte, amely sok hányattatás után került a Rendtörténeti Gyűjteménybe. A Várpalotán született Bóle a szombathelyi premontrei gimnáziumba járt, majd Grazban töltötte novíciusi éveit. Életének főbb állomásai Budapest, Vasvár, Róma, az Egyesült Államok, Szombathely és Pannonhalma voltak. Sokrétű tevékenysége révén az egyik legnépszerűbb egyházi személyiséggé vált: országos hírű népszónok, a Credo katolikus férfiegylet alapítója, zarándoklatok vezetője, a Szent Imre év és a budapesti Eucharisztikus kongresszus szervezője, Árpád-házi Margit szentté avatásának promotora volt. Kiadatlan írásai valóságos kincseshányának számítanak a kutatók számára.

Szent Margithoz kötődik az ezt követő tanulmány A. MOLNÁR FERENC TÓL, aki az egyetlen magyar domonkos rendi szent legendájának 20. századi megjelenését mutatja be a magyar regényekben. A tanulmány Gárdonyi Géza *Isten rabjai*, Kodolányi János *Boldog Margit* és Harsányi Lajos *Égi és földi szerelem* című regényeit vizsgálja abból a szempontból, hogy a domonkos írásbeliség hogyan hatott legújabb kori irodalmunkra. Ugyancsak az Árpád-házi királyleány a témája BARNA GÁBOR írásának, amelyben szentté avatásának eljárását és az 1944. évi ünnepségeket mutatja be. A szerző külön kitér az ünnepségek hatásaira és megállapítja, hogy ez elsősorban a lakosság lelki életének fellendülésében mutatható ki, de sajnos a háborús körülmények és a hatalomváltás miatt ez a hatás végül gyorsan elenyészett.

A következő két tanulmány a domonkosok kelet-magyarországi működéséről tudósít: HAVAS LÁSZLÓNÉ a *Historia Domus* alapján mutatja be a rend debreceni letelepedését és működését 1942 és 1950 között, majd KERÉKES IBOLYA a rend női ágának, az ún. szemlélődő apácáknak a szegedi történetéről ír az 1948 és 1950 közötti időszakból. Ez a két tanulmány vezeti át időben a kötetet az utolsó írásokhoz, amelyek a kommunista elnyomás korszakához kapcsolódnak. SOÓS VIKTOR ATTILA az állambiztonsági iratok alapján mutatja be az illegalitásban élő domonkos rendi szerzeteseket és azt a különös érdeklődést, amit az elnyomó államhatalom tanúsított a rend

tagjai iránt. Történetüket 1945-től a '60-as évekig követhetjük nyomon. A rend női ágának történetét három nővér életén keresztül ismerteti FARKAS ÉVA IMELDA a szétszórátás, tehát a rend működésének felfüggesztése után. Mindhárom élettörténet pontosan feltárja, hogyan tette lehetetlenné az elnyomó rendszer a szerzetesrendek működését. A történetek sok szállal kötődnek Vas megyéhez és Szombathelyhez, így a helyi egyháztörténet számára is fontos adalékokkal szolgálnak. A kötetet a jubileumi konferencián készült fotókból álló összeállítás, illetve a kötet címével azonos vándorkiállítás tablójának képe zárja.

A konferenciakiadvány széleskörű áttekintést ad a domonkos rend magyarországi történetéről. Belső arányaiban jól tükrözi azokat a korszakokat, amikor a rend felvirágzott vagy épp nehéz helyzetbe került. Nagy érdeme, hogy képekkel gazdagon illusztrált. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy az igényes és magas szakmai színvonalú kiadványt a szakmai és érdeklődő laikus közönség is haszonnal forgathatja.

(ism.: *Bakó Balázs*)